

संस्कृतभाषाप्रदीप

पुस्तक-२ रें

(दुसरेम शाळांतील पांचव्या इयत्तेकरितां).

सखाराम रावजी भट्ट, एम.ए., बी.टी.

‘मॅट्रिकुलेशन मॅगझीन’, ‘मॅगझीन-बालकल्याण’ व ‘मॅगझीन-
भाषाप्रदीप-पु. १ से’ या पुस्तकांचे रें

मॅग्मिन्स ब्रॅन्ड कंपनी, लिमिटेड,

होर्ली रोड, पोस्ट, मुंबई

किंमत १४ आणे]

१९३७

[सर्व शाळांकरिता]

Printed by Mrs Y V Pendharkar at the Toral Press
362 Vithalbhai Patel Road Bombay and Published by F E Francis
Manager Messrs Macmillan & Co Ltd Fort Bombay

प्रस्तावना

दुय्यम शाब्दटील चौथ्या इत्येकरिता 'संस्कृतभाषाप्रदीप-पुस्तक १ ले' गेल्या मे महिन्यामच्यं प्रसिद्ध केल्यानंतर, पांचव्या इत्येकरिता दुसरें पुस्तक वेळेवर प्रसिद्ध करणें कमप्राप्तच होतें त्याप्रमाणें हें दुसरें पुस्तक योग्य वेळीं प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. या पुस्तकाची रचना पहिल्या पुस्तकाच्या धर्तीवरच तीन भागांत केलेली आहे, व विषयाची माळणीहि आधुनिक अध्यापनशास्त्राच्या तत्त्वानुसार केलेली आहे.

१ व्याकरणविभागः—प्रवेशपरीक्षेच्या नव्या संस्कृत अभ्यासनामाप्रमाणें दुय्यम शाब्दटील चौथी ते महावीर इत्यापर्यंत संस्कृत व्याकरणाचें ज्ञान सामान्य पणें देणें आवश्यक आहे म्हणून पाचव्या इत्येच्या या पुस्तकामध्ये सर्वनामें व द्वितीयगणसमूहाचे धातु याशिवाय स्वरान्त व व्यंजनान्त नामें सख्याविशेषणें, तरतनवाचक रूपें व मुख्य मुत्प रमारात यासप्रर्था पाठ दिलेले आहेत. त्यामुळें पाचवीचा संस्कृत व्याकरणविषय, शिकणारास व शिकविणारान, नेहमीं प्रमाणें रुक्ष वाटणार नाही या विभागात एकदर व्याकरणपाठ १५ आहेत, परंतु पहिल्या पुस्तकातील शेवटचे व्यंजनान्त नामाचे ४ पाठ चौथ्या इत्येत्त पुरे न झाल्यास ते पाचव्या इत्येत्त प्रथम घेऊन नंतर हे १५ घेता येतील, व हे सर्व पाठ साधारणपणें एक वर्षात पुरे करता येतील पाचव्या इत्येचा व्याकरणविषय बराच अपवादामुक्त असल्यामुळें क्वापदे व नामें वगैरेंचीं सर्व रूपें प्रथम देऊन नंतर त्याचीं फोड करून दाखविलेलीं आहे, व रूपसिद्धीसाथ आवश्यक असणाऱ्या नियमांचा उल्लेख करतात करून ते नियम पुस्तकाच्या आरंभा 'प्रास्ताविक माहिती' म्हणून दिलेले आहेत. शाब्दयातील उदाहरणावृत्त व्याकरण शिकविण्याची पहिल्या पुस्तकातील पद्धति या पुस्तकातहि अवलंबिलेली आहे. त्याचप्रमाणें सामान्य व रुपार अशा दोन्ही तऱ्हेच्या विशयांच्या सोय ०दावीं म्हणून व्याकरणविभागाला दोन परिशिष्ट जोडलेलीं आहेत एकात १ ते १० गणांचे अनियमित धातु दिलेले आहेत व दुसऱ्यात जे धातु एकाहून अधिक गणांचे आहेत त्यातील मुख्य मुख्य दिलेले आहेत शिवाय प्रत्येक पाठावर आधुनिक

तऱ्हेचे प्रश्न देऊन त्यात शक्य तितकी विविधता बाणलेली आहे यामुळे विद्यार्थ्यांना ग्रहपाठ नेमून देणे सुलभ होईल

२ चाडग्रयविभागः—पाठील पाठाची निवड मुख्यत महाभारत, रामायण, कथासरित्सागर, भोजप्रबंध, सुभाषितसंग्रह, रत्नावली व पंचतान अशा सर्वमान्य प्रथासूत केलेली आहे पद्य पाठ मूळ प्रथातून जसेच्या तसेच घेतलेले आहेत व रस्य-पाठामध्ये मूळची भाषा शक्य तितकी कायम ठेविलेली आहे शिवाय नाट्यमयातील रावादात्मक भाषेचा परिचय रावा म्हणून वेणीराट्टार, महावीर शरित व मध्यमव्यायोग या नाटकातील सोपे सोपे उतारे दिलेले आहेत प्रत्येक पाठावर अर्थशोधक टीपा व विविध तऱ्हेचे प्रश्न दिलेले असल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे व्याकरणविषयक व वाचनरचनाविषयक ज्ञान दृढ होण्यास मदत होईल विद्यार्थ्यांस स्वावलंबनाचे अर्थ लावता यावा म्हणून शेवटी विस्तृत शब्दकोश दिलेला आहे. या भागाची विशिष्ट गोष्ट म्हणजे प्रत्येक पाठाचे शेवटी त्या त्या पाठाला उपयुक्त असे अमरकोशांतील श्लोक पाठ करण्याकरिता दिलेले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शब्दसंग्रह वाढण्यास मदत होईल

३ तिसरा विभाग.—नामधे मराठीचे संहत भाषान्तर करण्या संबंधीच्या उपयुक्त सूचना दिलेल्या असून त्याचा अवलंब करण्यास संधि मिळावी म्हणून २५ मराठी पाठ संहत भाषान्तराकरिता सदाप दिलेले आहेत संहत-भाषान्तरामध्ये वाचकातील शब्दांचे सन्धि करणे आवश्यक असते, म्हणून योग्य ते सन्धिनियम परिशिष्टामध्ये एकत्र दिलेले आहेत.

अशा रीतीने सव प्रश्नारच्या विद्यार्थ्यांच्या स्वतःन तुडीला वाच मिळावा व त्याच्यात प्राचीन संहत प्रथांच्या वाचनायद्दल आवड उत्पन्न व्हावी या हेतूने पुस्तकातील विषयाची मांडणा शक्य तितकी सुबोध व आकर्षक केलेली आहे पहिल्या पुस्तकाप्रमाणे या पुस्तकातील पाठहि विद्यार्थ्यांस प्रथम स्वगत वाचावयास सांगून नंतर शिष्यांनी त्यांचे विवरण के-यास विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास व स्वावलंबन उत्पन्न होईल

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना विद्यमान संहत व्याकरणग्रंथाचा व वाचनप्रथाचा मला जो उपयोग झाला त्याबद्दल त्या सर्व प्रयत्नार्थ्यांचा मी फार ऋणी आहे याचप्रमाणे शु प्रो बोनील व इतर संहत-नाज्ज मित्र यांनी पहिल्या पुस्तका

वद्दल अनुकूल अभिप्राय देऊन प्रस्तुत दुसरें पुस्तक लिहिण्यास प्रोत्साहन दिलें
 त्यावद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे. त्याचप्रमाणे श्री ग. र. दारशेकर
 बी.ए., बी.टी., व श्री. सो. ना. मालेशव एम्.ए., बी.टी. यांनी आपुलकीने जी
 मदत केली व उपयुक्त सूचना केल्या त्यावद्दल त्यांचे आभार मानून ही आवलेली
 प्रस्तावना पुरी करतां.

फेब्रुवारी १९३७

स. रा. मट

संस्कृतभाषाप्रदीप—पुस्तक २ रें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

	प्रास्ताविक भाषिणी—रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम	...
१	सर्वनामों (यद्, अद्स्) व इतर सार्वनामिक विशेषणें	१
२	द्वितीयगणसमूह—पञ्चम गण	६
३	अष्टम गण—६ व ८ गणांच्या वातुंतीं वर्त. धा. सा. वि.	११
४	स्वरान्त नामें (अनिवर्तित)	१७
५	नवम गण व नवम गणाच्या घातुंतीं वर्त. धा. सा. वि.	२१
६	व्यंजनान्त शब्द (अनिवर्तित)	२७
७	द्वितीय गण (आकारान्त, श्री, इ, अयि+इ, जाण, स्तु, नु, वू, सू)	३२
८	„ „ (अद्, अस्, आम्, रद् वगैरे, हन्, ईश्)	४०
९	(अ) वमवाचक संज्ञाविशेषणें (१-१९), (आ) तरतमवाचक रूपें	४५
१०	द्वितीय गण (द्विप्, क्षाम्, विद्, मृह्, दुह्) व वर्त. धा. सा. वि.	५०
११	ममास (इन्द्र, अव्ययीभाव, तत्पुरुष, कर्मधारय व बहुव्रीहि)	५६
१२	सप्तम गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	६०
१३	चतुर्थ गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	६७
१४	वर्तरी भूतयात्वाचक घातुनामित्त विशेषणें	७५
१५	द्विकर्मक क्रियापदें व कर्मणि प्रयोग	८१
	परिशिष्ट—(अ) १ ते १० गणांचे आज्ञागो वाही धातु	८४
	„ —(आ) निरनिराळ्या गणांचे अमगारे वाही धातु	८९
	„ —(इ) काही व्याकरणविषयक संज्ञा	९३

भाग २—संस्कृत पाठ (गद्य व पद्य)

मङ्गलपद्यानि ।	९४	१९	शिविपराधा ।	१३०
१ चक्रव्यूहभद ।	९५	२०	दारिद्र्यदोषा । पद्य	१३२
२ पार्वप्रतिगा ।	९८	२१	उपाय चिन्तयन्नात्मा ह्य	
३ प्रतिगापूर्ति ।	१००		पायमपि चिन्तयत् ।	१३३
४ भस्मास्त्रप्रदानम् । पद्य	१०२	२२	रामस्य वनगमनम् । नाट्य	१३६
५ नमुचिरया ।	१०४	२३	निशङ्कया	
६ स्यनातिदुरतिक्रमा ।	१०५		(प्रथमो विभाग) ।	१३९
७ पञ्चवर्गानिवासाश्रम । पद्य	१०७	२४	, (द्वितीया विभाग) ।	१४१
८ वज्रनिर्मिति ।	१०९	२५	मन्दाकिनावर्णनम् । पद्य	१४३
९ पतिप्रताप्रभाव ।	१११	२६	सुदापसुन्दरी ।	१४५
१० भारते रावण प्रयुपदश ।	११३	२७	आम्नायाक्त्य । पद्य	१४८
११ गूढमृत्यस्य ।	११५	२८	एकद्वन्द्वस्य कथा ।	१४९
१२ साताविलुक्तस्य रामस्य		२९	वर्षासमय । पद्य	१५१
विलाप । पद्य	११६	३०	किरातार्जुनीय युद्धम्	
१३ अश्वत्थामा पितृमरण			(पूर्वभाग) ।	१५३
वार्ता शृणोति । नाट्य	११८	३१	(उत्तरभाग) ।	१५५
१४ मघान्योक्तय । पद्य	१२१	३२	शरद्वर्णनम् । पद्य	१५७
१५ बालिदासस्य चातुर्यम् ।	१२२	३३	वृद्धमाद्यणपटोत्तम-	
१६ सज्जनप्रशसा । पद्य	१२४		सबाद । नाट्य	१५९
१७ शठ प्रति शाठ्यम् ।	१२६	३४	सामान्येष्ट का । पद्य	१६२
१८ दमय त्यागिनो वृत्तम्		३५	रत्नावलीकथा ।	१६३
विभ्य कथयति । पद्य	१२८		शब्दसंग्रह—संस्कृत-मराठा	१६७

भाग ३—मराठी पाठ (संस्कृत भाषान्तराकरिता)

१ संस्कृत भाषान्तराकरिता सूचना	१८०
२ मराठा वाक्यसमूह व उतारे	१८८
३ विस्तृत टीपा	२००
परिशिष्ट—वाक्यातील शब्द चोन्ग्यास उपयुक्त संविनिर्देश	२०४

प्रास्ताविक माहिती

रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

- १ एकाद्या रूपाच्या शेवटी एकाहून अधिक व्यन्ने आल्यास, पहिले कायम ठेवतात व इतराचा टोप करतात जसें—मरुन्+स्-मरुन् (प्रथमा ए व)
अपवाद-कं, टं, तूं, ए
- २ रूपाच्या शेवटाल अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यननावद्दल त्याच वर्गाच प्रथम किंवा तृतीय व्यन्ने येतें जसें—मरुन्-द्, वाक्-ग्.
- ३ प्रत्ययाच्या आद्य स्वर, अघेस्वर किंवा अनुनासिके यापूर्वी छब्दाचें अन्त्य मूळ व्यन्ने नाम्न सहातें जसें—शशिन्+अस्-शशिन, रुन्ध्+व-म-रुन्ध्व-रुन्ध्म.
- ४ प्रत्ययाच्या आद्य कठोर व्यन्नापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यननावद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यन्ने येतें जसें—समिध्+सु-समिधु
- ५ प्रत्ययाच्या आद्य मृदु व्यन्नापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यननावद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यन्ने येतें. समिध्+भ्याम्-समिद्भ्याम्
- ६ प्रत्ययाच्या आरम्भी अर्धस्वर व अनुनासिके याशिवाय इतर व्यन्ने गनल्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढे नमच्याम (पहिल्या निगलानुसार रोप आदाशरणानें) धातूच्या अथवा नामाच्या लंगाच्या अन्त्य व्यन्नाचा पुढे लिहिण्याप्रमाणे करक होतो

अन्त्य क, ग्, ग, घ्, ङ्, च, छ् यांचा व् होतो

, द्, ट्, ठ्, ड्,	” द् ”
” त्, थ्, द्, ध्,	” त् ”
” प्, फ्, ब्, भ्,	” प् ”
” श्, ष्, झ्,	” श् ”

- ११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा प यांचा सन्धि करताना तबगाच्या व्यञ्जनाबद्दल अनुक्रमे टवर्गाची व्यञ्जन येणात व स बद्दल प येतो तसें—
 मृत्+त-मृप्+त (६ अ)-मृप्+ट ।
- १२ अन्त्य ह् वा, लोप न होणाऱ्या व न् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी,
 क् होतो व इतर ठिकाणीं अथवा नामप्रत्ययापूर्वी घ होतो, मात्र शब्दाचा
 आद्य वर्ण द पाहिजे व इतर आद्य वर्ण अमेळ तर द् होतो जसे—
 दुह्+सि-दोक्+सि । दुह्+ति-दोष्+ति । लिह्+सि-त्क्+सि । लिह्+
 ति-लेन्+ति ।
- १३ अन्त्य व्, ध्, भ् पुढें त् किंवा य् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आगे तर
 त्याचा ग्, द् व प् होतो, आणि त् किंवा य् याचा ध् होतो तसें—
 दोष्+ति-दोम्+ति । दणध्+ति-दणध्+ति ।
- १४ अन्त्य द् पुढें त्-थ्-ध् यांपैकीं वर्ण प्रत्ययाच्या आरंभी आस्मास ट चा
 लोप होतो व ऋ शिवाय मागाल इतर स्वर दाब हातो, आणि त्-य्-ध्
 चा न् होतो जसें—
 लेन्+नि-लेन्+नि । लेन्+ति-लेन्+ति ।
- १५ शब्दाच्या आरंभी व्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण व्, द्, ध्, भ् किंवा ह्
 वसेल आणि जेव्हा पुढें कोणताहि वर्ण नसेल किंवा स्-ध्व् हे प्रत्यये
 आद्य वर्ण असतात, तर आद्य व्, ग्, द् याचे करन अनुक्रमे भ्, घ्,
 ध् असे होतात अ+दोह्+स्-अदोह्+म्-अधोर्-ग् (२)
- १६ प्र भूतकाळाच्या ग् व त् या प्रत्ययाचा नि १ प्रमाणे लोप केला असता
 जगाच्या अन्त्य त्, य्, द्, घ् व म् यद्दल द्वि पु एकवचनात त्-द्
 किंवा स् येतो व तृ पु एकवचनात त् किंवा द् येतो अवेद+स्-अव-
 त्-द् । अवेद+त्-अवत्-द् ।
- १७ यातुच्या अन्त्य 'ग्'चा, द्वि पुर्वा 'घ'ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्यय
 पूर्वी लोप होता आगु+चे-आगु ।
- १८ ग्, ऐ, ओ व औ य'पुढें स्वर आला तर त्याचे अनुक्रमे अग्, आग्, अग्
 व आग् असे परक होतात अगुरो+अम्-अगुरव्+अम् ।

- १९ मूळ धातूच्या अन्त्य ई-ई पूर्वी जर संयुक्त व्यंजन असेल तर अपित् अनादि प्रत्ययापूर्वी 'इय्' असा फरक होतो हा-निही + अति-जिहिय् + अति-जिहियति ।
- २० मूळ धातूच्या अन्त्य उ ऊ चा अपित् अनादि प्रत्ययापूर्वी 'उव्' होता नु + अन्ति-नुवन्ति ।
-

पाठ १

सर्वनामों व सार्वनामिक विशेषणों.

- (अ) १ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 २ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 ३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 ४ यस्यास्ति चित्तं स नरः कुलानः ।
 ५ असीं प्रसन्ना घावेयी कचयो महयन्ति याम् ।
 ६ हेतोरमुष्य जीवस्य न कुर्यात्पातकं नरः ।
 ७ अमुना भक्तिमार्गेण नरो भयति मोक्षमाक् ।
 ८ अमूनि धर्मकार्याणि नरः कुर्यादतन्द्रितः ।

वरील वाक्यात यद् व अदस् या सर्वनामाची रूपे योजलेली आहेत. यद् (जो-जी-जें) त्याचा उपयोग मिश्र वाक्यात होतो व याचे साहाय्याने गौण वाक्य मुख्य वाक्याशी जोडले जाते, आणि त्याचा पूर्वगामी शब्द (नाम किंवा सर्वनाम) हा मुख्य वाक्यात योजला जातो यद् याचें रूप गौण वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीचें योजले जातें व पूर्वगामी शब्दाचें रूप मुख्य वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीत योजले जातें. मात्र लिंग व वचन यामध्ये यद् व पूर्वगामी शब्द यामध्ये ऐक्य असेलच पाहिजे. विभक्तीत (१ व्या वाक्याप्रमाणे) असेल किंवा (इतर वाक्याप्रमाणे) नसेल.

अदस् (तो-ती-तें, हा-ही-हें) या दर्शक सर्वनामाचीं रूपे तीन्ही लिंगा-मध्ये केली जातात व तीं रूपे ज्या नामाशी त्याचा संबंध असेल त्याच्याशी लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये जुळणारी असतात.

टीप — 'यद्' हें अगदी अवलंब्या वस्तूवरून, 'इदम्' हें साहजिक घेव्या दूर असणाऱ्या वस्तूवरून, 'अदम्' हें नव्याच दूरच्या दस्तक वस्तूवरून आणि 'उद्' हें दृष्टीमागे असणाऱ्या वस्तूवरून येता.

१ यस्व-(पु ए व णी)

उत्स-(पु. ए. व. णी)

२ येषाम्-(पु व व णी)

तै-(पु व. व. तृतीया)

३ ये-(पु व व प्रथमा)

तान्-(पु व. व द्वितीया)

५ याम्-(स्त्री ए व द्वितीया)

असौ-(स्त्री ए व प्रथमा)

असौ है रूप वाग्देवी याप्रमाणे, अमुष्य है जीवस्य याप्रमाणे, अमुना है भक्तिमार्गेण याप्रमाणे आणि अमुनि है धर्मकार्यणि याप्रमाणे लिंग, विभक्ति व वचन सामर्थ्य आहे

यद् याची रूपे तद् व्या रूपाप्रमाणे करावी, मात्र प्र. ए. व (पु)-यः व (स्त्री) या असे करावे.

यद्

	पु	स्त्री.	न.
य	यौ	ये	प्र. या ये या यद् ये यानि
यम्	"	यान् द्वि.	याम् ये या " " "
येन	यान्याम्	तृ. यै	याभ्याम् याभि तृ० ते स० पर्यंत
यस्मै	"	च. यैभ्य	यस्य " याभ्य पुलिङ्गाप्रमाणे
यस्मात्	"	पं. यै	यस्मा " "
यस्य	यस्यो	येषाम् च.	" यस्यो यासाम्
यस्मिन्	"	येषु स्व.	यस्याम् " यासु

अदस्

	पु	स्त्री
असौ	असू	असौ अमू अमू
अमुम्	"	अमून् द्वि. अमूम् " "
अमुना	अमूभ्याम्	तृ. अमुया अमूभ्याम् अमूभि
अमुयै	"	च. अमुयै " अमूभ्य
अमुष्मात्	"	पं. अमुष्मा " "
अमुष्य	अमुयो	च. अमुष्या अमुयो अमूषाम्
अमुष्मिन्	"	स्व. अमुष्याम् " अमूषु

न.—प्र. द्वि.—अदः अगू अमूनि. इतर पुंलिङ्गप्रमाणे.

टीपः—विशेष माहिती सं. वाक्यरचना पाठ २९ मध्ये पहा.

- (भा) १ यावच्चित्तस्य शुद्धत्वं लभ्यते ज्ञानिभिः खलु ।
 तावती मनसः शुद्धिर्नैतरेषां कदाचन ॥
 २ एतापद्भिः प्रयत्नैश्च लभते ना परं यशः ।
 ३ इयतापि प्रयत्नेन मोक्षप्राप्तिः सुदुर्लभा ।
 ४ सागरे कति रत्नानि कति जीवाश्च शुक्तयः ।
 जग्धेः सम्पदपारास्ति सा हि शतं न शन्यते ॥
 ५ क्रियन्तस्ते सन्तो जगति विदिताः स्वार्थविमुखाः ।

घरील वाक्यात यावत्, तावत्, एतावत्, इयत् व क्रियत् ही पद,
 तद्, एतद्, इदम् व किम् या सर्वनामाना 'वत्' किंवा 'यत्' हा प्रत्यय
 लावून होणारी परिमाणदर्शक विशेषणें योजलेली आहेत. त्याचप्रमाणे 'कति' हे
 संख्यावाचक प्रसार्यक विशेषण योजलेले आहे.

'वत्' व 'यत्' प्रत्यय लावून झालेल्या विशेषणांची रूपे 'गुणवत्' प्रमाणे
 टीपही लिहिताम्ये होतात.

अर्जुन—पुं.—यावान्	यावन्तौ	शक्यन्तः	६.	} 'गुणवत्' प्रमाणे
स्त्री.—यावती	यावत्यौ	यावत्यः	६.	
न.—यानत्	यावती	यावन्ति	६.	

'कति' याची रूपे टीपही लिहिताची सारखीच होतात, व त्याचा उपयोग
 बहुवचनातच होतो.

प्र. द्वि. सं.—कति, तु—कतिभिः, व. पं.—कतिभ्यः, प.—कतीनाम्,
 स.—कतिषु.

- (इ) १ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विचस्वतः । (वृणस्य)
 २ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ३ कृत्वा कल्याणमन्येषां हितं स्वस्य करोति ना ।
 ४ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

५ मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यदुरात्मनाम् ।

६ एके यतन्ते युम्नाय परे ज्ञानार्थमेव च ।

एकेषा दृश्यते स्वार्थोऽपरेषा तूत्तमा गतिः ॥

७ यल्लन्मनि दृष्टं पूर्वं तदैवमिति कथ्यते ।

वरील वाक्यात एक, पर, पूर्व, अपर, अन्य व स्व याची रूपे योमतेही आहेत ही सार्वनामिक विशेषणें होत, कारण याचीं रूपे सर्वनामाप्रमाणें होतात यातील अन्य व इतर ही पूर्णपणें 'यद्' प्रमाणें चालतात पूर्व, पर, अपर, उत्तर, दक्षिण व स्व हे 'स्थल, काल, दिशा व मनुष्य' याचा सवष दर्शविणारे शब्द सर्वनामाप्रमाणें चालतात मात्र पुलिनी प्र व व, प ए व, व स ए व यामध्ये 'देव' प्रमाणेंहि चालतात 'एक' हा बहुवचनात (काही-किंयेक या अर्थी) सर्वनामाप्रमाणें चालवितात

पूर्व—प्र व व पूर्वे—पूर्वा प ए प पूर्वात्—पूर्वस्मात्, स ए व पूर्वे—पूर्वस्मिन्
पर— „ परे—परा , परात्—परस्मात्, , परे—परस्मिन्
स्व— „ स्व स्वा, , स्वात्—स्वस्मात्, „ स्वे—स्वस्मिन्

टीप —'विश्व सर्व' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो जसे-विश्वे देवा । 'विश्व-जग' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो

नवीन शब्द

अतन्द्रित (वि) -

निराळशी, उत्साहयुक्त

अग्धि (पु) समुद्र

दुरात्मन (पु) - दुष्ट

मनुष्य

युम्नम्-धन

निरामय (वि) - निरोगा

प्रज्ञा (स्त्री) - शहाणपण,

शुद्धि

प्र + पद् (४ भा प) -

कारण जाणें

मिपज् (पु) - वैद्य

रिक्थम्-वडिलोपार्जित

धन

विमत्र - ऐश्वर्य, सम्पत्ति

विचस्वत् (पु) - सुख

वीणा (स्त्री) - एक वाद्य

श्रुति (स्त्री) - शिंपरा

संतिद्धि. (स्त्री) - यश

सर्ग - (जन्ममरणरूपी)

स्थाभाविक स्थिति

सम् + मन् (प्रयोजक) -

सत्कार करणें

हालाहलम्-समुद्र

मथनाचे वेळी निघालेले

विप

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात रिवाझ्या जागा सार्वनामिक रूपे योजा —

- १ ————— साहाय्येन रामेण नय लब्धं तान् कर्षान् स सममानयत् ।
- २ ————— उद्योग नर करोति तावान् लाभ भवति तस्य ।
- ३ यस्या हस्त बाणश अलङ्किते ————— सरस्वत्यै नम ।
- ४ ————— एव मे विभव भवन्त सेवितुम् ।
- ५ ————— कालेन मित्र निरामय भवत् इति राम भिषगम् अट्टच्छत् ।

२ सपथी सर्वनामयुक्ता गौण वाक्ये योजा —

- १ ————— तत्र शिबेन हाकाहल पातम् ।
- २ ————— स सुमीच किञ्चिन्धारग्ये स्थापित ।
- ३ ————— तथा दमयन्त्या सहस्रानि अनुभूतानि ।
- ४ ————— तानि एव सान्नित्राणि ।
- ५ ————— तावता एव धनेन नर धर्मकार्यं कुर्यात् ।

३ पुढील वाक्यात कसात दिलेल्या शब्दांची योग्य रूपे योजा —

- १ (बादरा) धुद्राणा प्राणाना कृते नर असत्य न वेवेत् ।
- २ सायङ्काले (एक) समुदतीर गच्छन्ति (अन्य) उद्यान (अपर) च गृहे एव तिष्ठन्ति ।
- ३ नर (अन्य) घन न दुभ्येत् । (स्व) एव घनेन सत्पुष्पेत् ।
- ४ (पूर्व) तन्मनि कृत कर्म (इदम्) तन्मनि फलम् आवहति ।
- ५ (पर) व्रज्याणि 'नेति नेति' इति वर्णनम् उपयुज्यते ।
- ६ (कति) (भाग) मोक्ष लभ्यते । (अदम) (भाग) क सुलभ ।
- ७ श्वियस्व (वियत्) अथ ज्येष्ठस्य पुत्रस्य (अन्य) च इति स्मृतिषु निर्दिश्यते ।
- ८ (एतावत्) शक्ति आगत्य रक्षणाय न अल्पम् ।
- ९ (कति) अभिमानानि धीविष्णो । (कति) प्रफौ तस्य पूता नियते ।
- १० (यद्) पाण्डवा पिता ते कौरवा राज्यसुखम् अन्वभवन् ।

पाठ २

द्वितीयगणसमूह-पंचम गण.

- १ पुष्पात्पुष्पं अमन्भृङ्गश्चिनोति लवणो मधु ।
- २ सन्मार्गेण हि गन्तारः प्राप्नुवन्ति शिष्यां गतिम् ।
- ३ सन्तर्पणाय देधानां सोमं च सुनुमो वयम् ।
- ४ शृणोषि न हितं सम्यक् सर्वनाशं च गच्छसि ।
- ५ अन्वेषणाय सीतायाः सुग्रीवः प्राहिणोत् कपीन् ।
- ६ सञ्चिनोतु नरः पुण्यं सदाचारेण धार्मिकः ।
- ७ कामक्रोधौ रिपू नित्यं दुनुतो मानवान्खलु ।
- ८ नाश्नुते मनसः शान्तिं पापकर्मरतो नरः ।

वरील वाक्यात चिनोति, प्र+आप्नुवन्ति, सुनुमः, शृणोषि, प्र+अहिनोत्, सम्+चिनोतु, दुनुतः व अश्नुते ही क्रियापदे योजलेली आहेत. ही १-४-६ किंवा १० गणाच्या घातूंच्या रूपासारखी दिसत नाहीत. त्याचप्रमाणे धातु व प्रत्यय यामध्ये काही ठिकाणी 'नो' व काही ठिकाणी 'नु' झालेला आहे. ज्या प्रत्ययापूर्वी 'नो' झालेला आहे ते 'पित्' किंवा 'विकारक' प्रत्यय व ज्यापूर्वी 'नु' आहे ते 'अपित्' किंवा 'अविकारक' प्रत्यय होत. 'नु' हे पंचम गणाचे विकरण आहे. वरील सर्व क्रियापदे पंचम गणाची आहेत.

टीप.—धातूला विकरण जोडून प्रत्यय लावण्यापूर्वी जे रूप तयार होते त्याला 'अंग' म्हणतात. १-४-६-१० गणांच्या धातूंच्या अंगाच्या शेवटी 'अ' अक्षर आहे, म्हणून या चार गणांच्या प्रथमगणसमूह नेलेला आहे. अतः-नम, मृश, निश, कश्य. २, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांच्या धातूंची 'अंग' निरुप्रादी होणेत. म्हणून या सहा गणांच्या द्वितीयगणसमूह नेलेला आहे. द्वितीयगणसमूहाचे प्रत्यय प्रथमगणसमूहाच्या प्रत्ययाहून काही ठिकाणी भिन्न आहेत. ते पुढे दिले आहेत.

चर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

परस्मैपद	आत्मनेपद	परस्मैपद	आत्मनेपद
मि वस् मस्	ए वहे महे	अम् व म	इ वहि महि
सि वस् व	से वधे व्वे	स् तम् त	यास् आधाम् ध्वम्
ति तस् अन्ति	ते आवे अते	त् ताम् अन्	त आताम् अत
प. पद आज्ञार्थं	आ. पद	प. पद विध्यर्थं	आ. पद
आनि आव आम्	ये आवहे आम्हे	याम् वाव याम् ईव ईवहि ईमहि	
हि तम् त	स्व आधाम् ध्वम्	या याताम् यात ईया ईयायाम् ईष्वम्	
तु ताम् अन्तु	ताम् आताम् अताम्	यात् याताम् यु ईत ईयाताम् ईन्	

वरील प्रत्ययांतील जाऊ असुरातील प्रत्यय हे 'पितृ' व इतर 'अपितृ' आहेत.

प्रथममूलसमूहाचे प्रत्यय व वरील प्रत्यय वामपेये पुढील भेद आहे.

१ परस्मैपदांमध्ये विध्यर्थी प्रत्यय सर्व निराळे वारेण, आणि आज्ञार्थं द्वि. पु. ए. वचनी प्रत्यय 'हि' आहे.

२ आत्मनेपदांमध्ये वृ. पु. व. वचनी प्रत्ययांमधील अनुनासिकाचा स्वर झाला आहे, व द्वितीय आणि तृतीयपुरुषी द्विवचनी प्रत्ययाच्या आरंभी 'इ' वसून 'आ' आहे. वतं. प्रथम पु. ए. वचनी प्रत्यय ए आहे.

चि (५ व. प.) चर्तमानकाल

परस्मैपद	आत्मनेपद
चिबोनि चिनुव-न्व	चिनुम्-न्म
चिनोपि चिनुव.	चिनुव
चिनोति चिनुतः	चिन्वन्ति
	चिन्वे चिनुवहे-न्वहे चिनुमहे-न्महे
	चिनुपे चिन्वापे चिनुपे
	चिनुते चिन्वाते चिन्वते

चर्तमानकाल

आप् (५ प. प.)

अश् (५ आ प.)

आप्रोमि	आप्नुव	आप्नुम	अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे
आप्रोपि	आप्नुव	आप्नुव	अश्नुपे	अश्नुवापे	अश्नुपे
आप्रोति	आप्नुतः	आप्नुन्ति	अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते
चिनोमि-चि+नु+मि-वि+नो+मि			आप्रोमि-आप्+नु+मि-आप्+नो+मि		

नियमः—पित् प्रत्ययापूर्वी अगातीय अन्त्य 'उ' चा 'ओ' (गुण) होतो
 चिनुयहे-न्वहे-चि+नु+वहे-चि+न्+वहे । चिनुम.-न्मः-चि+
 नु+म-चि+न्+म परतु आमुम.-आप्+नु+म । अश्नुमहे-अश्+
 नु+महे

नियमः—व्-म् नै आरम्भ होणा या प्रथमपुरुषा अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त
 घातूच्या अगाच्या अन्त्य 'उ' चा विकल्पाने लोप होतो

चिन्वन्ति-चि+नु+अन्ति-चि+न्व्+अन्ति । आमुवन्ति-आप्+
 नु+अन्ति-आप्+नुव्+अन्ति ।

नियम —स्वरादि अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त घातूच्या अगाच्या 'उ'
 या 'व्' होतो, आणि व्यपनान्त घातूच्या अगाच्या अन्त्य 'उ' चा 'उव्' होतो
 बरोळ नियमास अनुसरून व इतर सामान्य सधिनियमांचा उपयोग करून
 चि, आप् व अश् नु यांची इतर वाळाचा रूपे पुरातनप्रमाणे होतात

चि (५ उ प) प्रथम भूतकाल

प पद			आ पद		
अचिन्वम्	अचिनुव	अचिनुम न्म	अचिन्वि	अचिनुवहि न्वहि	अचिनु महि-न्महि
अचिनो	अचिनुतम्	अचिनुत	अचिनुषा	अचिन्वायाम्	अचिनुष्वम्
अचिनोत्	अचिनुताम्	अचिन्वत्	अचिनुत	अचिन्वाताम्	अचिन्वत

प्रथम भूतकाल

प पद—आप्			आ पद—अश्		
आप्रवम्	आप्रव	आप्रुम	आश्लुवि	आश्लुवहि	आश्लुमहि
आप्रो	आप्रुतम्	आप्रुत	आश्लुषा	आश्लुवायाम्	आश्लुष्वम्
आप्रोत्	आप्रुताम्	आप्रवत्	आश्लुत	आश्लुवाताम्	आश्लुवत

आज्ञार्थ

चि (५ प प)			चि. (५ आ प)		
चिन्वामि	चिन्वाव	चिन्वाम	चिन्वे	चिन्वावहे	चिन्वामहे
चिनु	चिनुतम्	चिनुत	चिनुष्व	चिन्वायाम्	चिनुष्वम्
चिनोतु	चिनुताम्	चिन्वत्	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्

आह्वार्य

आप् (५ प प)

अश् (५ आ प)

आप्तवानि	आप्तवान्	आप्तवाम	अस्तवै	अस्तनावहे	अस्तवामहे
अप्नुहि	अप्नुताम्	अप्नुत	अस्तुष्व	अस्तुवाचाम्	अस्तुष्वम्
आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु	अस्तुताम्	अस्तुवाताम्	अस्तुवताम्

विध्यर्य

चि (५ प प)

चि (५ आ प)

चिनुयाम् चिनुयाथ चिनुयाम इ चिन्वीय चिन्वावहि चिन्वीमहि इ

आप् (५ प प) आप्नुयाम् आप्नुयाथ इ अश् (५ आ प) अस्तुवीय अस्तुवीमहि इ

टीप — स्वरान्त परस्मैपदा चान्ता आधायी द्वि पु प वचनाप्रत्यये प्रत्यय लुगत् नारी
 पञ्चम गणान्ते स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणे चान्तावे आनि व्यननान्त धातु
 परस्मैपदामध्ये 'आप्' प्रमाणे चान्तावे आत्मनेपदा व्यननान्त धातु फक्त
 'अश्' दास आहे अहुर तेथे विचरणातील 'न्' चा 'ण' करावा

पंचमगणान्ते धातु

अश् (आ प) — व्यापणे, मिळविणे,
उपभोगणे

चि „ — व्यापणे

आप् (प प) मिळणे, मिळविणे

प्र „ — भोगणे, मिळणे

वि „ — व्यापणे

सम् „ — संपादने

चि (उ प) — जमविणे

अप „ — कमी होणे

अव, उद्, प्र, सम्, समुद् —

जमविणे, पद्ध करणे

उप (उ प) — वाटवणे

निरद् „ — निश्चय करणे

चि (उ प) — पकडणे, शोधणे

दु (प प) — पाडा देणे, दुःख देणे

धु धू (उ प) — हारवणे

अव, वि „ — अपमान करणे

धृप् (प प) — धोर करणे, आ-हात

देणे

राध् (प प) — मिळीस नेणे, प्रार्थना

करणे, मारणे

आ-अनु (प प) — प्रार्थना करणे,

सनुष्ट करणे

अप „ — इत्ता करणे, मारणे

धु (उ प) — निवडणे, आच्छादणे,

वेडणे

अप+आ (उ प) -उघडणें	साघ् (प. प) -साघ्य करणें, तडीस नेणें
आ ,, -उपविणें, निग्रह करणें	सु (उ. प) -सुख घाडणें, पिळणें
परि ,, -वेढणें	स्तु (उ. प) -शारणें, पसरणें
प्र+आ ,, -पावरणें, वापरणें	आ, उप, परि, प्र, वि- ,,
वि ,, -उघडणें, स्पष्ट करणें	हि (प. प.) -पाठवणें, जाणें
सम् ,, -उपविणें, श्रावणें	प्र ,, - ,,
शक् (प. प) समर्थ असणें	

नवीन शब्द

अन्वेयणम्-तोय	प्रासादः-राजवाढा
अर्थः-द्रव्यम्, धनम्	सन्तर्पणम्-सन्तोष, समाधान
कदर्यः-कृपण	सर्वारमना (तृतीया ए व) पूर्ण
दुर्गः म्-किला	उत्साहानें, मन लावून
नाकः-स्वर्ग	सोम.-वैदिकालीन एका वर्षावें नाव
निरागस् (वि) -निरपराधी	शिघ्र (वि) -शुभ, कल्याणकारक

प्रश्न

- १ कसाताम शब्दाची योग्य रूपें कोशून पुढील वाक्यें पुरी करा —
- २ सीताया (भर्तु) अर्पयितु शकती फळाणि (प्र+वि) ।
- ३ बाला गुरुणाम् उपदेशम् (श्रु) कल्याण च (साध्) (आहार्य) ।
- ४ नावम् * अभिवसता सुराणा वृते (ऋत्विन्) सोम (सु-प्र मू. वा) ।
- ५ नर (निरागस्) प्राणिन पराणात् ऋते न (दु-विध्यर्थ) ।
- ६ वेचिन् नरा (दुष्कम्) फलम् अस्मिन् एव लोके (अश्) ।
- ७ शिवस्य (धनुस्) मद्र कर्तुं राम (शर) ।

* वस् धातूला अर्थ, जनु, आ व उप हे उपसर्ग जोडले म्हणजे स्वल्पाचक शब्दाची द्वितीया योगावा.

- ॥ सैनिका दुर्गस्य द्वारम् (अपा+उ) दुर्गोधिकारिणं च युद्धे (धृप्) ।
 ८ रामस्य सहायेन सुप्रवीण आदिष्ट वानरा सीता सर्वत्र (दि+वि) ।
 ९ निशागमे तम सर्वा (दिश्) (वि+आप्) ।
 १० जना (पप्) रिपूणा प्रतिकार (निसृ+चि-विध्यर्थ) ।
 २ पुत्रील रूपे ओल्लूत तौ वाक्यात् योना —
 साग्न्युवन्ति । शृण्वन्तु । भवन्तोत् । धुनोति । ग्रहिणु ।
 ३ (अ) पितृ व अपितृ प्रत्यय ग्रहणचे काय हे सागून सर्व पितृ प्रत्यय लिहा
 (आ) पचम गणाचे विवरण सागून प्रत्य २ मचील रूपे सिद्ध करा
 ४ पुत्रील वाक्यातील धातूना योग्य उपसर्ग जोडून तौ पुटीं करा —
 १ आचार्यो शास्त्राणाम् अर्थम् वृ । २ वदयं सर्वात्मना अर्थम् वि ।
 ३ रानी सेवका प्रासादस्य द्वारम् वृ । ४ दशरथ राम वनम् हि ।
 ५ अर्जुन जवप्रवधम् वि । ६ अर्जुन भाष्म शरी स्तु ।

पाठ ३

अष्टम गण.

- (अ) द्वाण्डययनदादाद्रक्षितो मयोऽर्जुनमवदत् । उपहृतोऽस्मि
 भवता । किं करयाणि मवतः कृत इति । तदा वृष्णेनोपदिष्टोऽ-
 र्जुनः प्रत्यमापत् । दिव्यरूपा समा कुरुष्वेति । तथेत्युक्त्वाऽ-
 चिरादेव समामकुरोन्मयः । तथ ग्राह्यभिः सार्धमुपविष्ट युधि-
 श्ठिरं वारदोऽपृच्छत् । किं त्वं राजसूयं यज्ञं न तनोषि । सत्वरं
 तनुष्व यागम् । एवं त्वं जगति कीर्तिं वितनुया इति । तच्छ्रुत्वा
 वृष्णस्थोपदेशेनैवाहं यज्ञं तनुयामित्यमनुत् युधिष्ठिरः । अतः

स कृष्णमपृच्छत् । अप्यहं यज्ञं तनवानि । किं त्वं मनुष इति ।
 श्रीकृष्णः प्रत्यभाषत । जरासन्धादते न कोऽप्यन्यस्तद्य यज्ञे
 विघ्नं कुर्यात् । तस्य वध आवश्यक इति । अतो मीमो
 जरासन्धं गदयाऽक्षिणोदमारयद्य । पञ्चाद्यधिष्ठिर ऋषि-
 भिर्यान्धै राजभिश्च समेतो यज्ञमतनोत् । तदा श्रीकृष्णस्य
 पूजा शिशुपालस्य न सम्भता । स श्रीकृष्णं युद्धायाह्वयत् ।
 श्रीकृष्णस्तं चक्रेणाक्षणेत्तस्य च घघमकरोत् । एवं राजसूय-
 यज्ञो निर्विघ्नं समाप्तः ।

वरील उताच्यातील अपेरेखित रूपें तन्, क्षण्, क्षिण्, मन्, व कृ या
 अष्टम गणाच्या धातूंची आहेत त्यातील 'कृ' शिवाय इतर धातूंचा रूपें पचम
 गणाच्या 'चि' धातूच्या रूपासारखां दिसतात.

पृथक्करण

पितृ प्रत्यययुक्त अपितृ प्रत्यययुक्त
 अतनोत्-अ+तन्+उ (ओ)+त् तनुष्व-तन्+उ+स्व (ष्व) १
 तत्राच अक्षणोत्-अक्षिणोत् अमनुत्-अ+मन्+उ+त्
 तनवानि-तन्+उ(ओ-अच्)+आनि मनुषे-मन्+उ+से (पे) १
 तनोपि-तन्+उ (ओ)+पि (पि) १ | तनुयाम्-तन्+उ+याम्

धावरुन असें दिसून येईल की अष्टमगणाच्या धातूंना 'उ' हे विवरण
 प्रत्ययापूर्वी जोडलेलें आहे, व त्यांची तनु, मनु, क्षणु व क्षिणु अशीं अर्गे
 झाला आहेत ही अर्गे पचमगणाच्या स्वरांत धातूच्या अगाप्रमाणे असल्यामुळे
 त्यांचीं रूपे 'चि' धातूच्या रूपाप्रमाणेच होतात.

घटं. तन् (८ उ. प.)

परस्मैपद			आत्मनेपद		
तनोमि	तनुव-न्व	तनुम-न्म	तन्वे	तनुवहे-न्वहे	तनुमहे-न्महे
तनोषि	तनुयः	तनुय	तनुषे	तन्वाथे	तनुषे
तनोति	तनुत	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते

प्र. भूतकाल

अतनवम्	अतनुवन्व	अतनुमन्म	अतन्वि	अतनुवाहिन्वाहि	अतनुमहिन्वाहि
अतनो	अतनुतम्	अतनुत	अतनुया	अतन्वायाम्	अतनुध्वम्
अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

आज्ञार्थ

तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनवी	तनवावहे	तनवामहे
तनु	तनुतम्	तनुत	तनुष्व	तन्वायाम्	तनुध्वम्
तनोत्	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्

विध्यर्थ

तनुयाम् तनुयाव तनुयाम् इ । तन्वाव तन्वीवहि तन्वीमहि इ.

कृ (८ उ प.) परस्मैपदां रुर्वे प्रथम पुस्तकात् दिरैकी आहते

वर्तमानकाल

आत्मनेपदी

प्र भूतकाल

कुरु	कुरुहे	कुरुहे	अकुर्वि	अकुरुवहि	अकुरुमहि
कुरुष्व	कुरुष्वे	कुरुष्वे	अकुरुष्व	अकुरुष्वाम्	अकुरुष्वम्
कुरुते	कुरुते	कुरुते	अकुरुत	अकुरुताम्	अकुरुत
आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
कुरुष्व	कुरुष्वाम्	कुरुष्वम्	कुरुष्व	कुरुष्ववहि	कुरुष्वमहि इ
कुरुताम्	कुरुताम्	कुरुताम्			

परील रूपावरून असे दिमून येईल की, 'कृ' चें अनादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो-कार्' असे रूप होतें, व हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो' असें होतें 'व्-म्' ने आरम्भ झालेन्ना अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें, इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें व अनादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें.

५-८ गणाच्या धातूंची वर्त धातु विशेषणें

(आ) यत्न कुर्वाणो नर सम्पद् लभते । यज्ञास्त-वाना-देवानपीडयन्
राक्षसा । पुष्पाण्यवचिन्वाना दासी राक्षसाऽऽहृता । राज्यं
वितन्वता नृपेण शत्रवो निर्जिता । राज्यं कुर्वति रामे प्रजास्व
कालमृत्युर्नामचत् । विजयं साधुयन्त वीर जना सहर्षमभ्य
नन्दन् ।

वरील वाक्यात कुर्वाण, तन्वानान्, अवचिन्वाना, वितन्वता,
कुर्वति व साधुयन्तम् हीं कृ, तन्, चि व साध् या धातूंची वर्त
धातु विशेषणें योजलेली आहेत

कुर्वाण - कुर्वते - अत + आन । चिन्वान - चि + वत - अत + आन ।
कुर्वत् - कुर्वति - अति + अत् । साधुयत् - साधुयति - अन्ति + अत् ।
तन्वान - तन्वते - अते + आन । तन्वत् - तन्वति - अति + अत् ।

वरील धातूंच्यावरून जसें दिसून येईल कीं ५-८ गणाच्या धातूंची वर्त
धातु विशेषणें करण्याची शक्ति १-४-६-१० गणाच्या धातूंच्या रूपाप्रमाणेंच
आहे मान आत्मनेपदी धातूना 'मान' बदल आन' हा प्रत्यय
जोडला जातो

कुर्वत् - पु कुर्वन् कुर्वन्ती कुर्वत इ न कुर्वत् कुर्वता कुर्वन्ति ॥
की कुर्वता कुर्वन्ती कुर्वन् इ

परस्मैपदी रूपें गच्छत् 'प्रमाणें पुलिगामर्थ्यें 'जगत्' प्रमाणें नपुंसक
लिगामर्थ्यें व नपु प्रथमा द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून 'नदी' प्रमाणें
स्त्रीलिगामर्थ्यें वेढी जातात

आत्मनेपदी रूपें अकारांत विशेषणप्रमाणें पु गर्ध्मे व न गर्ध्मे अनुवर्तते
'देव व वन' प्रमाण व 'आ' नाहून त्या गर्ध्मे मग्ग प्रमाणें वेढी जातात

टीप - कीं धातु विशेषणाच्या श्रवणावळीत स मावाक्रीण-गुरुत्व १ पाठ २४
आणि स - वक्तव्यचिन्ना पाठ २६ वहा

टीप - द्विप्रथम गणाम्बुहातील आत्मनेपदी धातूंची वर्त धातु विशेषणें 'मान' हा
प्रत्यय जोडून वेढी जातो

अष्टमगणाचे धातु

कृ (उ. प.)-करणे, तयार करणे
अह्वी-उर्य-स्वी-स्वीकरणे
आधि-आधिकार देणे

*अनु (प. प.)-अनुकरण करणे

अलम्-सुशोभित करणे
आचिस्-प्रादुस्-उघड करणे
उप-उपकार करणे
तिरस्-धिक्-तिरस्कार करणे
नमस्-नमस्कार करणे

प्रति-प्रतिकार करणे, भरपाई करणे
वि + प्र-प्राप्त देणे

सम् (सस्क्रोति)-सस्कार करणे,
शुद्ध करणे

क्षण्-क्षिण् (उ. प.)-ह्वा करणे,
मारणे

तन् (उ. प.)-पसरणे, तयार करणे,
आवरणे

आ-प्र-वि- „ „

मन् (आ. प.)-आणणे, विचार करणे

यन् (आ. प.)-पचना करणे, मागणे

नवीन शब्द

आपराधिक (वि)-
दुपार नंतरचे
क्रतु. (उ)-यत्
सापडपयनम्-द्वारे
आगवते वन

अचसन्ध. चेदि व मयध
देशाया राजा कृष्णाचा मनु
दुरतम्-अपसन्ध
पात्रम्-योग्य मनुष्य

पूर्वाह्न-दिवसाचा
पहिला भाग
मद्भु (वि)-गौड
राजसूयः-यज्ञाचे नाव

* अनु+कृ याचा उपयोग ज्यावे अनुकरण बरावपाचे त्याची कमी किंवा द्वितीया दोहून
बरावता

† उप+कृ याचा उपयोग ज्यावर उपकार करावयाचा त्याची कमी दोहून बरावता

‡ हा धातु 'याच्' प्रमाणे द्विर्निरुक्त आहे

प्रश्न

१ कसातील घातूची योग्य ती रूपे योजून पुढील वाक्ये पुरी करा —

- १ वलित्रेन आदिष्ट दक्षरथ पुत्रप्राप्तये यत्नम् (तन्) ।
- २ पात्रभ्य दान नरस्य कार्ति (वि + तन्) ।
- ३ चन्द्रस्य पादप्रहारेण अभिम युम् (क्षिप्) ।
- ४ नर मित्राणा हृदयानि दुरुपै न (क्षण्-विध्यय) ।
- ५ वर्षासु चातर इयमान् मेघान् चल (वन्) ।
- ६ दक्षि नर मित्रा (वन्) गृहस्त गृह भ्रमति ।
- ७ दायस्य आरम्भ (वृ) नरेण परिणाम विचारणाय ।
- ८ जालाळे पात्रमे मुनय पुण्या कथा (ध्रु) न्ययादन् ।
- ९ व्याघ खगाना ग्रहणाय भूमौ पाळ (वि + तन्) ।
- १० श्व कार्यम् अय (कृ-विध्यय) पूढाळ च आपराधिकम् ।

२ पुढील घातूची वर्त घातु विशपणे तयार करून खाली योग्य रूपे पुढील वाक्यात योजा —

उप + वृ कृ सम् + वि आविम् + वृ वि + वृ

- १ मधु — मधुरा मधु शुचन्ति ।
- २ अन्यस्य दोषान् एव नरस्य लघुष दृश्यते ।
- ३ शास्त्रार्थं सम्यग् — आचारान् गम्मानयन्ति छात्रा ।
- ४ पाप नराणा चित्तं शङ्कितं वर्तते ।
- ५ दावानाम् — तैः पुण्यं लभ्यते ।

३ 'कृ' घातूला निरनिराळे पाच उपसर्ग लावून वाक्यात उपयोग करा

पाठ ४

स्वरान्त नामे (अनियमित).

(अ) यदा यदा भू राक्षसैः पीडिताऽभवत्तदा तदा सा गोरूपेण द्यां गत्वा अियो भर्तारं विष्णुं राक्षससंहारं प्रार्थयत् । विष्णुरपि विविधै रूपैर्घोरवातरद् भुवं दुष्टानां दण्डनाय । एवं रामरूपेण स रावणस्यान्येषां च राक्षसानां संहाराय भुवि रघुकुले जातः । राज्यधिया भुवो भर्ता रामो गर्वितो नामघत् । स प्रजानां हितायैव प्रायतत । प्रजाभिरनुभूतं सुखं चन्यपि दुर्लभम् ।

धरील उताप्पात श्री, भू, गो व घो वा नामावी निरनिराली रूपे योनलेकी आदेत हे छन्द चालविष्टाभा ध्यननान्त नामावा छागणारे प्रसयव बहुधा योनले जातात परन्तु यांनी नाही रूपे अनियमित आदेत म्हणून त्याची सर्व रूपे व्हाली दिली आहेत

टीप — मन्त्र — सू ओ अत् प्र, अत् ओ अम् दि, वा भ्याम् भित् व, ए भ्याम् भ्यत् च, अत् भ्यात् भ्यत् प, अत् ओत् जात् व, इ ओम् सु स, — ओ अत् स

श्री (स्त्री) — लक्ष्मी, सम्पत्ति, सौन्दर्य भू (स्त्री) — पृथ्वा
श्री त्रिवी त्रिव प्र. सं. भू भुवो भुव
त्रियम् " " ठि. भुवम् " "
धिया श्रीभ्याम् श्रीभि व. भुवा भूम्याम् भूनि
त्रिवे-त्रिवे " श्रीभ्य च भुवे-वै " भूम्य
त्रिव-धिया " " पं. भुव-वा " "
" = त्रियो धियाम्-श्रीणाम् प. " " भुवो भुवाम् भूताम्
त्रिवि-अम् " श्रीषु स. भुवि-वाम्, भूषु

घी-दुद्धि, ही-लाज, भी-भीति हे 'थी'प्रमाणे व मू (भुवद्) हा 'भू' प्रमाणे चालवावा

द्यौ (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग				दिव् (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग		
द्यौः	द्यावौ	द्यावः	प्र. सं.	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्याम्	"	द्याः	द्वि.	दिवम्	"	"
द्यावा	द्यौभ्याम्	द्यौभि	तृ.	दिव्वा	द्युभ्याम्	द्युभिः
द्यावे	"	द्यौभ्य	च.	दिवे	"	द्युभ्यः
द्योः	"	"	पं.	दिव	"	"
"	द्यौः	द्यौषाम्	प.	"	दिवोः	दिवाम्
द्यवि	"	द्यौषु	स.	दिवि	"	द्युषु

द्यौ (द्यौः)-यैल व (द्यौः)-माय, पृथ्वी, इन्द्रिय हा शब्द 'द्यौ' प्रमाणे चालवावा.

(भा) भुवः पत्युः श्रीरामस्य भार्या सीता स्त्रीषु रत्नमासीत् । सा लङ्कायाः पत्या रावणेनापहृता । अतो रामेणात्मनः स्त्रिया अन्वेषणाय सुग्रीवेण सह सख्यं कृतम् । रामस्य सखा सुग्रीवस्तस्य साहाय्यमकरोत् । रावणं हत्वा सीतां च पृष्ट्वा रामः पुष्पकचिमानेन सर्वैः सखिभिर्यन्त्रवैद्यैश्च सहायोद्यां निवृत्तः । पश्चाद् भुवः पतिः श्रीरामो नयेन राज्यं कृत्वा स्त्रीणां श्रेष्ठया सीतया सह सुखमन्वभयत् ।

वगील उतान्यात पति, सखि व स्त्री या नामाची रूपे आलेली आहेत. त्याची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

पतिः (पतिः)-नवरा, स्वामी				स्त्री (स्त्रीः)		
पतिः	पती	पतय	प्र.	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रिय
पतिम्	"	पतीन्	द्वि.	स्त्रियम्-स्त्रीम्	"	स्त्रिय-स्त्रीः
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभि	तृ.	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
पत्ये	"	पतिभ्यः	च.	स्त्रिये	"	स्त्रीभ्यः
पत्यु	"	"	पं.	स्त्रियाः	"	"
"	पत्यो	पतीनाम्	प.	"	स्त्रियो	स्त्रीणाम्
पत्यौ	"	पतिषु	स.	स्त्रियाम्	"	स्त्रीषु
पते	पती	पतयः	सं.	स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः

सखि (पु) - मित्र या सन्ध्याची प्रथमा, द्वितीया च खोषन यांची रूपे सरा सखायौ सखाय ॥ सखायम् सखायौ सखायौ द्वि । सखे सखायौ सखाय-स । असीं होतात व इतर विभक्त्यांची 'पति' प्रमाणे होतात.

सखा (स्त्री) - मैत्रीण हा शब्द 'नदी' प्रमाणे चालवावा.

दोष - 'पति' शब्द समासान्तेर्येण भाग्य वर तो 'पति' भाग्ये चालवावा. जसे मृपति, कृपति साग लक्षापतिना रावणेनासङ्गा ।

(६) जरया जरमा याऽऽक्रान्तस्य नरस्याक्षिणी मन्दे भवतः ।

केचिन्नरा एकेनैवास्था द्रष्टुं समर्थाः सन्ति ।

जरायां-जरसि वा नराणां गात्राणि विकलानि भवन्ति ।

अक्षोस्तेजसा नरस्य चातुर्यं क्षायते ।

बरील वाक्यात जरा व अक्षि या शब्दांची रूपे आली आहेत.

जरा (स्त्री) - म्हातारपण, पारंपत्य

जरा	जरे-जरसौ	जरा-जरस	प्र.	जराया	-जरस	जराभ्याम्	जराभ्य	पं.
जराम्-जरसम्	„	„	द्वि.	„	जरयौ-जरसौ	जराभ्याम्	जरसाम्	प.
जराया-जरसा	जराभ्याम्	जराभि	तृ.	जरायाम्-जरसि	„	जराभु	स.	
जरायै-जरसे	„	जराभ्य च.	जरे	जरे-जरसौ	जरा-जरस	सं.		

'जरा' शब्द 'माता' प्रमाणे चालवतात, मात्र स्वररभी प्रत्ययापूर्वी 'जरस' असा समगून 'चन्द्रमम्' प्रमाणे रूपे केली जातात

'निर्जरः (पु) - देव' हा शब्द मुदा 'देव' प्रमाणे चालवून शिवाय स्वररभी प्रत्ययापूर्वी 'निर्जरम्' समगून रूपे केली जातात 'अजर (वि.) - म्हातारपण नसलेला' हा शब्दहि वरीलप्रमाणे विकल्पाने रूपे फक्त चालवतात.

अक्षि (न.) - दोष

अक्षि	अक्षिणं	अक्षिणि	प्र.	अक्ष	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्य	पं.
„	„	„	द्वि.	„	अक्षो	अक्षाम्	प.
अक्ष्या	अक्षिभ्याम्	अक्षिभि	तृ.	अक्षि-अक्षणि	„	अक्षिभु	स.
अक्षे	„	अक्षिभ्य च.	अक्षे-अक्षि	अक्षिणी	अक्षिणि	सं.	

दधि (न) - दही, अस्थि (न.) - हाड, सक्थि (न.) - मादी हे शब्द अक्षि प्रमाणे चालवतात.

नवीन शब्द

अन्तरालम् पृथ्वी व स्वर्ग यामधील	नय - नीति
जागा	फलोदय.-फलत्रया लाभ
अवसत (अव+नम् चै कर्मणि भू	ययाति. चन्द्रबशाताल रागा
धा वि)-बाबलेल	वि+सृज् (६ प प)-सोड्गै,
अवस्थानम्-राहाणें	पाठविणें
उद्भूत (उद्+भू चै कर्म भू धा	विसृष्ट (वि+सृज् चै क भू धा
वि)-उत्पन्न झालेला	वि)-सोड्गैला
किमुत (अव्यय)-निती ज्यास्त-	येणु. (५)-पावा, धाम्युची पाटी
कमी	घेतरणी-पातालाताल नक्षत्रें नाव
वृणयि-दुः (५) ऋपाचें नाव	शम - इन्द्र
प्रिदाहु. (५)-सूखतातीन रागा	सहोदर.-सग्रा भाऊ

प्रश्न

- १ गवाम्, अग्नीमि, स्त्रीषु भुवि व जरायाम् ही रूपं ओळखून त्यांच्या वाक्यात उपयोग करा
- २ पुढील वाक्यात कमातीन शब्दांची योग्य रूपे थोडा —
 - १ येणु नादया टण् (गो) सवदा परितून आगवन् ।
 - २ ऋण्यज्ञ (द्या) नात्र धवि जपरिधित । विमुग दशनस्य ।
 - ३ एवदा रेभिन् मृगपरिधित (अस्थि) मय्य ह ।
 - ४ (दधि) युक्तम् अन्न प्रवागवागे अनास उपयुक्त भवति ।
 - ५ दद्या पुत्र्य तथा (पति) वियोग न मरन्ता (श्री) ।
 - ६ नरस्य (भू) भान मनन धाम मृग्यते ।
 - ७ पुत्र नाद्रन् (मू) मुत्र द्य मना ।
 - ८ त्रिदाह (यो) न गत किन्तु अ तगा विधन ।
 - ९ मया (एवर) अविनय्यम नी ययाने इच्छा ।
 - १० धीरगावणन् उद्भूतया (श्री) मरोदग्ग्य द्युग्या पिहित ।

३ 'शुद्धो ल वाक्पातील जाह वक्षरतील वन्दोबहुल था वक्ष्यातील शब्द योजाः—

- १ कपिञ्जलः अवदत् मित्र पुण्डरीकं न एतद् युक्तं ज्ञानिनः तव ।
- २ रावणेन देवाः अपि स्वप्रासादे दास्यन् नृपाः ।
- ३ सूर्यः सहस्रेण नयनैः पृथ्वीं प्रभासयति ।
- ४ तृणविन्दोः मयेन सक्तः क्षुरिणो नाम सुगङ्गनां यस्य तपसः भङ्गाय व्यसृजत् ।
- ५ यथा नारीण्यं तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनः जयः ।
- ६ युद्धेः प्रभपः नष्टे पत्न्येदयाय कटपटे ।
- ७ अहंनः रणाङ्गणे मित्राणि बान्धवान्पुत्रान् च युद्धाय उद्यतान् अपश्यत् ।
- ८ जनाः धेनूनां प्रदानं कुर्वन्ति वैतरण्याः पारं गन्तुम् ।
- ९ साहसं विना सम्पदः लाभः अक्षयः क्षीति वेचित् मन्यन्ते ।
- १० रुज्जया आक्रान्तस्य नरस्य सुखम् अवनतं भवति ।

पाठ ५

नवम गण.

(अ) आसीत्कस्यापि घणिकोऽभ्यविपणिर्हयग्रामे । सोऽबान् व्यक्री-
णीत् कुटुम्बं चापूष्णात् । बहवो जना अभ्वनिक्कीर्णस्तस्मा-
द्विपणिकात् । एकदा स सुलक्षणाढ्यं हयं विक्रयार्थमापणं
नीत्वा तं स्तम्भेऽवध्नात् । तदैव प्रातस्तत्र कोप्रपि राज-
कुमारः । सोऽबानां लक्षणाणि सम्यगजानात् । अग्न्यस्य रूपेणा-
रुष्टः स तमवदत् । भो घणिकः क्रीणामि हयमिममहम् ।
किमस्य मूल्यमिति । तदा स घणियवदत् । परीक्ष्यैव क्रीणातु
मयानिति । तदा स राजपुत्रो जानाम्यहमभ्यपरोक्षां रदमन्दं

गृह्णामि पश्चात्तमायेहामीत्युक्त्वा रश्मीनगृह्णादारोहच । एतद्
दृष्ट्वा सोऽश्वविश्रयमन्यत । अयं सम्यग्जानात्यश्वपरीक्षाम् ।
विक्रीणीयेमं सुवर्णशतेनेति । अत्रान्तरे राजपुत्रोऽपृच्छत् कियता
*मूल्येन विक्रीणीये त्वमिमं हयम् । बहु रोचतेऽयं मह्यमिति ।
तदा स घणिगवदस्तुवर्णशतेनेति । स राजपुत्रो मूल्यं दत्त्वा
हयमक्रीणात्प्राप्तादं च न्यवर्तत ।

वरील उताऱ्यांतील अधोरेखित क्रियापदांचे पुढीलप्रमाणे पृथक्करण करतो येईल.

‘पित्’ प्रत्यययुक्त

अपुष्पात् - अ + पुष् + ना (ण) + त्
क्रीणामि - क्री + ना (ण) + मि
अवघ्नात् - अ + वन्ध् (बध्) + ना
+ त्
क्रीणातु - क्री + ना (ण) + तु

‘अपित्’ प्रत्यययुक्त

विक्रीणीये - वि + क्री + ना (नी-णी)
+ ये
विक्रीणीय - वि + क्री + ना (न्-ग्ल्)
+ ईय
व्यक्रीणीत - वि + अ + क्री + ना (नी
-णी) + त
अक्रीणन् - अ + क्री + ना (न्-ग्ल्) +
अन्

यावहन जसे दिसून येईल की ‘ना’ हे नवम गणाचे विकरण आहे. पित्
प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ च रादित्त्व आहे. हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चे
‘नी’ अर्गे रुपांतर झाले आहे व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चे ‘न्’
अर्गे रुपांतर झाले आहे. जरूर तेथे ‘न्’ चा ‘ग्ल्’ केलेला आहे.

क्री (ट. प.) धर्तमानकाल

परस्मैपद			आत्मनेपद		
क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे
क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	क्रीणीथे	क्रीणीथे	क्रीणीध्वे
क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणीन्ति	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते

“वि + क्री” हा धातु आत्मनेपदी आहे. वग किमतीत विग्रहकाचे अवयव विश्व
धातुपात्रे लो निगलवाचक उच्च गृहीत्येन योज्यत.

प्र. मूलकाल

परस्येपद

आत्मनेपद

अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीमि	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
अक्रीणा	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत	अक्रीणीया	अक्रीणीयाम्	अक्रीणीध्वम्
अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणीन्	अक्रीणीत	अक्रीणीताम्	अक्रीणीत

आहार्य

क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	क्रीणी	क्रीणावहे	क्रीणामहे
क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत	क्रीणीन्	क्रीणीयाम्	क्रीणीध्वम्
क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणीन्तु	क्रीणीताम्	क्रीणीताम्	क्रीणीताम्

विच्यर्थ

क्रीणीयाम् क्रीणीवाव इ. | क्रीणीय क्रीणीवहि इ.

परीक्ष ह्वाकृति 'क्री' धातूची पुढीलप्रमाणे अंगे होतात वित् प्रत्यया-
पूर्वी-क्रीणा, हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी-क्रीणी व अजादि अपित्
प्रत्ययापूर्वी-क्रीण्. यावरून कोणत्याहि नवम गणाच्या धातूची वरीलप्रमाणे तीन
अंगे बनवली म्हणजे कर्णे करता येतील.

ज्ञा (जा) — ज्ञाना-ज्ञानी-ज्ञान् । पुष् — पुष्पा-पुष्पी-पुष् ।

मृद् (मृ) — मृदा-मृदी-मृद् । धन्व् (धव्) — धन्वा-धन्वी-धन् ।

नवम गणाच्या धातूंचे तीन प्रकार होतात —

१ परक न होणारे —

अश् (प. प.) — घाणे, प्र + अश्-विणे	क्षुम् (प. प.) — प्रभुज्य होणे, नव- ताळणे
क्री (उ. प.) — विकत घेणे	
परि + क्री (आ. प.) — बेतल देऊन घेणे, फेडणे	कुप् (प. प.) — पोखणे
वि + क्री (आ. प.) — विकणे	प्री (उ. प.) — संतुष्ट करणे
निस् + क्री (निष्पी-उ. प.) — वेते देऊन सोडवणे	मुप् (प. प.) — चोरणे
	मृद् (प. प.) — चेंबरणे, तुराश करणे

टीप:—क्षुप् याची अंगे क्षुप्ता-क्षुप्ती-क्षुप् अशांत होण. 'नृ'चा 'नृ' रेत
नहीं.

२ अन्त्य दीर्घ स्वर लृप्त्य होणारे —

क (उ प.) ठार मारणें, इजा करणें
 ज (प प.)-जुळ होणें, दाय होणें
 ङ (वि प प.)-फाडणें, फोडणें
 धू (उ प.)-हालणें, हालवणें
 पू (उ प.)-पविन करणें
 पु (प प.)-भरणें, रक्षण करणें
 ली (प प.)-वितळणें, चिफटणें

प्र+ली-एकरूप होणें
 वि+ली-वितळणें
 लू (उ प.)-तोडणें, खुटणें
 वि, प्र+लू- ” ”
 व (उ प.)-निवटणें
 शु (वि-प प.)-तुम्बे करणें, उभें
 फाडणें
 स्तू (उ प.)-आच्छादणें, पसरणें

३ अभियमित करक होणारे —

ग्रन्थ् (ग्र-प प.)-जोडणें, ओवणें
 ग्रह् (ग्र-उ प.)-घेणें, पकडणें
 अनु-अनुग्रह करणें
 उद्-उच्चरणें
 नि-निसमन करणें
 प्रति-स्वागरणें, घेणें
 वि-गाढणें
 सन्-जमविणें
 मन्थ् (मथ्-प प.)-घुमणें
 ज्ञा (जा-उ प.)-जाणणें

अनु-परवानवा देणें
 अभि, प्रत्यभि-ओळखणें, जाणणें
 अर्थ-अपमान करणें
 प्रति-प्रतिज्ञा करणें, कबूल करणें
 वन्थ् (वध्-प प.)-बाधणें
 अनु-आग्रह धरणें, अनुसरणें
 निद्-आग्रह धरणें
 नि-घट बाधणें, रक्षणें
 स्तम् (स्तम्-प प.)-आधार देणें,
 अडविणें, गर्बिष्ठ होणें

टीप — आद्यार्थी द्वितीयपुरुषी ध्वन्यवनी प्रत्यय परस्मैपदी व्यञ्जना-१ पातुता 'मान' क्ता वाक्या १५ त्त वाक्यात् 'जा' हे किरण जोडीत वाहीत मात्र चरु तेथे 'द्' चा 'ण्' बसवा

सद्-सदान, छिन्-छिदान, दन्-दधान, वन्-वधान, मन्-मथान, मुप्-मुपाय,
 पुप्-पुपाय, सन्ध्-समान, मृद्-मृदान

* 'प्रति+ज्ञा' या चारूचा उपयोग ज्याच्या अकट प्रतिज्ञा करावयाची त्याची चटुवीं योजून करावा

(आ) ईशतत्त्वं जानन्तः-जानानाः चा नराः संसारभावेभ्यः विरक्ताः भवन्ति ।

स्वप्रमया राज्ञां मनांसि चक्षुषि च मुष्णती दमयन्ती रङ्गं प्रविष्टा ।

सूरसागरं मथनद्भिः सुरासुरैः चतुर्दश रत्नानि लब्धानि ।

पाप्मनः पुनाना भागीरथी भक्तैः स्तूयते ।

वरील वाक्यात अधोरेखित शब्द वर्त. काल घातु विशेषणें आहेत. जानन्तः, मुष्णती व मथनद्भिः ही परस्मैपदी आणि जानानाः व पुनाना ही आत्मनेपदी धातूंची आहेत. तीं यनविष्णूची व चारुविष्णूची तद्वा पंचम दिवा अष्टम गणाच्या वर्त घातु विशेषणासारखीच आहे.

ज्ञा-जानन्ति-अन्ति+अन्-जानत् पु. प्र. व. व.-जानन्तः

मथ्-मथन्ति-अन्ति+अत्-मथन्त् पु. वृ. व. व.-मथनद्भिः

मुष्-मुष्णन्ति-अन्ति+अत्-मुष्णत् ली. प्र. ए. व.-मुष्णती

ज्ञा-जानने-अते+आन-जानान पु. प्र. व. व.-जानानाः

पू-पुनते-अते+आन-पुनान ली. प्र. ए. व.-पुनाना

नवीन शब्द

अङ्गुलीयकम्-आंगठी	दधि (व)-दही	रङ्गः-समामण्डप
अध्ययः-प्रकाश, वाटसर	चीवरः-नौल्ले	रन्ध्रम्-छ्मोपणा, दोप
अध्वयिपणिः (पु)-	नयनोत्तम्-लोणी	रक्षिमाः (पुं)-रुगाम
घोडे विवर्णाने दुकान	निष्कः-फकम्-सोन्याचे	वणिज् (पु)-वाणी
आढ्य (वि)-सपत्र, दुक	नाणें	विषणिकः-दुकानदार
आपणः-काम्-बाजार,	परोक्षम् (अ)-दृष्टीआड	विमुद्ध्यकारिन् (वि.)-
दुकान	पाप्मन् (पु)-पापामनुष्य	विचार करून पावणाट
फेसरः-आवाळ	प्रमत्तनः-सोमाग्र्याचा	स्तम्भः-ताव
	वारा	

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील शब्दांची योग्य ती रूपे द्या —

- १ (अनु + श्च) मा तात भमनाय इति चन्द्रापीड पितर (प्र + अर्थ) ।
- २ धीवरेण आनीतम् अशुलीयक दुप्यन्त (आभि + श्च) शकुन्तलाया *२
- ३ दधि (अन्ध) गोपीना परोक्ष नवशात (मुप्) कृष्ण । { अस्मात् ।
- ४ कालिदास द्रकुन्तलाम् उद्दिश्य नाटक (नि + बन्ध) ।
- ५ शत्रो रन्ध्राणि (ह्रा) नृपण विजय लब्ध ।
- ६ प्राप्स्यते सूर्यातपेन तप्त हिम (वि + ल्) ।
- ७ प्रभञ्जन तुह्यन् नृक्षान् अपि (धृ) उन्मूलयति च ।
- ८ विष्णो नामस्मरण पापिन (टृ) (पू) ।
- ९ अरण्ये व्याघ्रा मार्गेण गच्छत अध्वगान् (वि + दृ) ।
- १० (वृ) हि किमृत्युकारिण गुणलब्धा स्वयमेव सम्पद ।

२ पुढील रूपे ओळखून त्यांचे पृथक्करण करा व ती वाक्यात बजा —
व्यक्तीगत । वधान । अप्रीणन् । आश्रात् । निष्टुङ्गन्तु । पुनात ।

३ पुढील वाक्यात कसातील वातूला योग्य ते उपसर्ग जोडून त्याची रूपे द्या —

- १ राक्षसा परस्पर — (ग्रह्) । २ स्वामी निष्कवशकेन नृप — (क्री) ।
- ३ बाल अनुशा लब्धु मातरम् — (बन्ध्) । ४ पुन विना क्षाम् कृष्ण — (का) ।
- ५ गूपक सिंहस्य वेसर — (लृ) । ६ साधव दीनान् — (ग्रह्) ।

४ पुढील वाक्यातील ल्यप्तात अव्ययाबद्दल क्रियापदांची रूपे द्या —

वृक्षस्य शाखा आलस्य काष्ठिक् गृह गच्छतु । मालाकार माला प्रयित्वा स्वामिने वायच्छत् । जना क्रोध निश्चिता स्वास्थ्य लभेरन् । शोषा सद्धान् पूर्वा युद्धमारभताम् । व्याघ्र तण्डुलानाम् उपरि जाल विस्तार्य दूरे श्व स्थित ।

* 'रस्य (शोरपूर्ण) जाठवन होणे' या अर्थी ज्याची जाठवन नावपाची त्या अर्थीच्या शब्दाची यद्यो बोक्तात

पाठ ६

व्यंजनान्त शब्द (अनियमित).

- (अ) १ पुंसांमसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।
 २ सहते क्लेशबाहुल्यं सर्वदा धैर्यवान्पुमान् ।
 ३ सन्तीर्यते सुखेनैव धीरैः पुंभिर्मर्मवोदधिः ।
 ४ धर्म्यं पन्थानमुत्सृज्य नरो भवति दुःखमाकृ ।
 ५ आपदा कथितः पन्था इन्द्रियाणामसयमः ।
 ६ न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
 ७ सम्पूज्यते जनैः श्वाऽपि घनिकस्य गृहे स्थितः ।
 ८ मकरः प्रच्युतः स्थानाच्छुनावि परिभूयते ।
 ९ व्याधो विध्याति वाणेन श्वभिः परिवृतं मृगम् ।

वरील शब्दांत पुंस्, पथिन् व श्वन् या शब्दाचीं निरनितरकीं हवें आलीं आहेत त्याचीं सर्वं रूपें पुढें दिलीं आहेत.

पुंस् (३)—पुष्प

पुमान्	पुमांसी	पुमास	प्र.	पुस	पुम्भ्याम्	पुम्भ्य	पं.
पुमासम्	"	पुस	द्वि.	"	पुसो	पुसाम्	प.
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भि	तृ.	पुसि	"	पुसु	सं.
पुंसे	"	पुम्भ्यः	च.	पुसन्	पुमांसी	पुमास	सं.

वरील हप'वरून व्यंजनान्त नामांच्या रूपांचे तीन विभाग करता येतात. १ प्रथमा, सम्बोधन व द्वितीया ए. व. आणि द्वि व., २ द्वि बहुवचनापासून पुढील स्वरारमी प्रत्यय, ३ व्यंजनारंभी प्रत्यय. म्हणून कोणत्याहि शब्दाची प्रथमेचीं सर्वं रूपें, द्वितीया व सम्बोधन एवचचन, द्वितीयेचें बहुवचन, तृतीयेचें द्विवचन व सप्तमी बहुवचन एवढीं रूपें दिशीं म्हणजे इतर रूपां सहज तयार करतां येतील.

पथिन् (पु)—मात्र

पन्था	पन्थानौ	पन्थान	प्र. सं. पथ	पथिभ्याम्	पथिभ्य	प
पन्थानम्	„	पथ	द्वि.	पथ	पथो	पथाम्
पथा	पथिभ्याम्	पथिभि	तृ	पथि	पथो	पथिषु
पथे	„	पथिभ्य	च.			स.

‘पथिन्’ प्रमाणे मथिन् (पु)—‘सुसळण्याची रथी’ हा शब्द चालवावा
 ऋभुक्षिन् (पु)—इन्द्र हा शब्दहि ‘पथिन्’ प्रमाणे चालवावा मात्र प्रपमा,
 सर्वोधन आणि द्वितीया एवंचन व द्विवचन यामध्ये अनुनासिक नसते

ऋभुक्षा	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्षान	प्र
ऋभुक्षा	„	„	स
ऋभुक्षाम्	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्ष	सि

श्वन् (पु)—कृत्

श्वा	श्वानौ	श्वान	प्र	शुन	श्वभ्याम्	श्वभ्य	पं
श्वानम्	„	शुन	द्वि	„	शुनो	श्वानाम्	प
शुना	श्वभ्याम्	श्वभि	तृ	शुनि	शुनो	श्वसु	स
श्वने	श्वभ्याम्	श्वभ्य	च	श्वन्	श्वानौ	श्वान	सं

‘श्वन्’ प्रमाणे युवन् (पु)—वृष्ण मनुष्य व मघवन् (पु)—इन्द्र हे
 शब्द चालवावे मात्र द्वितीयावहुवचनापासून स्वररभी प्रत्ययापूर्वी यून व
 मघोन् अक्षी हर्षे होतात यून+अस्-यून, मघोन्+अस्-मघान

श्वन् वें स्त्रीलिंगा रूप शुनी, युवन् याचें यूनी व मघवन् याचें मघोनी
 अक्षी होऊन ‘नदा प्रमाणे चालविटी पातात ‘युवन्’ याची युवति. व
 युवती अक्षीहि होतात परंतु युवति हे ज्यास्त प्रचारात आहे

(आ) १ दुर्योधनेन सैन्यस्य कर्णो घुरि नियोजित ।

२ न भवन्ति हि साधूना कदाप्यवितथा गिर ।

३ देशान्तरं प्रतिष्ठेरज्जुमेऽहनि सदा नर ।

४ अहानि नव रामस्य त्रियते जननोत्सव ।

५ रसोदमप्सु कौन्तेय प्रमाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

६ सृष्टिनिर्माणवेलायामप आदावस्तुजगृष्टिधिः ।

वरील शब्दात धुर्, गिर्, अहन् व अप् या म्बंजनान्त शब्दाची रूपे येनलेली आहेत. त्याचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतान.

धुर् (श्री.)—जं, जोलड, जबाबदारी (समासत)

धु धुरे धुर प्र. सं. धुरे धूर्णाम् धूर्ण्यः च. धुरि धुरोः धूर्णं स.
धुर् " " द्वि. धुर " " पं.
धुरा धूर्णाम् धूर्णि तु. " धुरोः धुर्णम् प.

गिर् (श्री.)—पाणी, शब्द व पुर् (श्री.)—शहर हे शब्द धुर् प्रमाणे बालबाबे. प्र. ए. व.-धीः, पू. ए. द्वि. व.-गीर्णाम्, धूर्णाम् । स. व. व.-गीर्णं, धूर्णं.

अहन् (न.)—दिवस

अहः अही-अहीनी अहानि प्र. द्वि. सं.
अहो अहोर्णाम् अहोमि तु. अहो अहो अहाम् प.
अहो " अहोम्य च. अहि-अहनि " अहो स.
अह. " " पं.

अप् (श्री.)—पाणी-बहुवचनात बालविना जातो.

आप —प्र. सं., अप -द्वि, अहि -तु, अहम्यः-च. पं., अपाम्-प., अप्णु-स.

- (६) १ अष्टामु दिक्षु तिष्ठन्ति लोरुपालाश्च वारणाः ।
- २ उदयेन रवेः प्रातः पूर्वा दिक् सलु शोभते ।
- ३ ग्वा यदि क्रियते राजा स हि नाश्रात्युपानहम् ।
- ४ यत्तादृशः सुपुण्यस्य फलं भवति शाश्वतम् ।
- ५ यादृशीं (यादृशं) भावनां चुर्यात् सिद्धिर्भवति तादृशी ।
- ६ स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सपत्र पूज्यते ।
- ७ आत्मश्रेयसि नित्यमेव विद्वान् कार्यः प्रयत्नो महान् ।

परील वाक्यात दिश, उपातह् व एतादृश, यादृश असे सर्वनामानां 'दृश' प्रत्यय लावून झालेले शब्द आणि विद्वस् हे योजलेले आहेत. त्याची रूपे पुढे लिहिल्याप्रमाणे होतात.

दिश (छी.)—दिशा

दिक्-न् दिशौ	दिश.	प्र. सं.	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	पं.
दिशाम्	"	"	द्वि.	"	दिशोः	दिशाम् प.
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि	तु.	दिशि	"	दिक्षु स.
दिशे	"	दिग्भ्य.	ख.			

'दिश' प्रमाणे दृश (सौ.)—दृष्टि, लोका व एतादृश, तादृश, यादृश, कीदृश, ईदृश, मादृश व त्यादृश वगैरे 'वाक्यासारणा, त्याक्यासारणा' असा अर्थाची विशेषणें पु. व छी. मध्ये चालवावी.

छी सार्वतामिक विशेषणें नपु. मध्ये 'तादृक्-न् तादृशी तादृशि' अशीं प्र. द्वि. व सं. यामध्ये चालतात व इतर विभक्तींत पुलिगाप्रमाणें चालतात.

विद्वस् (उ.)—विद्वत्, विद्वान् मनुष्य

विद्वान् विद्वत्सौ	विद्वत्स.	प्र.	विदुष	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पं.
विद्वत्सम्	"	विदुष	द्वि.	"	विदुषोः	विदुषाम् प.
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	तु.	विदुषि	"	विद्वत्सु स.
विदुषे	"	विद्वद्भ्यः	ख.	विद्वन्	विद्वत्सौ	विद्वत्स सं.

कौलिगामध्ये 'विद्वम्' या विशेषणाचे विदुषी असें रूप कहन नंतर तें 'नदी' प्रमाणें चालणें.

नपुं. मध्ये 'विद्वन् विदुषी विद्वत्सि' प्र. द्वि. व सं. इतर रूपें पुं. प्रमाणें.

नवीन शब्द

अचितय (वि.)—सत्य	च्युतः (च्यु १ वा. प.)	परि+भू (१ प. प.)—
असंयमः—तावा नखणें	वर्माणि भू या. नि.)—	अपमान करणें
उद्+सृज् (६ प. प.)—	भष्ट, पडलेला	वारणः—हत्ती
सोडणे	तमस्विनी (वि.)—	विधिः (पुं.)—ब्रह्मदेव
उपद्रवः—त्रास, पीडा	कालोत्की	सृज् (६ प. प.)—उत्पन्न
	नक्तः—मगर, सुतर	करणें

१ पुढील हरे ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा:—

दिशाम्, पुष्पम्, घुरि, शुनि, सुवर्गि, अश्वम् ।

२ पुढील वाक्यात दिलेल्या शब्दांची योग्य रीती हरे जोडा:—

- १ (पुंस्) श्रेष्ठ. अर्जुनः कृष्णस्य (सखि) आसीत् ।
- २ राज्यस्य (घुर) पुत्रे निक्षिप्य रत्न. वारण्यं गतः ।
- ३ परमात्मानं (गिर) वर्णयितुं मनुजाः न (शक्) ।
- ४ (श्वन्) चण्डाले च पण्डिताः ममदर्शिनः सन्ति ।
- ५ मृगयाया (श्वन्) व्याघ्रानां साहाय्यं कुर्वन्ति ।
- ६ विचारवान् पाणिनिः (श्वन्) (सुवन्) (सपवन्) च एफसूत्रे (ग्रन्थ) ।
- ७ अस्मिन् (जयत्) मित्रासाहोः (पुंस्) विरलाः ।
- ८ (पुष्पसिस्) हरिश्चन्द्रम् अवदत् (स्थावत्) सत्त्वशीलः नृपः पृष्ण्याः भूषणम् इति ।
- ९ अभिमन्योः पराक्रमं हृष्टा घोराः अवदन् (एतादृश) पीरपम् अर्जुनस्य अपि अशक्यम् इति ।
- १० (अप्) वर्षेण नद्यः पूरिताः भवन्ति ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरांतील शब्दावरून वा ध्वन्यातील शब्द जोडा:—

१ उद्योगिनं पुरुषं लक्ष्मीः आधरयति । २ सारमेयाणां भरणेन घोराः पलायन्ते । ३ इन्द्रस्य समारां गन्धर्वाः गायन्ति । ४ बहूनि दिनानि मित्रं न दृष्टम् । ५ मोक्षस्य प्राप्तिः निविधैः मार्गैः भवति । ६ तमदिवर्णा रात्री दृष्ट्वा न किमपि दृश्यते ।

पाठ ७

द्वितीय गण.

(आनागन्त, शी, इ, अधि+इ, जागृ, स्तु-नु, ब्रू-मू.)

(भ) हुनोति स्म पुरा पौलस्त्य इन्द्रादीन्सर्षान्देवान् । अतस्ते पर-
स्परमग्रवन् । यो विष्णुः सागरे शोते तमेव वयमधुना यामेति ।
एव विचिन्त्योदन्यन्तमयुस्ते सर्वे । आदिपुरुषो विष्णुः शेष
मध्यशेत* तदा । तेपामागमनेन प्रयुद्धो भूत्वा स शेषे न्यपीदत् ।
लक्ष्मीरपि स्वाङ्गे विष्णुचरणो गृहीत्वा पद्मे न्यपीदत् तत्रेव ।
अतो देवा प्रयुद्धस्य विष्णोः समीपमयानर्ध्याभिश्च स्तुतिभि
स्तमस्तुवन् । स्तुतिभि मीतो विष्णुस्तानग्रर्षात् । किमर्थं यूय
मा स्तुयीथ । ब्रूध्वं च आगमनप्रयोजनमिति । तदा ते
प्रत्यघ्नयत् । वयं ययणेनातीव पीडिताः । त्वद्वसे न कोऽप्य
स्माकं प्राता । अतो वयं त्वा शरणमयामेति । एतच्छ्रुत्वा विष्णु-
स्तेभ्योऽभयं प्रत्यघ्नौत्ते च सन्तुष्टा निरयान् स्वं स्वं स्थानम् ।

बरील उतामाताल अपोरेखित शब्द द्वितीय गणाधी कियापदे जाहेत
अग्रवन्-अ+ब्रू+अन् । अस्तुवन्-अ+स्तु+अन् । शोते-शी+त ।
आस्त-आ+आस्+त । ब्रूध्वम्-ब्रू+ध्वम् । याम-य+आम् ।

* 'अधि+शी, अधि+आस्, अधि+स्था' याचा उपयोग रचनावक
शब्दांची द्वितीया योजन करिता

† 'प्रति-आ+श्रु' याचा उपयोग ज्याला वचन घाबरावे त्याची चतुर्थी योजून
करिता

यावरून असें दिसून येईल की द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी विकरण लागत नाही. बरील उदाहर्यात आलेल्या निरनिराळ्या क्रियापदांचीं रूपें पुढें दिली आहेत.

य्य (२ प. प.)-जाणें

चर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

यामि	याव	यायः	अयाम्	अयाव	अयाम
यासि	याव.	याव	अय.	अयातम्	अयात
याति	यात.	यान्ति	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः

आज्ञार्थ—यामि याव याम । याहि यातम् यात । यातु याताम् यान्तु ।

विध्यर्थ—यायाम् यायाव यायाम इ.

बरील रूपें 'या' धातूला सन्धिनियमानुसार प्रत्यय जोडून वेलेली आहेत. भान प्र. भूत. तृ. पु. व. वचनात 'अन् व उस्' असे दोन प्रत्यय जोडून दोन रूपें होतात. 'उस्' पूर्वी मागेळ 'आ' चा लोप होतो. अ+या+उस्-अ+य+उम्-अयुः ।

द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणें चालवावे. ते सर्व परस्मैपदी आहेत. उपा-सांगणें, दा-वापणें, पा-रक्षय करणें, मा-प्रकाशणें, वाटणें, मा-मोजणें, रा-देणें, ला-येणें, वितळवें, चा-वाहाणें, ला-लान करणें.

शी (आ. प.)-पडून असणें, निजणें

पर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

आज्ञार्थ

शये	शेषदे	शेनदे	अशयि	अशेषदि	अशेयदि	शये	शयावहै	शयामहै
शेये	शयाथे	शेये	अशेयाः	अशयाथाम्	अशेष्यम्	शेष्य	शयाथाम्	शेष्यम्
शेते	शयाते	शेरेते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्

विध्यर्थ—शयीय शयीषदि शयीमहि इ.

शये-शी+ए-शे+ए-अय्+ए । शेते-शी+ते-शे+ते ।

शये-शी+ऐ-शे+ऐ-अय्+ऐ । शेरेते-शी+मते-शे+अते-शे+र+अते ।

- १ 'स्त्री' याच्या अन्त्य स्वराच्या सर्व प्रत्ययापूर्वी 'ए' झाला आहे
- २ स्वरारंभा प्रत्ययापूर्वी श वा 'क्षय' नास्य आहे
- ३ विष्णुर्वाशिवाय इतर काळ्यंचें तु पु व वचना रूप 'क्षे' व प्रत्यय सामर्थ्ये 'र' याजून केळलें आहे

स्तु (२ उ प)—स्तुति करणे

वर्तमानकाल—परस्मैपद

स्तौमि-स्तवामि	स्तुष स्तुवीव	स्तुम-स्तवाम
स्तौषि स्तवाषि	स्तुय स्तवाय	स्तुय स्तवाथ
स्तौति स्तवाति	स्तुत-स्तुवात	स्तुवन्ति
आ प स्तुवे	स्तुवहे-स्तुवावह	स्तुमहे-स्तवामहे
स्तुपे-स्तवापे	स्तुवाथ	स्तुध्वे-स्तुवाध्वे
स्तुन-स्तुवात	स्तुवात	स्तुवते

प्रथमभूतकाल—परस्मैपद

अस्तवम्	अस्तुष अस्तुवाव	अस्तुम-अस्तवाम
अस्ती-अस्तवा	अस्तुतम् अस्तुवातम्	अस्तुत-अस्तुर्वत
अस्तौह-अस्तवीह	अस्तुताम्-अस्तुवातम्	अस्तुवन्
आ प —अस्तुमि	अस्तुयहि अस्तुवीवहि	अस्तुमहि-अस्तुवीमहि
अस्तुवा- अस्तुवापा	अस्तुवावाम्	अस्तु वम् अस्तुवीष्यम्
अस्तुत-अस्तुतान्	अस्तुवाताम्	अस्तुवत

बरील रुपावरन असें दिसून येदु की—

- १ ह्वादि भिन् प्रत्ययापूर्वी अगाचे रूप—स्त्री (श्रुति) निवा स्तवी (गुण + इ)
- २ अनादि —स्ता-स्तव (गुण)
- ३ ह्वादि अभिन् —स्तु निवा स्तुवा (उत् + इ)
- ४ अनादि , , —स्तुव (उत्)

आमार्थ—प प—स्तवानि स्तवाव स्तवाम । स्तुहि स्तुवाहे स्तुतम्-स्तुवातम् स्तुन-स्तुवात । स्तौतु-स्तवीतु स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवन्तु ।

आ. प.—स्तवे स्तवावहे स्तवामहे । स्तुव-स्तुवीथ्य स्तुवाथाम् स्तुध्वम्-
स्तुवीध्वम् । स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. स्तुयाम्-स्तुवीयाम् स्तुयाव-स्तुवीयाव इ

आ. प. स्तुवीथ्य स्तुवीवहि स्तुवीमहि इ.

हु (२ ष ष) हा 'स्तु' प्रमाणे चाल्वावा

हु (२ ष. ष.)—स्तुति करणे

घर्त—नीमि जुष जुम । नीपि जुष जुय । नीति जुत जुवन्ति ।

प्र. भू.—अनवम् अनुव वनुम । अनौ अनुतम् अनुत । अनौन् अनुताम् अनुवन् ।

आहार्य—नवानि नवाव नवाम । वहे वुतम् वुत । नीनु वुताम् वुवन्तु ।

विध्यर्थ—जुयाम् जुयाव जुयाम इ

यु (२ ष ष)—जोडणे हा जु प्रमाणे चाल्वावा हु (२ आ. प)—
तद्विणे हा स्तु (आ. प) प्रमाणे चाल्वावा.

यू (२ उ. य.)—बोलणे

घर्त. प. प. मवीमि मूव मूम । मवीपि मूय मूय । मवीति मूत मूवन्ति ।

आ. प. मुवे ँवहे मूमहे । मूणे मुवावे मूवे । मूने मुवाने मुवते ।

प्र. भूतकाल

प. प.

आ. प.

अत्रवम्	अत्रूव	अत्रूम	अत्रुवि	अत्रुवहि	अत्रुमहि
अत्ररी	अत्रूताम्	अत्रूत	अत्रुया	अत्रुवाथाम्	अत्रुध्वम्
अत्रवीन्	अत्रूताम्	अत्रुवन्	अत्रूत	अत्रुवाताम्	अत्रुवत

आहार्य—प. प. मवानि मवाव मवाम । मूहे मूतम् मूत । मर्वन्तु मूताम्
मुवन्तु ।

आ. प.—मर्व मवावहे मवामहे । मूव मूवाथाम् मूध्वम् । मूताम् मूवाताम्
मुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. द्रूयाम् द्रूयाम् द्रूयाम् इ. आ. प. द्रुवीय द्रुवीवहि द्रुवीमहि इ. १ इत्यदि पित् प्रत्ययापूर्वी 'द्रू'चीं द्रुवी (गुण+ई), २ अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी प्रव् (गुण प्रो-वव्) व ३ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'द्रुव्' अशीं रूपे होतात.

टीपः—परस्मैपदी म गू. दि. पु. व रु. पु. पक्ववचनामच्ये प्रत्ययापूर्वी 'ई' हा आगम येतो. परस्मैपदी भवे. दि. पु. द्विवचन व बहुवचन आणि रु. पु. यामर्थे विकल्पाने आइतु' थाइ । आइ आइतुः आतुः । अशीं हि रूपे जोडली जातात.

सू (२ आ. प. जन्म देणे) ह्याचीं रूपे 'द्रू'च्या आत्मनेपदी रूपाप्रमाणे होतात; मान आशार्थ प्रथमपुरुषी रूपे 'द्रुव् सुवावहे सुवामहे' अशीं गुण न करता तयार केली जातात.

(आ) १ या निदा सयंभूतानां तस्यां जागर्ति संपमो ।

२ ये स्वप्नस्याणमिच्छन्ति ते जाग्रतु दिवा निशि ।

३ धियुक्तं प्रह्वयाऽधीरं नोपयन्ति नर धियः । (उप + यन्ति)

४ राममन्वेन्मुदा सीताऽरण्यं कण्टकसंयुतम् । (अतु + ऐत्)

५ प्राप्नुयन्ति यशश्छात्रा ये स्वाध्यायमधीयते । (अधीयते)

६ अधीष्व शास्त्राणि लभस्य ज्ञानं कुरुष्व भक्तिं च गुरोव नम्याम् ।

धरील वाक्यात जागृ (२ प. प.)—जागे अतणे, इ (२ प. प.)—जागे, व अधि+इ (२ आ. प.)—शिकणे, या धातूची पित् व अपित् प्रत्ययपुष्प रूपे जोडलेली आहेत. त्याचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

जागृ (प. प.)

घर्तमान-काल

प्र. भूतकाल

जागर्ति	जागृव	जागृम	अजागरम्	अजागृव	अजागृम
जागर्धि	जागृयः	जागृय	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
जागर्ति	जागृत.	जागर्ति	"	अजागृतान्	अजागृव

आशार्थ—जागरणि जागराव जागराम । जागृहि जागृम जागृत ।

जागर्तु जागृतम् जाग्रतु ।

विधयर्थ—जाग्रयाम् जाग्रयाव जाग्रयाम इ.

जागर्मि—जाग्र + मि—जाग्र + मि । जाग्रति—जाग्र + मति—जाग्र + मति ।

अजाग—अ + जाग्र + स्—त्—अ + जाग्र + स्—त्—अ + जाग्र (१)—अजाग ।

अजाग्रह—अ + जाग्र + उस्—अ + जाग्र + उस्—अजाग्रह ।

अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'जाग्र' वै 'जाग्र' असे रूप होतें व पिन् प्रत्ययापूर्वी व 'उस्' पूर्वी 'जाग्र' वै 'जाग्र' असे रूप होतें.

टीप—वर्ग., प्र मू. व आशय याचे वा धातूचे प्रत्यय अनुकूल 'अनि, उस् व जनु' असे आहेत.

इ (२ प. प.)—जाने

पठं.	प्र. मूत.	आज्ञार्थ
एमि इक् इम	आयम् ऐव ऐम	अयानि अयाव अयाम
एयि इय इष	ऐ ऐतम् ऐत	इहि इतम् इत
एति इत यन्ति	ऐन् ऐताम् आयन्	एतु इताम् यन्तु

विधयर्थ—इयाम् इयाव इयाम इ.

एमि—इ + मि—ए (गुण) + मि । अयानि—इ + यानि—ए (अय्) + आनि ।

यन्ति—इ + अन्ति—य् + अन्ति । आयन्—आ + इ + अन्—आ + य् + अन् ।

आयम्—आ + इ + अय्—आ + ए (अय्) + अय् । ऐ—आ + इ + य्—आ + ए + य् ।

इलादि पिन् प्रत्ययापूर्वी 'इ' वा 'ए' होतो, अजादि पिन् प्रत्ययापूर्वी 'अय्' होतो व अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'य्' होतो.

अधि + इ (२ शा. प.)

वर्तमान	प्र. मूतकाल
अधीये अर्थ वदे अधीयहे	अधीयि अधीयहि अधीयति
अधीये अधीयाधे अर्थ. ध्ये अधीया-	अधीया अधीयायाम् अधीयाम्
अधीये अर्थ. यते अधीयते	अधीय अधीयानाम् अधीयन्

आज्ञार्थ—अधीये अधीय. वदे अधीयमहे । अधीय अधीय. याम् अधीयम् । अधीयम् अधीय. याम् अधीय. याम् ।

विध्यये—अधीयीथ अधीयीवहि अधीयीमहि इ.

अधीयते—अधि+इ+अते—अधि+इय्+अते ।

अधीयि—अधि+आ+इ+इ—अधि+आ+इय्+इ—अधि+ऐय्+इ ।

अध्यये—अधि+इ+ऐ—अधि+ए (अय्)+ऐ ।

अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि+इ' याचें 'अधि+अय्' असें रूप होतें.

अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि+इ' याचें 'अधि+इय्' असें रूप होतें.

नवीन शब्द

अभयम्—रक्षणाचें वचन

अर्थ्य (वि.)—अर्थपूर्ण

अविरतम् (अ.)—एकसारखा

■ (१ प. प.)—जाणें

आ—येणें

अय—आणणें

अप—दुरु जाणें

अनु—अनुसरणें

अधि—विचार करणें

उद्—उपवणें

उप—जवळ येणें

प्रति—विश्वास ठेवणें

उप—जवळ येणें

सम्—एकत्र येणें

इ (अधि-२ आ. प.)—शिन्धे

उदन्यत् (इ.)—समुद्र

जलुगृहम्—आखेने घर

जागृ (प. प.)—जागे राहाणें, दस असणे

जायालिः (इ.)—ऋगीचें नांव

जालमः—नीच मनुष्य

दुकूलम्—रेशमी वस्त्र

नखिनासनः—ब्रह्मदेव

निजोपयोगिता—आपली उपयुक्ता

निशि (निश्-सप्तमी ए. व.)—रात्री

पंचन् (न.)—शुभ दिवस

पीलस्त्वः—रावण

प्रति+थु (५ प. प.)—वचन देणें

प्रति+ग्र (१ उ. प.)—उत्तर देणें

रणाशिक्षा—युद्धनाश

शेषः—नागाचें नाव

सवित्री (वि. स्त्री.)—देणारी

स्तु (२ उ. प.)—स्तुति करणें

अभि— " " "

प्र—आरंभ करणें

सम्—परिचय होणें

हरः—धंहर

प्रश्न

१ कंसातील शब्दांची योग्य रूपे ओळखून वाक्ये पुरी कराः—

- १ पाण्डवाः कुन्त्या सह जतुष्टहात सुरक्षितं (निर्+या) ।
- २ (सरशम्या) (अधि+शी) इति मीप्येण इच्छा प्रदर्शिता ।
- ३ उत्तिष्ठत (जाष्ट) प्राप्य वरान् निबोधत ।
- ४ (अनु+या) साधुपदवीं सेवस्व बिदूज्जनम् इति गुरोः उपदेशः ।
- ५ सैनिनाः समराग्रणं गच्छन्तं सेनापतिम् (अनु+इ) ।
- ६ मुनयः जायालिम् अन्यं नलिनासनम् इव (स्तु) ।
- ७ रामलक्ष्मणौ विष्णुमित्रात् रणविद्याम् (अधि+इ)
- ८ (द्रू) हि कलेन साधवः न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ।
- ९ तयं (द्रू) (स्तु) च सखनम् इति स्मृतिः ।
- १० सुतं रोपे (घी) हरिः अविरलं च वृत्त्यु हरः यदि रामाना सवित्री गद्गा जगति (जाष्ट) ।

२ पुढील रूपे ओळखून त्यांचा पुढील वाक्यांत उपयोग कराः—

मान्ति, प्राप्तु, अर्धाधीरन्, सुवन्तु, इयुः, असु, राजागः, अपेदि ।

- १ नैगस्य शुक्रगधे नवम्या वीसप्या मुनं ————— ।
- २ निन्दन्तु नीतिनिपुणाः अयवा ————— ।
- ३ पर्वणि धार्मिघाः जनाः गद्गाजले ————— ।
- ४ रघोः जन्मकाले मुग्धाः मरुतः ————— ।
- ५ बालाः गृह ————— नियुक्तान् च पाठान् ————— ।
- ६ ————— रे जाल्म अपवा घटार् त्वां नि मारुनि ।
- ७ द्वारपाटः अघितं रात्रिम् ————— स्थुनार्थम् ।

पाठ ८

द्वितीय गण (अद्, अस्, वास्, रुद्, हन्, ईश्)

(अ) नादन्ति सस्यं खलु चारिवाहाः । परोपकाराय सतां विभूतयः ।
(न अदन्ति)

अस्ति यः सार्विकाहारं स जीवति निरामयः ।

बरील वाक्यात् 'अद्' (प प) धातूची रूपे योजकेशी आहेत एवाची पुढील रूपे आहेत

घर्त-आप्ति अद् अघ्न । अस्ति अत्य अत्य । अस्ति अत्त अदन्ति ।

प्र भू-आदम् आद् आघ्न । आद् आत्तम् आत्त । आदत् आत्ताम् आदन् ।

आहार्य-अदानि अदाव अदाम । अदि अत्तम् अत्त । अवु अत्ताम् अदन्तु ।

विध्वय-अवाम् अदाव अवाम इ

१ अद् ला प्रत्यय जोडताना नियम ४ प्रमाणे सन्नि शालेल आहे-अस्ति, अत्य ।

२ प्र भू द्वि पु व तु पु एकवचनांत प्रत्ययापूर्वी 'अ' हा स्वर आला आहे आ+अद्+म्-आ+अद्+अम् आद । आ+अद्+त-आ+अद्+अत्त-आदत् ।

टीप -अम् २ व १ वा धातूची रूपे वसिन्ना पुनःपुनः दिलेली आहेत ती परताना पुढील नियम जोडलेले आहेत १ अस्ति प्रत्ययापूर्वी आद्य 'अ' चा लोप होतो-अस्, अत्य, रुद् २ 'म्' ने अराम दीणच्या प्रत्ययापूर्वी मूळच्या 'म्' चा लोप होतो-अदि ३ प्र भूवाच १६ व १७ पुरव ध्वनचनाना प्रत्ययापूर्वी 'ई' ॥ अराम येतो-आप्ति, आसीत् ४ अघ्नार्थी द्वि पु प वचनी रूप 'अ' हे अनिवार्यतः आदे वेदाभावे 'अम्' ची जागतेपरी रूपेहि येतात ती ध्वनि नियमानुसारच होताना, मात्र प्र पु ध्वनचनी वचनांतूनही रूप 'ई' असे आहे

(आ) उपास्त्व त्वं मुनिध्रेष्ठं मोक्षलाभं यदर्च्छसि । (उप + आस्व)

अध्यासते धनं नित्यं मुनयो नियतव्रताः । (अधि+आगते)

करील वाक्यात 'आस् २ आ. प' या धातूचीं रूपें योन्हेळीं आहेत. या धातूचीं सर्व रूपें सामान्य सन्धिनियमानुसार होतात. (नि ४ व १७).

वर्त. —आसे आस्वहे आस्महे । आस्ते आसाये आध्वे । आस्ते आसाते आसते ।

प्र. भू —आसि आस्वहि आस्महि । आस्था आसायाम् आध्वम् । आस्त आसाताम् आसत ।

आज्ञार्थ —आसै आसावहे आस्माभहे । आस्व आसायाम् आध्वम् । आस्ताम् आसाताम् आसताम् ।

धिष्यर्थ —आसीम आसीवहि आसीमहि इ.

'आस्' भ्रमाणें 'आ + शास् (२ आ. प.) —इच्छिणें, आसीर्नाद देणें' व 'वल् (२ आ. प) —नेसणें, परिधन करणें' या धातूचीं रूपें होतात.

(६) रोदित्यनाययद्वालो विमृष्टो विजने घने । (रोदिति)

वियुक्तः सीतया रामोऽरोदीत्प्राकृतवच्छ्रुत्वा । (अरोदीत्)

रुद् (२ प. प) धातूचीं रूपें करील वाक्यात योन्हेळीं आहेत.

रुद् (२ प. प)

वर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

रोदिमि	रुदिव	रुदिय	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
रोदिमि	रुदिय	रुदिय	अरोद-दी	अरुदितम्	अरुदित
रोदिति	रुदित	रुदन्ति	अरोद-दीत्	अरुदिताम्	अरुदन्
आज्ञार्थ —रोदामि	रोदान	रोदाम	विष्यर्थ —रुयाम्	रुयाव	रुयान इ
	रुदिहि	रुदितम्	रुदित		
	रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु		

रोदिमि — रुद् + मि — रोद् (गुण) + इमि । रुदिय — रुद् + म — रुद् + इम ।

अरोद — दी — अ + रुद् + स् — अ + रोद् (गुण) + अस् — ईस् ।

१ पितृ प्रत्ययापूर्वीं उपान्त्य 'उ' चा गुण द्योतो २ 'य' शिवाय इतर पितृ व अपितृ हत्यादि प्रत्ययापूर्वीं 'इ' हा आत्मब येतो. ३ प्रथमभूत द्वि व तृ

पुरुष एकवचनाया प्रत्ययापूर्वो 'अ' आणि 'इ' असा आगम होतो. 'इद्' प्रमाणे इवप् (२ प. प.), अन् (प्र+अन्-प्राण् २ प. प.), श्वस् (२ प. प.) व जश् (२ प. प.) या घातूची रूपे वरील २ व ३ हे फरक करून केली जातात.

टीप—१श् घातूची क्री, प्र भू. व आहार्य तु. पु. बहुवचनी रूपे अनुक्रमे जहि, जगधु* व जक्षु अशी होतात.

'प्र+अन्' याची प्र. भूत. हर्षे—प्राणम् प्राणिष प्राणिम । प्राण -णीः प्राणितम् प्राणित । प्राणत्-णीत् प्राणिताम् प्राणन् । अशी होतात.

(६) अपहन्ति य आलस्यं स प्राप्नोति ध्रुवं सुखम् । (अप+हन्ति)
रणेऽग्नन्नभिमन्यु ये तेऽर्जुनेन निपूदिताः । (अभन्)

वरील वाक्यात 'हन्-२ प. प.' या घातूची रूपे योजलेली आहेत.

हन् (२ प. प.) याची सर्वे रूपे

वर्त.—हन्मि हन्व* हन्म । हसि ह्य ह्य । हन्ति हत प्रन्ति ।

प्र. भू.—अहतम् अहन्व अहन्म । अहन् अहताम् अहत । अहन् अहताम् अभन् ।

आहार्य—हानि हनाव हनाम । अहि हतम् हत । हन्तु हताम् प्रन्तु ।

विध्यर्थ—हन्वाम् हन्वाव हन्वाम इ

ह्य -हन्+य -ह+य । प्रन्ति-हन्+अन्ति-हन्+अन्ति-धन्+अन्ति ।

अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१) । अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१)

१ 'य' शिवाय इतर हलादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी अन्य 'न्' चा शेष होतो.

२ अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'हन्' यातील उपान्त्य 'अ' चा शेष होतो
य 'इ' चा प् होतो.

३ आहार्य द्वि. पु. ए. वचनी रूप अनियमित आहे.

(७) अथानामोशिषे त्वं वयमपि च गिरामोद्महे वाघदर्यम् (इशिषे, ईस्महे)

इष्टां मत्वा* नृपः श्रीमान्सुनीत्या तोपयन्प्रजाः ।

* परिल वाक्यात् 'ईश्-२ आ. प.' या घातूची रूपे योजलेली आहेत.

ईश् (२ आ. प.)

घर्ते.			प्र. मूल.		
ईते	ईषहे	ईसहे	ऐशि	ऐश्वहि	ऐश्वरि
ईशिपे	ईमाये	ईमिष्वे	ऐष्टाः	ऐशावाम्	ऐश्व्वम्
ईष्टे	ईसाते	ईसते	ऐष्ट	ऐशावाम्	ऐशत

आद्यार्थ—ईश ईशावहे ईसामहे । ईशिष्व ईशावाम् ईशिष्वम् । ईष्टाम् ईमानाम् ईसाताम् । विध्यर्थ—ईशाय ईश्वीवहि ईशायहि द.

ईशिपे—ईश् + से—ईश् + इपे (९) । ईश् + ते—ईप् + ते (६)—ईप् + टे (११)

ऐष्टाः—आ + ईश् + धाः—आ + ईप् + धाः (६)—आ + ईप् + धाः (११)—ऐष्टाः ।

ऐश्व्वम्—आ + ईश् + ष्वम्—आ + ईप् + ष्वम् (६)—ऐश् + ष्वम् (१० इ)—ऐश् + द्धम् (११)

टीप—'स-ए' ने अरम होणाच्या क्त. व अकार्य यांच्या द्विवचनानी प्रत्ययपूर्वी 'ह' हा अक्षर येतो.

द्वितीय गणावे घातु

अद् (प. प.)—घाणे

अन् (प्र. प. प.)—आलोच्छ्वात करणे,

निवृत्त असणे

आस् (आ. प.)—बसणे

अधि—भरणे

उद्—उदामीन भरणे

उप—भेस करणे, मजणे

ईद् (आ. प.)—घाता घातणे

जद् (प. प.)—गाणे

रुद् (प. प.)—रटणे

श्वस् (प. प.)—आलोच्छ्वात करणे

आ—धीर परणे, उद्—आस घेणे

वि—विभास टेवणे, सम्+आ—

आत राहाणे

स्थप् (प. प.)—जोपणे

हन् (प. प.)—छाद करणे, प्रसार करणे

आ (आ. प.)—आघात करणे

प्रति (प. प.)—नाहीसे करणे

* 'ई' आत्मा स्वरयोग आत्मावर सत्ता आत्मावरचाही त्याची गती योजून करण्य.

नवीन शब्द

अनन्य (वि) -अपूर्व

कण्टक. —काटा

त्रिविष्टपम् —स्वर्ग

प्राकृतचत् (अव्यय) -सामान्य मनुष्या
प्रमाणे

शुध् (नि - १ व प) -जाणणे

महार्ह (वि) -गूढबान्

मुद् (स्त्रा) -आनन्द

याचदर्थम् (अव्यय) -सर्व अर्थामर्थे

चासस् (न) -वस्त्र

शुच् (स्त्रा) -शोक

संयमिन् (पु) -यति

संयुत (क मू धा वि) -युक्त

सौदामिनी (स्त्रा) -वीन

प्रश्न

१ पुढाल वाक्ये कसाताल सभ्दाची योग्य रूपे वाचून पुरी करा —

१ वृक्षान् उन्मूल्य बानरा राक्षसान् (हन्) ।

२ सौदामिन्या प्रयास चक्षुषा तेन (प्रति + हन्) ।

३ अर्हतामतम् वाचरन्त जना न शुद्धान् अपि प्राणित (हन्) ।

४ रागान (वसुधा) (ईस्) इन्द्रस्तु (त्रिविष्टप) ।

५ श्रावणस्य वधेन तस्य पितरी दुःखेन (हन्) ।

६ यस्य स्नामिमान न विद्यते स नर दूषा (प्र + धन्) ।

७ आपदि सादाप्य शुक्लागे मित्रे नर (वि + क्षम्) ।

८ नृपस्य पश्चात् राजपुत्र सिद्धासनम् (आधि + भाग्) ।

९ सीते किमन्यद् (धा + दास) वयम् । येवम नीर (सू) इति
शुरुत अवदन ।

१० महाहाणि वासासि (वस्) राजसभा च (धा) ।

२ पुढाल रूप ओळखून ती पुढाल वाक्यात योग्य टिकाणी शोना —

अभ्यास । जक्षतु । चहि । स्वपत्ति । विवस्यु ।

१ मां मा ————— इति मूषकेण सिद्धे प्रार्थित ।

२ भ्रान्ता पान्या वारण्ये पुनस्य छायायाम् ————— ।

४ चैत्रमासे शुक्लपक्षे नवम्यां त्रिंशोऽश्विनः जातः, श्रीरुष्णः तु
थावणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्याम् । आश्विनस्य शुक्लपक्षे नवम्या
दुर्गोत्सवः समाप्तः भवति दशम्यां च सीमोलुब्धनं क्रियते ।

बरील उदाहरणात् १ ते १० पर्यंतर्ची क्रमवाचक सख्याविशेषणं भोज्येते
आहेत. ती पुढीलप्रमाणे होतात

प्रथम (मा), द्वितीय (या), तृतीय (या), चतुर्थ (या), पञ्चम
(मी), षष्ठ (छी), सप्तम (गी), अष्टम (मा), नवम (भी), दशम
(भी) याचीं रूपे पु व न यामध्ये ' देव व वन ' याप्रमाणे होतात व वसात
दर्शयित्याप्रमाणे फरक करून खोलीगामध्ये ' माला किंवा नदी ' प्रमाणे होतात.

टीप — प्रथम यावरून अग्रिम (मा), आदिम (या) आणि चतुर्थ यावरून तुर्य
(या), तुरीय (या) अशा रूपे होण्यात

' द्वितीय व तृतीय ' यांची चतुर्थी ए व ते सप्तमी ए व यामध्ये सर्वनामाप्रमाणे हि
रूपे होतात

द्वितीय (पु न)—द्वितीयाय-यस्मै (च), द्वितीयात्-यस्मात् (प),
द्वितीये-यस्मिन् (स) द्वितीय (स्त्री)—द्वितीयायै-यस्मै (च), द्वितीयाया -
यस्या (प प), द्वितीयायाम्-यस्याम् (स)

(२) षोडश. पाठ. । अष्टादशः अध्याय । चतुर्दशी तिथिः । द्वादशं
दिनम् । त्रयोदशम् अक्षरम् । एकादशी तिथिः ।

एकादशान् ते नवदशान् याचीं क्रमवाचक रूपे अन्य ' नू ' चा लोप
करून करतात हे शब्द पु व न मध्ये ' देव व वन ' याप्रमाणे आणि अगत्य
' व ' बदल ' ई ' जोडून श्रीलिङ्गामध्ये ' नदी ' प्रमाणे वाटण्यात

(३) १ संहृतपठितमीश्वरस्य नाम पापं नाशयति । सताहस्य
पञ्चहृत्यो वयं संसृते पञ्चमः । दिवसस्य चिन्नः सन्ध्या
पदानं कुर्यात् ।

२ विष्णुस्तेषां पदानि न्यक्षिपत् । तस्य नरस्य घनं चतुर्धा
कृतम् । षोडशधा भक्ता ईश्वरं पूजयन्ति ।

३ वाला माथेंण एकैकरो गच्छन्ति । कदाचित् ते द्विशशि-
शश्चन्तु शोऽपि गच्छन्ति । वाला दशशः परीक्षिताः ।

वरील वाक्यांत निरनिराळ्या प्रकारचा चल्यावाचक क्रियाविशेषणें योग्यतेलीं आहेत १ मथ्यें 'किता येव्य' या अर्थाची, २ मथ्यें 'किता प्रशरार्ना' या अर्थाची व ३ मथ्यें 'एकेक, दोन दोन, दहा दहा' या अर्थाचा रूपें योजलेलीं आहेत

- १ सकृत्-एकदा, द्वि, त्रि, चतु, पनवृत्त, पद्वृत्त, सप्तवृत्त
- २ एकधा, द्वि-द्वेषा, त्रि-त्रया बहुधा, पञ्चधा, पद्मा-षोडश, सप्तधा .
- ३ एका, द्वि, त्रि, चतु, पञ्च, षड्, सप्त

टीप —इयम्-द्विषम् त्रयम्-क्रियम्, चतुष्पद्, पञ्चपद्, षड्पद्, सप्तपद् अर्थां समुदायवाचक नपुंसकलिङ्गा नाम्ने योजण्यात येतात

(आ) तारतम्यवाचक रूपें

(१) १ मोक्षस्य ज्ञानमार्गात् कर्ममार्गः सुलभतरः । सर्वेषां सर्वेषु च भक्तिमार्गः सुलभतमः । २ भारतवर्षे यमुनाया ग्रहापुत्रा दीर्घतरा । सर्वासा नदीनां सर्वासु नदीषु भार्गीरथी दीर्घतमा । ३ तडागात् सरो विशालतरम् । सर्वेषु जलाशयेषु सागरो विशालतमः । ४ धारस्य जलाद्गुग्धमभिमततरम् । सर्वेषु वस्तुषु जगति प्राणिना जीधितमभिमततमम् ।

वरील उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, दोन वस्तूत अथवा प्राण्यात तुलना करावयाची असल्यास तुलनादर्शक शब्द 'तर' हा प्रत्यय लावून त्याच करतात व दोघोडून अधिक वस्तूत किंवा प्राण्यांची तुलना करावयास असल्यास 'तम' प्रत्यय लावून तुलनादर्शक शब्द बनवितात

हे "तर-तम"प्रत्ययान्त शब्द अकारान्त विशेषणप्रमाणें पु व न मथ्ये 'देव व वन' याप्रमाणें व 'वा' जोडून छी मथ्ये 'माला' प्रमाणें चान्वितात

'तर'प्रत्ययान्त शब्द योजताना ज्याच्याहून अधिक असा अथ दशवाक्याचा असेल त्या शब्दाचा पचमी विभक्ति व 'तम'प्रत्ययान्त शब्द योजताना ज्या-

मध्ये श्रेष्ठ असा अर्थ दशवाक्याचा असेल त्या शब्दाचा पष्ठा किंवा सप्तमा विभक्ति योजतात जसे ज्ञानमार्गात्, जलात्, यमुनाया व तडागात्, सर्वेपु-सर्वेषाम् सवासा सर्वासु इत्यादि.

पलिन् (वि)—यलितर बलितम्, महत् (वि)—महत्तर-महत्तम, लघु (वि)—लघुतर-लघुतम, शुचि (वि)—शुचितर-शुचितम् पाचक—पाचकतर-पाचकतम दातृ—दातृतर-दातृतम, समत—समततर-समततम

टीप —‘तर-तम’ प्रत्यय जोडताना शब्दाचें तृतीया द्विवचनी प्रत्ययापूर्वी हेंणें रूप घ्यावें

(२) दुर्धचनं नरस्य हृदयमग्रेऽपि दहतितराम् । कदाचिन्निदाधे सूर्यस्तपतितमाम् ।

मेघा उद्येस्तमा गर्जन्ति । पण्डित शास्त्राणि सुतमा जानाति ।

क्रियापदाची किंवा क्रियाविशेषणाची तुलनात्मक रूपें करताना तराम् व तमाम् हे प्रत्यय जोडतात

टीप —‘तर-तम’प्रत्ययान्त शुद्ध कर्मांची लोकाद दर्शनेनिष्पाकृतादि शोभतात तुलनात्मक कर्म पाहिजेच असे नाही

नवीन शब्द

अयस् (न)—शस्त्र

उट -उट

खद्योत -बाणवा

ताम्रम् तांबें

नारिकेल -नारळचें पाड

पनस -पणसाचें झाड

पिपीलिका-मुगी

भक्षूक -आखड

मशक -माशा

रूप्यम्-रुपें

हर्म्यम्-वाढा ओढें घर

ग्रन्थ

१. पुद्गोल नाम्नात् कसातील शब्दावदल योग्य सङ्कृत शब्द योना —

- १ तेन नरेण (१६ व्या) दिने ज्ञान मलितम् । मया तु (६ व्या) ।
- २ शिभीपण रावण (तानदा) उपादिशत् । स तस्य उपदेश (एकदाहि) न अन्वसरत् ।
- ३ अत्य ग्रन्थस्य उत्तर (६ प्रकारांनी) दातु शक्यम् ।
- ४ बालवीरा (आठ आठ) मार्गेण अचलन् । अन्ये छात्रा (चार चार) ।
- ५ (पहिल्या) इयस्ताया बहव छात्रा सन्ति । (सातवीत) तेषा सङ्ख्या क्षीयते ।
- ६ मम मित्रस्य उचर (चौदाव्या) रात्रौ अशाम्यन् ।
- ७ मासस्य (चार वेद्य) गुरुव अस्मान् परीक्षन्ते ।
- ८ (केदार) नारायण (चतुर) । (सर्व) तु गोपाल (चतुर) ।
- ९ (सर्व) (पाण्डव) भीम (प्रबल) सामर्थ्येन ।
- १० गीताया (१८ व्या) अध्याये अजुनस्य मोह नष्ट इति ज्ञायते ।

२. राष्ट्रतन्मर्थे लिहा —

१६ व्या कर्पू, वर्षातुन १५ वेद्य, अधिक जवळच्या वाटेने, ९ प्रकारानी, सर्वांत क्षीप्र गतीने, तिसरी पद्धति, सहाव्या अध्यायाचा

३ कसातील शब्दावरोवर दिलेल्या विशेषणाची तुलनात्मक रूपे जोडून वाक्ये घनवा —

१ (सर्वे जन्तव, विप्रादिता) क्षुद्र ।	६ (सर्वे घातक, सुवर्णम्) मृत्युवत् ।
२ (नारिकेल, पनस) सुष्ठ ।	७ (अयस्, सुवर्णम्) उपयुक्त ।
३ (उष्ट्र, अश्व) विह्व ।	८ (कालिदास, भगवन्) विख्यात ।
४ (सर्वे पर्वता, हिमाद्रय) उन्न ।	९ (सर्वे पशव, सिंह) गर्वन्ति ।
५ (सर्वाणि वासुधहणि, प्रासाद) मज्ज ।	१० (सूय, दीप) प्रज्जलते ।

पाठ १०

द्वितीय गण.

(द्विप्, शास्, निद्, मृज्, दुह्) व २ गणाव्या धातून्
वर्त. धा सा. नि.

(अ) १ यो न शोचति न ह्येष्टि स भवेदीश्वरप्रियः ।

२ मा द्विपन्तु नरा कश्चिदाचरन्तं विपक्षयत् ।

द्विप् (२ उ. प) या धातून् द्वेष्टि हं पित् प्रत्यययुक्त व द्विपन्तु हं
अपित् प्रत्यययुक्त अशा रूपे वरास वाक्यात् आहृत

वर्त प प—द्वेष्मि द्विष्व द्विष्म । द्वेष्टि द्विष्ठ द्विष्ठ । द्वेष्टि द्विष्ट द्विपन्ति ।

आ प—द्विषे द्विष्वह द्विष्महे । द्विषे द्विषाये द्विष्ट्व । द्विष्टे द्विषाते द्विपते ।

म. भू. प प—भद्रपम् अद्विष्व अद्विष्म । अद्विष्ट् अद्विष्टम् अद्विष्ट ।
अद्वेष्ट् अद्विष्टम् अद्विष्टन्तु

आ प—अद्विषि अद्विष्वहि अद्विष्महि । अद्विष्टा अद्विषाभाम् अद्वि-
ष्ट्वम् । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ।

आश्राय्य प प—द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टि द्विष्म द्विष्ट । द्वेष्टु द्विष्टम्
द्विपन्तु ।

आ प—द्वेषे द्वेषावहे द्वेषामहे । द्विष्ट्व द्विषाताम् द्विष्ट्वम् । द्विष्टाम्
द्विषाताम् द्विषताम् ।

विध्यर्थ प प—द्विष्याम् द्विष्याव ह । आ प. द्विषाय द्विषावहि ह ।

द्वेष्मि-द्विप्+म-द्वेष् (गुण)+मि । द्वेष्टि-द्विप्+मि-द्वेष् (गुण)+मि-
द्वेष्ट्+मि (१० म)-द्वेष्ट्+मि (९) । द्विष्वहे-द्विप्+ध्वे-द्विष्ट्+ध्वे (१० ऋ) ।
द्विष्ट्+ध्वे (११) । अद्विष्टि-अद्विप्+मि-अद्विष्ट्+मि (१० ऋ) । अद्विष्ट्+मि (११) ।
अद्वेष्ट्-अ+द्विप्+म-अ+द्वेष् (गुण)+म-अ+द्वेष्ट् (१० ऋ) (१) ।

टीपः—यः घात्वा आशायी घ. प. प्रत्यय धि व प्र. मृ. तु. पु. व. व. प्रत्यय अन्
भाणि उत्तु आवे.

(आ) १ प्रजास्तस्मै न द्रुहन्ति सम्यग् यः शास्ति ता नृपः ।

२ कर्ममार्गमशात्कृष्णो जिष्णुं तूष्णीं स्थितं रणे ।

३ अनुशिष्यात् प्रियांश्छात्रान्गुरुः शास्त्रं यथाविधि ।

वरील वाक्यात शास् (२ घ. प.) या घात्की पित् व अपित् प्रत्यययुक्त
रूपे आवेत्.

वर्त. — शास्मि शिष्व. शिष्य. । शासि शिष्ठ. शिष्ठ. । शास्ति शिष्ठ
शासति ।

प्र. भू. — अशासम् अशिष्य अशिष्य. । अशाः-त्-द् अशिष्टम् अशिष्ट. ।
अशाद-द् अशिष्टाम् अशानु. ।

आहार्य — शासनि शासाव शासाम । शाषि शिष्टम् शिष्ठ. । शास्तु शिष्टम्
शासतु ।

विध्वय — शिष्याम् शिष्याव शिष्याम् इ.

१ आशायी द्वि. पु. एकवचनी रूपाशिवाय इतर हलादि अशिप् प्रत्ययापूर्वा
शाम् ये शिप् असे रूप होते. २ आहार्य द्वि. पु. एकवचनी प्रत्यय वि आदे.
३ वर्त., प्र. भू. व आहार्य याचे तु. पु. बहुवचनी प्रत्यय अनुरुमे आति, उत्तु
व अतु असे आवेत्.

शिष्ठः—शास्+मृ—शिप्+मृ—शिष्ठ+ठः (११) । शाषि—शाम्+षि—शा+
षि (सृच्वा लोप) । अशाः—त्-द्—अ+शाम्+त्—अ+शाम् (१)—अ+शाः—
शाम्—शाद् (१६) । अशाद-द्—अ+शास+त्—अ+शास (१)—अ+शाम्—
शाम् (१६)

(इ) १ यो वेत्ति सर्वशास्त्राणि स सर्वैरिह पूज्यते ।

२ तद् (ज्ञानं) विद्धि ग्रणिपालेन परिप्रश्नेन सेवया ।

३ येऽविदुः परमं ब्रह्म तौर्णस्तैर्भवेत्सागरः । (अविदु)

वरील वाक्यात (विद् २ घ. प.) या घात्की पित् व अपित् प्रत्यययुक्त
रूपे आवेत्.

चर्त.—वेदि विद् विद् । वेदि वित् वित् । वेत्ति वित्तः विदन्ति ।

प्र. भू.—अवेदम् अविद् अविद् । अवे त् अविद् अविद् । अवेत् अविद् ।

आशार्थ—वेदानि वेदाय वेदान । विदि वित्तम् वित्त । वेत्ति वित्तम् विदन्ति ।

विध्यर्थ—विद्याम् विद्याव विद्याम् इ.

१ पित् प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य ह्रस्व इ या गुण होतो. २. प्र. भू. तु पु व वचनी प्रत्यय उत् आहे व आशार्थी द्वि. पु ए वचनी प्रत्यय धि आहे.

अवे—ए-द-अ+विद्+त्-अ+वेद्+त्-अ+वेद् (१) -अ+वे-ए-इ (१६) । अवेद्-अ+विद्+त्-अ+वेद्+त्-अ+वेद् (२) -अ+वे-इ (१६) । वित्-विद्+त्-विद्+त् (४)

टीप—विद् धातूची वं व आशार्थ वामध्वे पुढील रूपेहि होतात

चर्त—वेद विद् विद् । वेदि विदन्ति विद । वेद विदन्ति विद ।

आशार्थ—विदाक्षरवाणि । विदाक्षरवाव । विदाक्षरवाव इ. क धातूची आशार्थी प. प. रूपे विदाम् याव । जेडून ल्यप्र वेदी जातात

(उ) १ धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोके

किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमाणि ।

२ प्रमृज्युर्यशो धीरा जित्वा शत्रुं सुदुर्जयम् ।

वरील वाक्यात प्र+मृज् (२ प. प) या धातूची पित् व अपित् प्रत्यय-गुल्ल रूपे योजनेची आदेत पित् प्रत्ययापूर्वी मृज् बद्दल मार्ज् असा करक होतो ह पु. बहुवचनी प्रत्ययापूर्वी (विध्यार्थाशिवाम) मृज् व मार्ज् अशी दोन्ही रूपे होतात.

चर्त.—मार्जि मृज् मृज् । मार्जि मृष्ट मृष्ट । मार्जि मृष्ट मृजन्ति-मार्जन्ति ।

प्र. भू.—अमार्जम् अमृज् अमृज् । अमार्ज् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्ज् अमृष्टम् अमृजन्-अमार्जन् ।

आशार्थ—मार्जानि मार्जाव मार्जाम । मृदिष्ट मृष्टम् मृष्ट । मार्जु मृष्टाम् मृजन्तु मार्जन्तु ।

विध्यर्थ—मृज्याम् मृज्यान् मृज्याम द्-

माष्टि—मृज्+ति—माष्ट्+ति—माष्ट्+ति (६ अ)—माष्ट्+ठि (११)

मृष्ट—मृज्+थ—मृष्ट्+थ (६ अ)—मृष्ट्+ठः (११)

अमाष्टि—अ+मृज्+सन्—अ+माष्ट्+सन्—अमाष्ट्+सन् (६ अ)—अमाष्टि (१)—अमाष्टि (१० इ)

मृष्टि—मृज्+ति—मृष्ट्+ति (६ अ)—मृष्ट्+ठि (१० इ)—मृष्ट्+ठि (११)

(क) १ यावद्गुग्मधोऽन्नाता तावत्कृष्णोऽपिबन्मुद्रा । (अधोक्)

२ परोपकाराय बहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गायः ।

दुह् (१ उ. प.) या यावृथी पितृ व अपितृ प्रत्यत्युक्त रूपे बरील वाक्यात योगलेली आहेत.

प. प.

घर्त.—दोक्षि दुह दुह्म । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुग्ध दुहन्ति ।

प्र. भू. अक्षोर्म् अदुह अदुह्य । अधोक्म् अदुग्धम् अदुग्ध । अधोक्ग्म् अदुग्धाम् अदुहन् ।

आ. दोहानि दोहाव दोहान् । दुग्धि दुग्धम् दुग्ध । दोग्धु दुग्धाम् दुहन्तु ।

वि. दुहाम् दुहान् दुहाम इ

आ. प.

घर्त.—दुहे दुहहे दुग्धे । दुहे दुहाये दुग्धे । दुग्धे दुहते दुहते ।

प्र. भू. अदुहि अदुहि अदुहि । अदुग्धा अदुहायाम् अदुग्धम् । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहते ।

आ. दोरे दोहावे दोहामहे । दुग्ध दुहायाम् दुग्धम् । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् ।

वि. दुहीम् दुहीवहि दुहीमहि इ.

देधि—दुह्+ति—दोह् (गुण)+ति—दोह्+ति (१२)—दोह्+ति (१३) ।

धुधे—दुह्+से—दुध्+से (१२)—धुध्+से (१५)—धुध्+से (४)—धुध्+से (९) । धुधे—दुह्+थे—दुध्+थे (१२)—धुध्+थे (१५)—धुध्+थे (५) ।

अधोह्—ह्+अ+दुह्+सन्—ह्+अ+दोह् (गुण)+सन्—ह्+अ+दोह्+सन्—ह् (१२) अधोह्+सन्—ह् (१५)—अधोह् (१)—अधोह्—ह् (२) ।

वर्तमानकालमाचक धातुसाधित विशेषणें

- (॥) १ एताद्य हन्तुमिच्छामि अतोऽपि मधुसूदन । (अर्जुनः कृष्णं वदति)
 २ रामे राज्यं शासति प्रजास्यकालमृत्युर्नाचरत् ।
 ३. धेनूर्धुग्धं दुहाना गोपालाः श्रीकृष्णाय तदार्पयन् ।
 ४ प्रतिदिनं राजानं स्तुवाना नराः धैतालिना इति धर्षयन्ते ।

वरील वाक्यात हन्त्, शासत्, दुहान व स्तुवान अशीं वर्त. काल, धातु, विशेषणें योजलेली आहेत.

हन्—(हन्ति—अन्ति + अत्)—प्रत् । शास्—(शासति—अति + अत्)
 —शासत् ।

दुह्—(दुहते—अते + आन)—दुहान । स्तु—(स्तुवते—अवे + आन)
 —स्तुवान ।

सावरण असें दिसून येईल कीं वर्त धातु, विशेषणें वनविण्याची द्वितीय गणाच्या धातूंची पद्धति इतर गणाप्रमाणेंच आहे. त्यातील प, पवी रूपें चालविण्याची पद्धति पुढीलप्रमाणें आहे.

१ यात्—ह्नात् व इतर आकारान्त धातूंची—पष्ठ गणाच्या वर्त. धा. वि. प्रमाणें.

२ जाप्रत्—शासत्—नक्षत्—पुं. मध्ये सम्पद् प्रमाणें, नपुं. मध्ये प्र. द्वि. सं.—शासत् शासती शासति—शासन्ति । इतर रूपें पुं. प्रमाणें. स्त्री. मध्ये—‘शासती’ मूळ रूप समजून नदीप्रमाणें.

३ स्तुवत्—धत्—धदत्—यत्—विदत् इ. पुं. मध्ये, मच्छत् प्रमाणें, नपुं. मध्ये जगत् प्रमाणें व स्त्री. मध्ये ‘ई’ जोडून नदीप्रमाणें.

शा, पदी—पुं. व न. मध्ये देव व वन प्रमाणें आणि आ जोडून स्त्री. मध्ये मालाप्रमाणें.

टीप—स्त्री वें शायन आणि आस्य वें आसीन अशीं अनिवार्य रूपें आहेत.

नवीन शब्द

अकालमृत्युः (पुं.)—अवेळी मरण	प्रपन्न—(प्र+पद् क. भू. भा. वि.) —कारण आलेखा
अयशस् (न.)—अपकीर्ति	मधसागरः—संगाररूपी समुद्र
आत्मसंस्थ (वि.)—स्वतःवर अस- लेखा	मालिन्यम्—मलिनपणा
जिष्णुः (पुं.)—अर्जुनाचें नांव	मृज्—(२ प. प.)—पालवणे, पुसून टाकणे
तिमिरः—म्—आळोख	परि—नाहीसैं करणे
तूष्णीम् (अ.)—स्तव्य, गप्प	सम्—साहून साफ करणे
दुह् (२ उ. प.)—घार काढणे, वृध वेणे	विद् (२ प. प.)—जाणणे, समजणे
द्विप् (२ उ. प.)—द्वेष करणे	सम् (आ. प.)—औकरणे
धक्कयति—(धक्कयमासून नाम- धातु)—धुष करतो	विपक्षवात् (अ.)—शत्रूप्रमाणें
निकषप्रावन्—(पुं.)—कणांचा दगड	धैतालिकः—सुतिपाठक, भाट
पथ्यम्—द्विताची गोष्ट	शास् (२ प. प.)—शिकविणे, उप- देश करणे, राज्य करणे
परिप्रश्नः—सूक्ष्म प्रश्न	प्र-अनु—उपदेश करणे, राज्य करणे
	समाम (वि.)—सह, पूर्ण

प्रश्न

१. कंसांतील शब्दांची योग्य तीं रूपें चोनाः—

- १ शिष्यः ते अहं (शास्) मा त्वा प्रपन्नम् ।
- २ चन्द्रमाः तिमिरः कृतं मालिन्यं (मृज्) ।
- ३ दुर्योधनः भीमं जन्मनः प्रमृति (द्विप्) ।
- ४ रुद्रमर्तीलः नराः (विद्) अभ्युदयस्य मार्गम् ।
- ५ राजानः वसुधां नयेन (शास् आत्रार्थ) धर्मे स्थिताः सर्वदा ।
- ६ सङ्घटं धैर्यस्य निकषप्रावा इति वनाः (विद् आत्रार्थ) ।
- ७ साधून् (उप+यास्) नराः विरक्षाः भवन्ति ।

॥ सम्बन्धना (द्विप्) नरान् अपि न *अभिद्रुयन्ति ।

९ परोपकारिण एव यथार्थतः जीवन्ति अन्ये केवल (उत्+क्षस्) ।

१० सावधानम् (अधि+इ) बालान् गुरु सम्बन्ध (शार) ।

२ पुढील हपें ओळखा व दिलेल्या वाक्यात त्याचा उपयोग करा —

सम्माटुं । परिमृज्यु । द्विष्टु । विदु । दुहन्तु ।

१ सन्ध्याकाल संचाल । गोपाला अपुना गा ——— ।

२ अद्य वसन्तोरत्नम् । तेवक गृह परित भूमि ——— ।

३ भेकानाम् भारदणेन जना वपागम ——— ।

४ पाप्मान तीर्थ गत्वा स्वपाप ——— ।

५ मा ——— अप्रियस्य अपि पश्यस्य वक्तारम् ।

३ पुढील वाक्याची कर्त पातु विशेषणें लिहून त्याची तीनही लिंगाची प्रथमेची रूपें द्या —

स्तु, इ, विद्, आस्, वस्, वि+ध्वम्, मृन्

*टीप — ‘अभि+द्रुह्’ याचा उपयोग इतिहासकार न करतात ‘द्रुह्’चा चतुर्थीवरोध करतात

पाठ ११

समास.

- (अ) रामलक्ष्मणी (राम लक्ष्मण च) सीतया सह धनं प्रस्थिती ।
तदा सकला नरनार्यो (नरा नार्यं च) दुःखिता अमयन् ।
रामस्याश्रया लक्ष्मण उदजं ध्यरचयत् । प्रतिदिनं (दिने दिने)
कन्दमूलफलानि (कन्दान् मूलानि फलानि च) तेऽभ्यसयन् ।
अरण्ये मुनयो यथाविधि (यथा विधि आसीन् तथा विधा विधिम्
जनतिक्रमं) यज्ञानि कुर्वन् । अतस्ते साहाय्य लब्धुमुपरामम्
(रामस्य सखीपम्) अगच्छन् । रामस्तेषां साहाय्यमकरोत् ।

बरील उताऱ्यात सामासिक शब्द त्याच्या विग्रहासह योग्येले आहेत. त्याचे दोन भाग हंतील १ रामलक्ष्मणौ, नरनार्यः, कन्दमूलफलानि. २ प्रति-दिनम्, यथाविधि, उपरामम्

१ विग्रहातील पदें 'च'ने जोडलेली आहेत व सर्व पदें समान महत्त्वाची आहेत. समासाचे लिंग अन्त्यपदाच्या लिंगाप्रमाणे झाले आहे व वचन सर्व पदाचे मिळून झाले आहे जसे—रामलक्ष्मणौ (पु. प्र. द्वि. व.), नरनार्य (पु. प्र. व. व.) व कन्दमूलफलानि (न. द्वि. व. व.), या समासाना द्वन्द्व समास म्हणतात. हा उभयपदप्रधान असतो.

२ समागातील प्रथमपद अन्वय आहे, जसे प्रति, यथा व उप. या समासाचा उपयोग अव्ययासारखा केलेला आहे म्हणून समासाचे रूप वषु. द्वि. ए. वचना-प्रमाणे झालेले आहे. या समासाना अव्ययीभाव म्हणतात.

टीप —समासाचा विग्रह करणे म्हणजे समासाचा अर्थ थक पदानांचे स्पष्ट करणे. अव्ययीमान समासाविधानावर समासाचा विग्रह करताना समासाचे प्रथमान्त रूप घेऊन विग्रह करावा.

(भा) वसिष्ठाज्ञया (वसिष्ठस्य आज्ञया) विध्वामित्रेण सह वधरथो रामलक्ष्मणौ यशरक्षणाय (यशस्य रक्षणाय) प्राहिणोत् । यशकुण्डे (यशस्य कुण्डे) अग्निज्वालाः (अग्ने ज्वाला) क्रत्विन्प्रसित्वेन (क्रत्विमि प्रसित्वेन) घृतेनोदगच्छन् । घृतवृत्तं (घृतेन वृत्तम्) प्रज्वलितमग्निं दृष्ट्वा मुनयः सन्तुष्टा अभवन् ।

बरील उताऱ्यात वसिष्ठाज्ञा, यशरक्षणम्, यशकुण्डम्, अग्निज्वालाः, क्रत्विन्प्रसित्वम्, घृतवृत्तः हे सामासिक शब्द योग्येले आहेत. याच्या कसातील विग्रहाकडे पाहिल्यास असे दिसून येईल की १ द्वितीय पद मुख्य आहे व २ प्रथम पद प्रथमेशिवत्वा इतर विभक्तीत असून ते द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित करते, जसे वसिष्ठाज्ञा यातील आज्ञा हे पद मुख्य आहे परंतु या आज्ञा कोणाची तरी नव्हे तर वसिष्ठार्था असा प्रथम पदाने अर्थ मर्यादित झालेला आहे ३ समासाचा अर्थ पूर्ण आहे व ४ समासाचा उपयोग अन्त्यपदाच्या जातीप्रमाणे केला जातो, जसे वसिष्ठाज्ञा यातल अन्त्य पद नाम आहे म्हणून त्याचा नामासारखा उपयोग केलेला आहे व क्रत्विन्प्रसित्वम् यातील अन्त्य पद विशेषण

असल्यामुळे समासाचा उपयोग 'कृतम्' या नामाच्या विशेषणप्रमाणे केलेला आहे. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व प्रथम पद विग्रहात ज्या विभक्तीत येतता येतो त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असे म्हणतात.

(६) १ मेघस्य गम्भीरनादं (गम्भीर नाद त) श्रुत्वा सिंहस्त प्रार्थयते । गम्भीरनादं (गम्भीर नाद यस्य त) मेघं दृष्ट्वा चातका दृश्यन्ति ।

२ राक्षसानां घोरदर्शनेन (घोर दर्शन तेन) मुनीनां मनसि मीतिरूपम्ना । घोरदर्शनान् (घोर दर्शन येषां तान्) राक्षसान् दृष्ट्वा मुनयो भीताः ।

३ चन्द्रस्य धवलप्रकाशेन (धवल प्रकाश तेन) भूतलं शोभते । धवलप्रकाशं (धवल प्रकाश यस्य त) चन्द्रं दृष्ट्वा जना मोदन्ते ।

परील वान्यात गम्भीरनाद, घोरदर्शन व धवलप्रकाश हे समास दोन निरनिराळ्या अर्थां येतलेले आहेत हे वसातील विग्रहावरून प्थानात येईल त्यातील पहिल्या प्रकारामध्ये अर्थ पूर्ण आहे व दुस या प्रकारात समासातील पदामध्ये अर्थ पूर्ण होत नसून खर समासाचा तृतीय नामाकडे सरथ आहे व समास त्या तृतीय नामाचे विशेषण आहे असे गम्भीरनाद (मेघम्), घोरदर्शनान् (राक्षसान्) धवलप्रकाश (चन्द्रम्)

पहिल्या प्रकारातील समासाना कर्मधारय रिया समासाधिकरण तत्पुरुष म्हणतात, कारण (१) समासातील द्वितीय पदाचा अर्थ प्रथम पद मर्यादित करतो, (२) समासात अर्थ पूर आहे व (३) समासातील पदं प्रथमा विभक्तीत विग्रहात येतता येतात

दुसऱ्या प्रकारातील समासाना बहुव्रीहि म्हणतात, कारण (१) समासाच्या पदामध्येच समासाचा अर्थ पूर्ण नाही, (२) समासाच्या अर्थाचा समर्थ विशेषणरूपाने तृतीय नामाकडे असतो व (३) त्यामुळे विग्रहात यद् या समर्थी सर्वनामाचे योग्य त्या विभक्तीचे रूप योगावे लागते व त्या रूपानुसार समासाचा द्वितीया ते उत्तमी बहुव्रीहि अशी नारे दिली जातात अमे-प्राप्तम् उर्ध्व-प्राप्तोदः (प्राप्त) द्वि व । वृत्त निषय देन स वृत्तनिषय (राम) वृ. व । दत्तम् आसन यस्मै स दत्तासन (मुनि) च. व । नि सारिता

चोराः यस्मान् सः निःसारितचोरः (ग्राम.) पं. च. । बह्व. पर्वताः यस्मिन् सः
बहुपर्वतः (देशः) स, च. ।

नवीन शब्द

अयसानम्-बोट
आकृष्य (वि.)-संपन्न, युक्त
उन्मीलनम्-उपश्लेष
कुमुदम्-चन्द्रविकासी कमल
कारा (स्त्री.)-तुल्य
अस्त (क. भू. पा. वि.)-भ्यालेला
निकरः-समुदाय, रास

भूमिका-सौग
महिषः-रेश
चराहः-डकर
शशकः-ससा
सारङ्गः-ठिपके अक्षलेखा हरिण
समयः-ठराव
हिरण्यम्-सोने

प्रश्न

१ पुढील समासाचा विग्रह करून नावे सांगा व त्याचा वाक्यात उपयोग कराः—
स्वामिसेवकौ, धादित्यचन्द्री, यथाकालम्, अतिस्थलम्, सारङ्गवराहमहिष-
शशकाः, यथावलम्, हिरण्यधान्यरत्नानि, आदिमध्यावसानानि, उपविष्णु,
राजपुत्राः, वर्मगतिः, मयप्रस्ताः, म्यायप्रवृत्त, मदन्व, वास्तुकानिष्ठः, यन्धा-
ज्यम्, श्वरति, कमलकुमुदोन्मीलनम्, वारामुक्ताः, परोपचारः, कृतप्रतिज्ञ,
विद्याललोचनः, चतुर्मुल, दक्षाननः, दक्षपादितोपिषा, शीतोदकम्, स्थिर-
चित्तम्, दीर्घप्रवास, हृदनिश्चयः ।

२ पुढील वाक्यात अथोरेखित शब्दायद्वल समास कोटून नावे शोधाः—

- १ यस्य वीर्यं घबला स मृष प्रजानां हिताय प्रवर्तते ।
- २ यस्य वीर्यः शशिः स दुर्वासाः कृष्णस्य दुहितरं शकुन्तलाम् अशपत् ।
- ३ मतिम् अनुकृत्य अहं शास्त्राणाम् अर्थं विवृणोमि इति धार्यायै उक्तम् ।
- ४ पात्रे पात्रे भूमिकानां विभागः कर्तव्यः सूत्रधारेण प्रयत्नतः ।
- ५ धर्मं अर्थः कामः मोक्षः च चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति ।

- ६ सततम् उपदेशेन नर रादुदाम् रक्षित भवति ।
 ७ वर्षे वर्षे यात्रिका पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति ।
 ८ यथा समय वर्तते तथा यस्य वचन सत्य स व्यवहरति ।
 ९ कृष्णस्य समीपे गोपाना समूह अतिष्ठत् ।
 १० नैन धन लब्ध स हर्षेण युक्त इत्यतः ।

पाठ १२

सप्तम गण.

- १ रामोपदिष्टो मरतो राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु । (अभुनक्तु)
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं
समृद्धम् ।
 २ तृष्णा छिन्दि भज क्षमा जहि मदम् ।
छिनत्ति सशयं शास्त्रे शिष्याणां सघंदा गुह ।
नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन द्वाहते पावकः । (एनम्-
 वारमानम्)
 ३ अमितो दुर्गं स्थित्वा शत्रुं रुन्धन्ति सैनिराः ।
तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान् मरुणद्धि । (तान्-वशीन्)

धरील पावकत भुज् (उ ५) छिद् (उ ५) व रुध् (उ ५) या सप्तम
 गणाध्या धातूनां पित् व णप्ति प्रत्ययस्य रूपं योजयेली आदेत पित् प्रत्यय
 युक्त—अभुनक्तु, छिनत्ति, रुणद्धि व णप्ति प्रत्ययस्य—भुञ्जते, भुङ्क्ष्व,
 छिन्दि, रुन्धन्ति, छिन्दन्ति यावत् न अर्थे दिसुन जेहेल वी 'पित्'
 प्रत्ययापूर्वी धातून् अन्त्य व्यवन व उपान्त्य स्वर समर्थे 'ल' धातुला जातो

व 'अपित्' प्रत्ययापूर्वी 'न्' घातक्य जातो. 'न्' चे पुञील व्यञ्जनाभ्या
वर्गाभ्या अनुनासिकात ह्रान्तर होतें व ऊष्म वर्णापूर्वी अनुस्वार होतो.

टीप.—आपूर्व्या मूळ अनुनासिकावा छेप होतो.

भुञ् (उ १.)

(१)	प. पद	आ. पद
घर्त.	भुनजिम् भुञ्ज्व भुञ्जम्	भुञ्जे भुञ्जवहे भुञ्जमहे
	भुनक्षि भुञ्क्ष्व भुञ्क्ष्व	भुञ्क्षे भुञ्क्षाधे भुञ्क्ष्वे
	भुनक्ति भुञ्क्तः भुञ्चन्ति	भुञ्क्तते भुञ्जाते भुञ्जते
प्र.भू.	अभुनजम् अभुञ्ज्व अभुञ्जम्	अभुनि अभुञ्जवहि अभुञ्जमहि
	अभुनक्-श् अभुञ्क्तम् अभुञ्क्त	अभुञ्क्त्या अभुञ्क्षाधाम् अभुञ्क्ष्वाम्
	” अभुञ्क्तम् अभुञ्क्त	अभुञ्क्त अभुञ्जाताम् अभुञ्जत
आज्ञा.	भुनजानि भुनजाव भुनजाम	भुनजी भुनजावहे भुनजामहे
	भुञ्क्षि भुञ्क्तम् भुञ्क्त	भुञ्क्ष्व भुञ्क्षाधाम् भुञ्क्ष्वाम्
	भुनक्तु भुञ्क्तम् भुञ्क्तु	भुञ्क्तम् भुञ्जाताम् भुञ्जताम्
वि.	भुञ्ज्याम् भुञ्ज्याव इ.	भुञ्जीय भुञ्जीवहि इ.

मि० प्रत्ययापूर्वी क्त - भुनक् - अपि० प्रत्ययापूर्वी - भुञ्ज्.

भुनक्षि - भुनक् + सि - भुनक् + सि (६) - भुनक् + वि (९)

भुनक्ति - „ + ति - भुनक्तु + ति (६) - भुनक्ति

भुञ्क्ष्वे - भुञ्ज् + ध्वे - भुञ्क्ष्व + ध्वे (६) - भुञ्क्ष्व + ध्वे (५)

(२) छिन्—पित् प्रत्ययापूर्वी अंग—छिनच् । अपित् प्रत्ययापूर्वी—छिन्च् ।

घर्त. प. प.—छिनक्षि छिन्द छिन् । छिनाति छिन्त्यः छिन्त्य ।
छिनति छिन्ता छिन्दन्ति ।

आ. प.—छिन्दे छिन्द्रे छिन्द्रे । छिन्ते छिन्दाधे छिन्ध्वे । छिन्ते
छिन्दाते छिन्दते ।

प्र. भू. प. प—अच्छिनदम् अच्छिन्द अच्छिन्ता । अच्छिन -त्-द्
अच्छिन्तम् अच्छिन्त । अच्छिन्त-द् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन् ।

आ प—अच्छिन्दि अच्छिन्दद्दि अच्छिन्दादि । अच्छिन्त्या अच्छिन्दा-
याम् अच्छिन्दध्वम् । अच्छिन्त अच्छिन्दाताम् अच्छिदत ।

आशार्थं प प—छिनदानि छिनदाव छिनदाम् । छिन्दि छिन्ताम्
छिन्त । छिन्तु छिन्ताम् छिन्दन्तु ।

आ प—छिनदे छिनदावहे छिनदामहे । छिन्स्व छिन्दायाम् छिन्दध्वम् ।
छिन्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम् ।

विधयर्थं प प—छिन्याम् छिन्याव इ । आ प छिन्दीय छिन्दीवहि इ
छिन्द + सि छिन् + सि (४)

अच्छिन् - ९२ - म + छिन्द + स् अ + छिन् - त इ (१६) (१)

(३) रुध् (उ प)—पितृ प्रत्ययापूर्वा अग - रुध् - अपितृ प्रत्ययापूर्वा-
रुध् । घर्तं प प—रुध्मि रुध्व रुध्वम् । रुधासि रुध्व रुध्वम् ।
रुध्मि रुध्व रुध्वन्ति ।

आ प—रुध्वे रुध्वहे रुध्वहे । रुध्वसे रुध्वामहे रुध्वसे । रुध्वे रुध्वामहे
रुध्वते ।

प्र. भू. प प—अरुध्माम् अरुध्वम् अरुध्वम् । अरुध् - त इ अरुध्वम्
अरुध्वम् । अरुध्वम् अरुध्वाम् अरुध्वम् ।

आ प—अरुध्वि अरुध्वन्ति अरुध्वन्ति । अरुध्वम् अरुध्वाम्
अरुध्वम् । अरुध्वम् अरुध्वाम् अरुध्वम् ।

आशार्थं प प—रुध्वानि रुध्माव रुध्वाम् । रुध्वि रुध्वम् रुध्वम् ।
रुध्वु रुध्वाम् रुध्वम् ।

आ प—रुध्वे रुध्वामहे रुध्वामहे । रुध्वस्व रुध्वाम् रुध्वम् ।
रुध्वाम् रुध्वाम् रुध्वाम् ।

विधयर्थं—प प रुध्वाम् रुध्वाम् इ । आ प रुध्वीय रुध्वीवहि इ

रुध्मि - रुध्मि + सि - रुध्मि + सि (४)

रुध्वि - रुध्वि + सि - रुध्वि + सि (१३)

अरुध्व - ९२ - म + रुध्व + स् अरुध्व - ९२ (१६) (१)

टीप—आशर्थां दि ३ अक्षरान्ति प ११ प्रत्यय वि' आदे

भुज् प्रमाणे—अञ्ज् (प. प. अनञ्-अञ्), घृज् (प. प. घृणञ्-घृञ्),
मञ्ज् (प. प. मनञ्-मञ्), युज् (उ. प. युनञ्-युञ्), रिज् (उ. प.
रिणञ्-रिञ्), घृज् (प. प. घृणञ्-घृञ्) हे चालवावे. छिद् प्रमाणे—क्षुद्
(उ. प. क्षणद्-क्षुन्द्), खिद् (आ. प. खिनद्-खिन्द्), मिद् (उ. प.
मिनद्-मिन्द्), चिद् (आ. प. चिनद्-चिन्द्) हे चालवावे.

रध् प्रमाणे—इन्ध् (आ. प. -इनध्-इन्ध्) चालवावा.

४ हिनस्ति दुष्कृतं नित्यं सूनृता चागसंशयम् । (नाहीसें करते)

पीडितोऽपि दयालुर्ना न हिंस्यात्प्राणिनं क्वचित् । (अर मारु नये)

५ सदाचारद्वाराचारं विशिष्यादेव मानवः । (करक करावा)

असिद्धिरीप्सितायेस्य विशिनष्टि मनोव्ययाम् । (वाढवते)

बरील वाक्यात हिंस् (प. प. हिनस्-हिं) व वि+शिप् (प. प.
शिनप्-शिप्) वा धातूची 'पितृ व अपितृ' प्रत्यययुक्त रूपे योजनेली आहेत.

(४) हिन् (प. प.)-घर्ते.—हिनस्मि हिंस्व हिंस्म । हिनस्ति हिंस्थ.
हिंस्थ । हिनस्ति हिंस्त हिंमन्ति ।

प्र. भू.—अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । अहिन-त्-द् अहिंस्वम्
अहिंस्त । अहिनन्-द् अहिंस्ताम् अहिंसन् ।

आज्ञार्थ—हिनसानि हिनसाव हिनसाम् । हिन्धि हिंस्ताम् हिंस्त ।
हिनस्तु हिंस्ताम् हिंसन्तु ।

विष्यर्थ—हिंस्याम् हिंस्याव ह्.

अहित-न्-द्-अ+हितस्+त्-अहिन्-न्-द् (१६) (१) । हिनिव-हिस्+पि-
हिन्+पि (१७)-हिः । अहिनन्-द्-अ+हितस्+त्-अहिनन्-द् (१६) (१) ।

(५) शिप् (प. प.)-घर्ते.—शिनस्मि शिंस्व शिंस्म । शिनस्ति शिंस्थ.
शिंस्थ । शिनस्ति शिंस्त शिंमन्ति ।

प्र. भू.—अशिनपम् अशिंस्व अशिंस्म । अशिनन्-द् अशिंस्वम् अशिं
अशिनन्-द् अशिंस्ताम् अशिंसन् ।

आज्ञार्थ—शिनपाणि शिनपाव शिनपाम । शिण्डु शिष्टम् शिष्ट । शिनट्
शिष्टाम् शिपन्तु ।

विध्यर्थ—शिष्याम् शिष्याय शिष्याम् इ

शिनक्षि-शिनष्+क्षि-शिनट्+क्षि (१० ञ)-क्षिनक्षि-क्षि (९) । शिनष्टि-शिनष्टि+
क्षि-शिनष्+क्षि (११) । अशिनट्-इ-अ+शिनष्+म्-त्-अशिनट्-इ (१० इ) (१) ।
शिष्ट-शिष्+थ-शिष्+ठ (११) । शिण्डु-शिष्+थि-शिण्डु+थि (१० इ)-
शिण्डु+थि (११)

पिप् (प प पिनप्-पिप्) हा 'शिष्' प्रमाणे चालवावा.

वर्तमानकालवाचक घातुसाधित विशेषणें

६ जालस्य पाशांश्छिन्दता मूपफराजेन कपोतराजः उपकृतः ।

परस्यं भुज्जाना नरा मनःस्थारूप्यं न लभन्ते ।

राजधानीं रुन्धता-रुन्धानाना सैनिकानामुपरि राज्ञः सेना
शस्त्रवर्षमवाकिरत् ।

वरील वाक्यात छिन्दता, रुन्धताम् ही प. पदी व भुज्जानाः व
रुन्धानानां ही आ पदी वर्त धा. विशेषणाची रूपे योजलेली आहेत.

ती पुढील तऱ्हेने तयार केलेली आहेत.

रुध्-रुन्धन्ति-अन्ति+अत्-रुन्धत् ।

छिद्-छिन्दन्ति-अन्ति+अत्-छिन्दत् ।

रुध्-रुन्धते-अते+आन-रुन्धान ।

भुज्-भुज्जते-अते+आन-भुज्जान ।

रुन्धत् व छिन्दत् ही प. पदी रूपे अष्टम, पञ्चम, त्रिंश नवम गणाच्या
वर्तमान वा. या रूपाप्रमाणे तीन्ही लिखात चालविताना. रुन्धान व भुज्जान ही
आ. पदा रूपे अठराव्या विशेषणाप्रमाणे शुक्ति व नपुंसकलिङ्ग नामधेे 'देव व
वन' याप्रमाणे आणि छिन्दितात 'आ' जोडून 'मात्रा' प्रमाणे चालवितात

रुन्धत्-शु रुन्धन् रुन्धन्ती रुन्धन्त इ, न. रुन्धत् रुन्धती रुन्धन्ति इ, स्त्री.
रुन्धती रुन्धत्यी रुन्धत्य इ.

रुन्धान - पुं. रुन्धान रुन्धानौ रुन्धाना इ. न. रुन्धानम् रुन्धाने रुन्धानानि
इ, स्त्री. रुन्धाना रुन्धाने रुन्धाना इ.

सप्तम गणाचे घातु

अञ्ज् (प. प.) - लेप देणे, स्पष्ट करणे

धि („) - स्पष्ट करणे

इन्ध् (आ. प.) - वेढणे

उन्ध् (प. प.) - भिजवणे

क्षुद् (उ. प.) - पुढणे, चुरडणे

क्षिद् (आ. प.) - छेद होणे, नाश होणे

छिद् (उ. प.) - कापणे, नाश करणे

रिच् (प. प.) - रिवले करणे

† अति („) - उवासा असणे

पिप् (प. प.) - दळणे, पूड करणे

पृच् (सम् प. प.) - भितळणे, तगत धरणे

भञ्ज् (उ. प.) - फोडणे

भुज् (प. प.) - रक्षण करणे, राज्य

करणे (आ. प.) - रक्षण, उपभोगणे

युज् (उ. प.) - जोडणे

अनु (आ. प.) - विचारणे, परीक्षा देणे

नि („) - नेगणे, जोडणे

धि („) - विभागणे, सोडून देणे

सम् (उ. प.) - जोडणे

रध् (उ. प.) - अडपळा करणे, वेढणे

रध् (अनु-उ. प.) - अनुसरणे, दाबला करणे

नि-यावणे

प्रति धि-अटकाव करणे

विच् (वि-उ. प.) - विभागणे, वेगळा करणे

विज् (उद्-प. प.) - भिणे, घासणे

भुज् (प. प.) - टाळणे

शिप् (प. प.) - भेद जाणणे

यि (प. प.) - „ दाडवणे

हिस् (प. प.) - टार मारणे

नवीन शब्द

अघम्-पाप

अमोघ (वि) - यफल, परिणामकारक

अव+कृ (प. प.) - वेचणे, मारा करणे

अशरीरिणी धाक् (स्त्री.) - आत्मश-

वाणी

ईप्सितार्थः - मिळविण्याची इच्छा

केलेली गोष्ट

कुण्डम्-घराण

न्यासः-देव

परस्वम्-दुसऱ्याचे धन

न्याजस्तुतिः (स्त्री.) - तोटी स्तुति,

मिन्दा

मृनुता चार् (स्त्री.) - मध्य चन्द,

विनवरील मोठ मोठे

† 'अतिरिच्यो' हे कर्मी रूप बरीर अर्थ दाखविण्याकरिता घेतला.

पाठ १३

तृतीय गण.

- (अ) १ अपक्रांतेजंगस्यस्मिन् विभेति सृजनः प्रलु ।
 २ विजहाति सदा कामान् यतिर्नियतमानसः ।
 ३ हारान् विम्रति कण्ठेषु मनुजा मूषणमियाः ।
 ४ यो वदाति वरिष्ठेभ्यो घनं पुण्यं स विन्दते ।
 ५ दणाम्नावज्जुहोदेहं देवराणाय भूपतिः ।
 ६ चिनष्टां प्रलये पृथ्वीं निर्मिमीते पुनर्विधिः ।
 ७ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
 ८ धनलोभं जहाति त्वं मनःशान्तिं यदीच्छसि ।

परील वाक्यांतील विभेति, विजहाति, विम्रति, वदाति, अज्जुहोद, निर्मिमीते, विदधीत व जहाति ही मी, हा, श्रु, दा, जु, मा, था व हा या तृतीय गणाच्या धातूंची रूपे आहेत. त्यांचे मूळ निरोधण केल्यास असे दिसून येईल की धातूतील जाय व्यन्जन व स्वर यांचे द्विच्य केलेले आहे. यालाच सष्टत व्याकरणात 'अभ्यास' असेहि म्हणतात. तृतीय गणाची हीच निश्चित न्ण आहे.

तृतीय गणातील धातूंना अभ्यास करण्याचे नियम —

- १ मी—मीमी—मिमी—विमी । धा—धाधा—दधा—दधा । हा (प. प.)—
 दाहा—दहा—जहा ।

अन्दाघातानुर्थे वर्गव्यन्नाबद्दल तृतीय व्यन्जन येणे व 'ह' बदल 'ज्' येतो व दीर्घ स्वर हस्त होतो.

- २ मा—मामा—मया—मिया । हा (आ. प.)—दादा—ददा—जदा—दिदा ।

'मा व हा (आ. प.)' या धातूच्या अन्त्यमंड 'अ' बदल 'इ' अथवा स्वर हेतो व अनुनासिकाचा अन्दाग्न बदल होत नाही

३ हु—हुहु—हुहु । निन्—निनिन् ।

अभ्यासात् ह्रस्व स्वर बदलत नाह

४ हा—हाहा—हिहा—जिही ।

अभ्यासात् जोडाक्षराताल पहिल्या व्यन्नाचे द्वित्व होतें

५ मृ—मृमृ—मृमृ—विमृ । पृ—पृ पृपृ—पिपृ पृ । परतु ऋ—ऋऋ—इक्—इय् । अभ्यासात् मुळनाल 'ऋ' बद्दल 'इ' हा स्वर यतो प 'ऋ' वा धातूच्या अभ्यासात त्याचा 'इय्' हातो

भृ (उ प) धर्तेमानकाल

प प	आ प
विमर्मि	विमृव
विमर्षि	विमृथ
विमर्ति	विमृत
विमृम	विमृम
विमृथ	विमृथ
विमृति	विमृति
विमृपु	विमृपु
विमृपे	विमृपे
विमृते	विमृते
विमृते	विमृते
विमृते	विमृते

प्र भूतकाल

प प	आ प
अविभरम्	अविमृव
अविम	अविमृथ
अविमृताम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्
अविमृतम्	अविमृतम्

आप्तार्थ

प प	आ प
विमराणि	विमराव
विमृदि	विमृताम्
विमृदु	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्

विमृताम्—विमृताम् विमृताव इ विमृताय विमृतावदि इ

वरील रूपांन्ते रूपा दिव्यान् पुत्रीन् गात्री कृन् येतीन् —

१ धर्त प्र भूत ब आनाथ याचे प पदा तृ पु बहुवचनी प्रथम अनि रम्, व अतु अये आहेत रम् पूर्वी अन्य स्वराचा गुण होतो

- २ आशायं द्वि. पु. एकवचनी प. पदो प्रत्यय स्वयन्त धातूना 'हि' आहे.
 ३ धातूची पिन् व अपिन् प्रत्ययांपूर्वीचीं अंगे तयार केव्हांनें रूपे करणें सोपें होतें. जसें—विष्-विभर् (पिन् प्रत्ययांपूर्वी), विष् (हलादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी) व विभ्र (अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी).
 १ घृ (प. प.)—पिघृ-पिषर् (पिन् प्र. पूर्वी), पिघृ (हलादि अपिन् प्र. पूर्वी व पिष् (अजादि अपिन् प्र. पूर्वी).
 २ दा (उ. प.)—ददा (पिन् प्र. पूर्वी), दद् (अपिन् प्र. पूर्वी).

घर्त.—प. प.—ददामि ददः दद्यः । ददासि दत्थः दत्थ । ददाति दत्तः दत्ति । आ. प.—ददे दद्वहे दद्यहे । दत्से ददाथे दद्व्हे । दत्ते ददाते ददते ।

प्र. मू.—प. प. दददाम् अदद्व अदद्य । अददाः अददत्तम् अददत्त । अददान् अददात्तम् अददुः । आ. प.—अददि अदद्वहि अदद्यहि । अदत्थाः अददायाम् अदद्व्वम् । अदत्त अददाताम् अददत्त ।

आमार्थ—प. प. ददाणि ददाव ददाम । देहि दत्तम् दत्त । ददातु दत्ताम् ददतु । आ. प.—ददै ददावदे ददामहे । दत्स ददायाम् दद्व्वम् । दत्ताम् ददाताम् ददताम् ।

विध्यर्थ प. प.—दयाम् दयाव द्, आ. प. ददाय ददावहि द्.

दीपः—आशायी द्वि. पु. एकवचनी प. पदो रूप 'देहि' जनिवन्ति आहे.

- १ धा (उ. प.)—दधा (पिन् प्र. पूर्वी), दध् (अपिन् प्र. पूर्वी—अजादि व ध्-न् नें आरंभ होणारे)—धद् (हलर हलादि अपिन् प्र. पूर्वी).
 घर्त. प. प.—दधामि दध्वः दध्वः । दधामि दत्थः दत्थ । दधाति धनः दधति । आ. प.—दधे दध्वहे दध्वहे । धत्से दधाथे दध्व्हे । धत्ते दधाते दधते ।

प्र. मू.—प. प.—अदधाम् अदध्व अदध्व । अदधाः अदधत्तम् अदधत्त । अदधान् अदधात्तम् अदधुः । आ. प.—अदधि अदध्वहि अदध्वहि । अदध्थाः अदधायाम् अदध्व्वम् । अदधत्त अदधाताम् अदधत्त ।

आमार्थ—प. प.—दधामि दधाव दधाम । देहि धत्तम् धन । दधातु

घत्ताम् दधतु । आ. प.—दधे दधावहे दधामहे । घत्स्व दधायाम्
धद्स्वम् । पत्ताम् दधाताम् दधताम् ।

विध्यर्थ—प. प.—दध्याम् दध्याव इ, आ. प. दधीय दधीवहे इ.

टीका—'धेहि' हे आदेशी द्वि. पु. एतत्पत्नी प. पर्या रूप अनियमित आदे.

- ४ भी (प. प.)—बिभी—बिभे (ह्लादि पित् प्रत्ययापूर्वा)—बिभय् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा) बिभि व बिभी (ह्लादि अपित् प्र. पूर्वा)—
बिभ्य् (अजादि अपित् प्र पूर्वा).

घर्त.—बिभेमि बिभिव-बिभीव-बिभिम-बिभीम । बिभेति बिभिय-
बिभीय-बिभिय-बिभीय । बिभेति बिभित-बिभीत बिभ्यति ।

प्र. भू.—अबिनयम् अबिभिव-अबिभोव अबिभिम-अबिभीम । अबिभेः
अबिभितम्-अबिभीतम् अबिभित-अबिभीत । अबिभेत् अबिभिताम्-
अबिभीताम् अबिभयुः ।

आशार्थ—बिभयाणि बिभयाव बिभयाम । बिभिहि-बिभीहि बिभितम्-
बिभीतम् बिभित-बिभीत । बिभेत्तु बिभिताम्-बिभीताम् बिभ्यतु ।

विध्यर्थ—बिभियाम् बिभीयाम् बिभियाव-बिभीयाव इ.

- ५ हिं (प. प.)—जिहीं—जिहे (ह्लादि पित् प्र. पूर्वा), जिह्य् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा), जिही (ह्लादि अपित् प्र. पूर्वा) व जिहिय्
(अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वा).

घर्त.—जिहेमि जिहीव-जिहीम । जिहेति जिहीय जिहीय । जिहेति
जिहीत जिहीयति । प्र. भू.—अजिह्वम् अजिहीव अजिहीम । अजिहे
अजिहीतम् अजिहीत । अजिहेत् अजिहीताम् अजिह्वुः ।

आशार्थ—जिह्वयाणि जिह्वाव जित्याम । जिहिहि जिहीतम् जिहीत ।
जिहेत्तु जिहीताम् जिह्वतु ।

विध्यर्थ—जिहीयाम् जिहीयाव इ.

- ६ हु (प. प.)—जुहु-जुहो (ह्लादि पित् प्र पूर्वा), जुह्व् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा), जुहु (ह्लादि अपित् प्र. पूर्वा), जुह् (अजादि
अपित् प्र. पूर्वा).

घर्त.—जुहोमि जुहुवः जुहुमः । जुहोषि जुहुषः जुहुय । जुहोति जुहुतः जुहति ।

प्र. भू.—अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । अजुहो. अजुहुतम् अजुहुत । अजुहोत् अजुहुताम् अजुह्युः ।

आशार्थ—जुहयामि जुहवाव जुहवाम । जुहुषि^१ जुहुषम् जुहुत । जुहोतु जुहुताम् जुहतु ।

धिध्यर्थ—जुहयाम् जुहुयाव इ.

७ मा (आ. प.)—मिमा (पित् प्र. पूर्वी), मिमी (ह्लादि अपित् प्र. पूर्वी) व मिम् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी).

घर्त.—मिमे मिमीवहे मिमीमहे । मिमीये मिमाये मिमीध्वे । मिमीते मिमाते मिमिते ।

प्र. भू.—अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अमिमीषा. अमिमीयाम् अमिमीष्यम् । अमिमीत अमिमीताम् अमिमत ।

आशार्थ—मिमै मिमावहे मिमामहे । मिमीष्व मिमायाम् मिमीष्वम् । मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् ।

धिध्यर्थ—मिमीय मिमीवहि मिमीमहि इ.

८ हा (आ. प.)—जिहा (पित् प्र. पूर्वी), जिहो (अपित् ह्लादि प्र. पूर्वी) व जिह् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी). या धातूची रूपे 'मा' प्रमाणे करावी.

९ हा (प. प.)—जहा (पित् प्र. पूर्वी), जहि-ही ('य'शिवाव ह्लादि अपित् प्र. पूर्वी) व जह् (अजादि अपित् प यने आरंभ झालेले विध्यर्था प्रत्यय)

घर्त.—जहामि जहिव-जहीव. जहिमः-जहीमः । जहामि जहियः-जहीप. जहिय-जहीय । जहाति जहित-जहीत. जहत ।

प्र. भू.—अजहाम् अजहिव-अजहीव अजहिम-अजहीम । अजहाः अजहितम्-अजहीम् अजहित-अजहीत । अजहान् अजहितान्-अजहीताम् अजहीतुः ।

^१अनिमिनि ह्य. 'दि' यत्न 'मि' हा प्रत्यय.

आशार्थ-जहानि जहाव जहाम । *जहाहि-जहिहि-जहोहि जहितम्-
जहीतम् जहित-जहीत । जहातु जहिताम्-जहीताम् जहतु ।

विध्यर्थ-जह्याम् जह्याव जह्याम इ

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणं

- (भा) १ सावित्र्या आशीर्वादं ददता यमेन परिणामो न लक्षितः ।
२ दधिमाण्डानि विभ्रत्यो गोप्य, कृष्णेन प्रतिरुद्धा मार्गे ।
३ जहामारे गङ्गा विभ्राजं पतिं दृष्ट्वा पार्श्वती । तमभिमुखः ।
४ वर्णानामाचारं विदधतीना स्मृतीनां विचारः सर्वेषां
मायश्यकः ।

बरील शाखात 'ददता, विभ्रत्यः, विभ्राजं व विदधतीनाम्' ही
दा, भृ व धा या धातूनी वर्त भातु विशेषणं योजलेली आहेत

त्यावरून असें दिसून येईल की ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या वर्त, धातु
ह्याप्रमाणेच ही वनविलेला आहेत.

वृ-प विप्रति-वति + अत्-विभ्रत् । आ, प. विप्रते-अने + आन-
विभ्राज ।

दा-प प ददति-अति + अत्-ददन् । आ, प. ददते-अते + आन-ददान ।

मी-प प विभ्रति अति + अत्-विभ्रत् ।

प. प पुल्लिङ्गा हर्षे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रत इ (तकारान्त ॥ नामाप्रमाणे)

नपु हर्षे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रति-विभ्रन्ति (प्र द्वि स इतर
विभक्ति पु प्रमाणे)

स्त्री रूप-विप्रती विप्रती विभ्रत्य इ (नदीप्रमाण) मूळ रूप
नपु प्रयत्ना द्विवचनाप्रमाणे समजावे

*अनिर्दिष्ट रूप

१ 'नपु न दृष्ट' यांना उपसर्ग जोडला असताना त्याचा उपयोग द्विवचनाने प्रयोग होतो
यशात

आ प. पुङिगी रूपे—ददान ददानी ददाना (देव प्र), न. रु —ददानं
ददाने ददानानि (वन प्र), स्त्री. रु.—ददाना ददाने ददाना. (माला प्र.),

तृतीय गणाचे धातु

ज्झ (प. प.)-जाणें	चि-करणे, अमलात वाणणें
दा (उ. प.)-देणें	झट्-विघास देवणें
जा (आ. प.)-येणें	सम्-जोडणें
प्र (उ. प.)-देऊ करणें	पृ-पृ (प. प.)-भरणें, रक्षण करणें
प्रति („)-परत फेड करणें	मी (प. प.)-गिणें
व्या (प. प.)-उपडणें	भृ (उ. प.)-धारण करणें, रक्षण करणें.
घा (उ. प.)-धारण करणें, टेवणें, वाळणें	मा (आ. प.)-मोरणें
अमिसं-अतिसं-पसरणें	अनु-तर्क करणें
अपि पि-बद्द करणें	उप-उपमा देणें, तुलना करणें
अमि-बोलणें	निर्-निर्माण करणें
अच-सह देणें	हा (प. प.)-छोडणें, टाकणें
अन्तर-तिरस्-लपवणें	अप, परि, चि, प्र- „ „
तिरस् (आ. प.)-अदृश्य होणें	हा (आ. प.)-जाणें
नि-देवणें	उद्-वर जाणें
परि-नेसणें	हृ (प. प.)-रक्त करणें, आहुति देणें
	ही (प. प.)-रात्र वाटणें

नवीन शब्द

अध्ययः (पु)-मुख्य उपाध्याय	घटखलम्-खालीचे बख
अर्थिन् (पु.)-अर्थक	विधिः (पु)-यज्ञदेव
उपायनम्-बर्तास, नजराना	सहस्र (अ.)-एकदा
कोऽपि (सगं.)-अवर्गनीय	हविस् (न.)-आहुति
नियत (क भू. पा. वि. नि+रम्)-	हुतभुज् (पु)-अग्नि.
साध्यं देविलेला	

१ पुढील वाक्ये कसातील शब्दांची योग्य तीं रूपे जोडून पुरी करा —

- १ अध्वर्यवे यवाक्षात् (हुतयुच्) हवींवि (हु) ।
- २ अन्यस्मै सवृत् दत्त वस्तु न पुन (आ + दा) नर ।
- ३ गृगयाया रत नृप सचिवेषु (नि + धा) सरुल राज्यभारम् ।
- ४ यथा शुचन लोकापवादात् (भी) तथा (मृत्यु) अपि न ।
- ५ मय पाण्डवाना कृते दिव्या सभा (निर + मा) ।
- ६ कापि गृद्धा आ मत्स्यगान् (भी) बालक च वरण्ये (हा) ।
- ७ नभसि (उद् + हा) भूम (यत्कर्मन्) वार्ता सर्वत्र (वि + तन्) ।
- ८ आपद्गत साधु आत्मन गुणान् न कदापि (वि + हा) ।
- ९ रणाक्षणे योधा (मृ) आयुधानि हस्तेषु ।
- १० पुनस्त्य जन्ममहोत्सवे तारापीड मृत्येभ्य उपायनानि (दा) ।

२ पुढील वाक्यात कसात दिष्टेच्या धातूंना योग्य उपसर्ग जोडून त्यांचीं रूपे लिहा —

- १ अजुन जयद्रथ धनु धनुषि अमोघ बाण (धा) ।
- २ कियान् वर्य त्वया इष्यते इति रघु अर्थिनम् (युच्) ।
- ३ आन्तर कोऽपि हेतु इह प्राणिन (युच्) ।
- ४ नर अन्येन कृतम् उपकार युक्तेन मार्गेण (दा) ।
- ५ पुरा अरण्यवासिन जना वल्कलानि (धा) ।

३ तृतीय गणाच्या पुढील धातूंची अभ्यासयुक्त अर्गे देऊन पित् व अपित् प्रत्ययापूर्वी काव परक होतो तो सोदाहरण दाखवा —

मा, हा (उ. प.), ऋ, मृ, धा.

४ पुढील रूपे ओळखून वाक्यात योना —

न्यदधु । विभाषान् । जुहुधि । पिप्रति । जहति ।

पाठ १४

कर्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

२. ऋष्यशृङ्गो द्वादशयापिकं सत्रं व्यतनोत्-विततवान् ।

माता बालकस्य रक्षणमकरोत्-वृतयती ।

नृपस्य सैन्यं शत्रुमहत्-हतवत् ।

बरील भाषणात वितत, वृत व हत या कर्मणि भू. धा. विशेषणानां वद् प्रत्यय लावून होणारी कर्तारि भू. धा. विशेषणे प्रथमभूतकार्ता कर्तरि क्रियापदाबद्दल योजवेली आहेत. त्यामुळे वाक्याचा रचना कर्तारि प्रयोगाप्रमाणेच झाली आहे. ही सर्व रूपे सकर्मक धातूंची आहेत.

ऋष्यशृङ्गः-पु. प्र. ए. व. — विततवान्-पु. प्र. ए. व.

माता-स्त्री. प्र. ए. व. — वृतयती - स्त्री. प्र. ए. व.

सैन्यं-न. प्र. ए. व. — हतवत् - न. प्र. ए. व.

वाचस्त असे दिसून येते की, १ कर्तरि भू. धा. विशेषणाची रूपे वृत्पदा-प्रमाणे लिंग, विभक्ति व वचन सामर्थ्ये होतात, २ यांची रूपे वद्-प्रत्ययान्त स्वावर्तक विशेषणाप्रमाणे केली जातात.

भूत. धा विशेषण व क्त-प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा. विशेषणं योज्यते
आहेत, (३) त्याची रूपे लिंग, विभक्ति व वचन बांध्यो कर्तृपदाप्रमाणे झालेले
आहेत

टीप —कत्वभक्त न अकर्मण धातूची व प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा विशेषणं बहुम
उपयोगात आणीत नाहोत वरण त्याचें कार्य कर्मणि भू धा विशेषणं करू शकतल

३ रावणं हतवन्तं रामं प्रजा अभ्यनन्दन् ।

नष्टं पुनं चिराद्दृष्टती माता हर्षेण्यन्मत्तामवत् ।

पारितोषिकं लब्धवन्तं छात्रं गुरु. प्रार्शंसत् ।

वरील वाक्यात कर्तरि भू. धा विशेषणं सामान्य विशेषणाप्रमाणे नामापूर्वी
योज्यलेली आहेत

टीप —विशेष माहितीसाठी स वाक्यरचना पाठ २७ पहा

वरील सव विवरणावरून हे वळून येईल की धातूचें कर्मणिभूतनालवाक
धातुसाधित विशेषण माहीत आराले की त्याला घातू प्रत्यय लावून कर्तरिभूत धा
विशेषणें तयार करता येतात

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या बाह्य महत्वाच्या धातूंची (१) कर्मणि-
भू धा विशेषणें, (२) त्यन्त अव्ययें, (३) तुवन्त अव्ययें व (४) तत्प्र-
प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थन धा विशेषणें अनुनानें दिलेली आहेत

स्वरान्त धातु

धातु गण पद	कर्मणि भू धा वि	त्यन्त अव्यय	तुवन्त अव्यय	कर्मणि वि धा वि
दा (२ प ५)	दात	दात्वा (अवदाय)	दातुम्	दातव्य
द्या, पा, भा, वा, रा, ला, व आ दा २ गण प ५	धातूची रूपे वरीलप्रमाणे होतात			
दा (३ ङ ५)	दत्त	दत्त्वा (प्रदाय)	दातुम्	दातव्य
घा (३ ङ ५)	दित	दित्वा (निघाय)	घातुम्	घातव्य
भा (३, २ आ ५)	मित	मित्वा (निगाय)	भातुम्	मातव्य
शा (५ उ ५)	शत	शत्वा (धमिजाय)	शातुम्	शतव्य
इ (१ प. ५)	इत	इत्वा (उपेत्य)	एतुम्	एतव्य
अपि + इ (२ आ ५.)	अधीत	अधीत्य	अध्यतुम्	अध्येतव्य

पातु गण-पद	कर्मणि भू. घा. वि.	ल्यबन्त ल्यब्यय	तुक्वन्त ल्यब्यय	कर्मणि वि. घा. वि.
चि, हि (५ उ. प.)	चित, हिव	चित्वा (सञ्चित्य) (प्रहित्य)	चेतुम्, हेतुम्	चेतव्य, हेतव्य
की (१ उ. प.)	क्रीत	क्रीत्वा (विक्रीय)	केतुम्	केतव्य
ग्री (१ प. प.)	ग्री (३ प. प.)	ग्री प्रमाणे		
ली (१ प. प.)	लीन	लीत्वा (विलीय-विनाश)	लातुम्-लेतुम्	लातव्य-लेतव्य
ली (२ आ. प.)	लक्षित	लक्षित्वा (अधिसृत्य)	लक्षितुम्	लक्षितव्य
ही (३ प. प.)	हीत च	हीत्वा (प्रहीत)	हेतुम्	हेतव्य
तु (२ प. प.)	तुत	तुत्वा (प्रतुल्य)	नक्षितुम्	नक्षितव्य
धु (२ प. प.),	धु (२ प. प.)	धु प्रमाणे		
स्तु (२ उ. प.)	स्तुत	स्तुत्वा (अभिष्टुत्य)	स्तोतुम्	स्तोतव्य
धु (५ उ. प.)	धुत	धुत्वा (विधुत्य)	धोतुम्	धोतव्य
धु (५ उ. प.),	धु (५ प. प.), हु (३ प. प.),	धु प्रमाणे		
सू (३ आ. प.)	सूत	सूत्वा (प्रसूय)	सोतुम् सञ्चितुम्	सोतव्य-सञ्चि- तव्य
धू (५ उ. प.),	धू प्रमाणे			
धू (१ उ. प.)	धून	धूत्वा (अवधूय)	धोतुम् धञ्जितुम्	धोतव्य-धञ्जि- तव्य
धू (१ उ. प.),	धू (१ उ. प.)	धू प्रमाणे		
धू (३ प. प.)	धृत	धृत्वा (समृत्त्य)	धर्तुम्	धर्तव्य
धू (६ उ. प.),	धू (३ उ. प.) धू (३ प. प.)	धू प्रमाणे		
धू (५ उ. प.)	धृत	धृत्वा (समृत्त्य)	धरि-रीतुम्	धरि-रीतव्य
जाग्र (३ प. प.)	जागरित	जागरित्वा (प्रजागर्ष)	जागरितुम्	जागरितव्य
कृ (६ प. प.)	कौर्ष	करि-रीत्वा (विक्रये)	करि-रीतुम्	करि-रीतव्य
(१ प. प.)	„	क्रीत्वा („)	„	„
दृ (१ प. प.),	दृ (१ उ. प.), कृ (१ प. प.)	दृ प्रमाणे		
	कृ (१ प. प.), दृ (१ प. प.)	कृ (१ प. प.)		
		कृ (१ प. प.)		
पृ (३, १ प. प.)	पृषं	पृषी (प्रपृषे)	परि-रीतुम्	परि-रीतव्य
पृ (१ उ. प.),	पृ प्रमाणे. भू (२ उ. प.)	पृषी वरीत धातुस्थित रूपे होत नाहीत.		

व्यंजनान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. घा. वि.	ल्यन्त अव्यय	तुक्न्त अव्यय	कर्मणि वि. घा.
शक् (५ प. प.)	शक्त	शक्त्वा (संशक्त्य)	शक्तुम्	शक्तव्य
वक् (२ पु. प.)	उक्त	उक्त्वा (प्रोक्त्य)	वक्तुम्	वक्तव्य
भञ् (७ प. प.)	भग्न	भङ्त्वा-भङ्क्त्वा (विभज्य)	भङ्क्तुम्	भङ्क्तव्य
भुञ् (७ उ. प.)	भुज	भुक्त्वा (उपभुज्य)	भोक्तुम्	भोक्तव्य
मुञ् (७ उ. प.), मिद् (७ प. प.)	रिञ् (७ उ. प.), मिन्न	मुञ्प्रमाणे मिक्त्वा (विमिश्र)	मुञ्क्तुम् मेत्तुम्	मुञ्क्तव्य मेत्तव्य
छिद् (७ उ. प.), रुद् (७ उ. प.)	खिद् (७ आ. प.), रुद	छिद् (७ उ. प.), रुद्वा (निश्च्य)	भिद् प्रमाणे रोद्धुम्	भिद् प्रमाणे रोद्धव्य
राध् (५ प. प.)	राम्द	राद्वा (आराध्य)	राद्धुम्	राद्धव्य
साध् (५ प. प.)	साध् प्रमाणे			
हन् (२ प. प.)	हत	हत्वा (विहत्य)	हन्तुम्	हन्तव्य
तन् (८ उ. प.)	तप्त	तत्वा-तनित्वा (वितत्य)	तन्तुम्	तनितव्य
मन् (८ आ. प.), वन्ध् (९ प. प.)	वन् (८ आ. प.) बद्ध	तन् (८ प. प.) वद्वा (उद्वध्य)	तन् प्रमाणे वन्धुम्	वन्धुम् वन्धव्य
इन्ध् (७ आ. प.)	इन्द	इन्धित्वा (सन्धित्य)	इन्धितुम्	इन्धितव्य
विद् (२ प. प.)	विदित	विदित्वा (संविद्य)	वेत्तुम्	वेत्तव्य
आप् (५ प. प.)	आप्त	आप्त्वा (प्राप्य)	आप्तुम्	आप्तव्य
अश् (५ आ. प.)	अष्ट	अशित्वा-अष्ट्वा (व्याश्य)	अशितुम्-अष्टुम्	अशितव्य अष्टव्य
„ (९ प. प.)	अशित	अशित्वा (प्राश्य)	अशितुम्	अशितव्य
आसि (२ आ. प.)	आसिन	आसित्वा (उपास्य)	आसितुम्	आसितव्य
हिप् (७ प. प.)	हिसित	हिमित्वा (विहित्य)	हिंक्षुम्	हिंक्षितव्य
पिप् (७ प. प.)	पिष्ट	पिष्ट्वा (सम्पिप्य)	पेष्टुम्	पेष्टव्य
शिप् (७ प. प.)	दिप् (२ उ. प.)	शिप् प्रमाणे		

धातु-गण-पद	कर्मणि	स्वयन्त अव्यय	तुवन्त अव्यय	कर्मणि
मृज् (२ प. प.)	मृ. धा. वि.	मृष्ट्वा-मार्जित्वा (प्रमृज्य)	मार्जुम्-मार्जि- तुम्	वि. धा. वि. मार्ज्य-मार्जि- तव्य
शास् (१ प. प.)	शिष्ट	शिष्ट्वा-शासित्वा (शास्य)	शासितुम्	शासितव्य
ग्रह् (१ व. प.)	ग्रहीत	ग्रहीत्वा (अनुष्टुप्)	ग्रहीतुम्	ग्रहीतव्य
दिह् (२ उ. प.)	दिग्ध	दिग्ध्वा (सन्दिग्ध)	देष्टुम्	देष्टव्य
दुह् (२ उ. प.)	दिह् प्रमाणे	प्रथि-प्रथित्वा (सङ्प्रथ्य)	प्रथितुम्	प्रथितव्य
मन् (१ प. प.)	प्रथित	जग्ध्वा (प्रजग्ध्वा)	अतुम्	अतव्य
अद् (२ प. प.)	जग्ध	अधित्वा-अङ्कित्वा- अकृत्वा (व्यङ्ग्य)	अङ्कितुम्- अकृतुम्	अङ्कितव्य- अकृतव्य
अक् (४ प. प.)	अक	धुज्य, धुमित	धुभित्वा-लोभित्वा (धुग्य)	लोभितव्य
धुम् (१ प. प.)	लोभित	इंशित्वा (समीप्य)	इंशितुम्	इंशितव्य
इंश् (२ आ. प.)	इंशित	क्रिप्त्वा-क्रिप्त्वा (मद्क्रिप्त्वा)	क्रेशितुम्-क्रेश् क्रेशितव्य	क्रेशितव्य
क्रिप् (१ प. प.)	क्रिप्-क्रिप्त्वा	मुपित्वा (सम्मुप्य)	मोपितुम्	मोपितव्य
मुप् (१ प. प.)	मुपित	नवीन शब्द		

अट्ठी (आ)-अरप्य
उन्मत्त (उन्+मद् धा. वि.)-वेत्ता
ऋष्यशृङ्गः-ऋषांचे नांव
ताडश-राक्षसांचे नांव

तस्करः-चोर
दैन्यम्-गारिवो
यासन्ती-वनदेवतेचे नांव
विलोमनम्-भुलविणे
सप्रम्-मोटा रत्न

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात त्रियापदाचक कर्मणि भू. धा. विशेषणं योजा —

- १ रुक्मण रामाक्षया ताडकाया शिर आच्छिन्नत् ।
- २ तस्मिन्समूह प्रत्यरुणत् यात्रिकान् अटव्याम् ।
- ३ पुरा भारतवर्षे मुनय बहून् कर्तुन् अतन्वन् ।
- ४ राजपुरुषा अपराधिन अवचन्न् कारागृहे ।
- ५ बाल प्रह्लाद हिरण्यकशिपो न अविमेत् ।

२ वरील प्रश्न १ मधील वाक्यात 'वत्' प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा. वि. योजा.

३ पुढील शब्दाची योग्य सीं रूपे योजून घात्रें बनवा —

- १ नारद, क्षेपसायिन, विष्णु, स्तुत । २ लब्धुश्च, पराक्रम, दासन्ती, शासकत् । ३ दुर्गत, मिथुक, आत्मन्, दैन्य, आविष्टत् ।
- ४ ऋषि, धर्म, तत्त्व, स्मृति, विहितवत् । ५ ब्रह्मन्, मेनवा, विश्वामित्र, विलोमन, निर्मित ।

४ पुढील धातुसाधित शब्द वाच्य आहेत हे ओळखून वाक्यात योजा —
शिष्ट, उपास्य, सख्य, रोदुम्, अचुम्, गृहीत्वा, दीर्घ, भक्ष्यतुम् ।

५ पुढील वाक्यात सति सप्तम्यन्त वाक्यरचना योजा —

- १ यावन् राम वसुधाया ऐष्ट तावन् प्रजा सुखमात्र आसन् ।
- २ यदा राम शिवधनु अभवत् तदा परशुराम क्रुद्ध अभवत् ।
- ३ यावन् रक्षक जागर्ति तावत् चोर न आगच्छति ।
- ४ यावन् सुरामुरा सागरम् अमृतम् अभवन् तावत् महान् शोभ सपात ।

पाठ १५

द्विकर्मक क्रियापदे व कर्मणिप्रयोग.

(अ) आचार्योः शिष्यान् धर्मं ब्रुवन्ति—शासति ।

देवासुराः क्षीरसागरममृतममश्नन्—मथितवन्तः ।

दिलीपो नन्दिनीं नाम धेनुं पयोऽघोक्—दुग्धवान् ।

वरील वाक्यात ध्रू, शास्, मन्थ् व दुह् या क्रियापदांचा द्विकर्मक तद्देवें उपयोग केलेला आहे. पहिल्या पुस्तकात पाठ १५-वि. ३ मध्ये याच, प्रच्छद् व नी यांचा द्विकर्मक तद्देवें उपयोग करता येतो असे सांगितलेले आहे वरील वाक्यातील शिष्यान्, क्षीरसागरम् व धेनुम् ही द्वितीयान्त पदे लिङिणाद्यांच्या मर्जीनुरूप चतुर्थी किंवा पचमी या विभक्तीत द्वि योजता येतील. म्हणून त्यांना अकथित किंवा गौण कर्मपदे म्हणतात. धर्मम्, अमृतम् व पयः ही द्वितीयान्त पदे अन्य विभक्तीत योजता येणार नाहीत, म्हणून ती कथित किंवा मुख्य कर्मपदे समजावी.

(आ) आचार्योः शिष्याः धर्मम् उच्यन्ते—शिष्यन्ते ।

देवासुरैः क्षीरसागरः अमृतम् अमथ्यत—मथितः ।

दिलीपेन नन्दिनी नाम धेनुः पयः अदुह्यत—दुग्धा ।

वरील वाक्ये कर्मणि प्रयोगात योजलेली आहेत हे रत्नवेक्कन दिसून येईल, त्यामध्ये गौण कर्मपदे प्रथमा विभक्तीत योजून त्यांना अनुरूप अशी क्रियापदांची कर्मणि तद्देवी हवे योजलेली आहेत मुख्य कर्मपदे द्वितीयेतच आहेत. कर्मपदांची सामान्य नियमांनुसार चतुर्था विभक्ति योजलेली आहे नियमपदांची हवे कर्मणि तद्देवी 'य' ने शुद्ध अशी योजलेली आहेत.

दुर्-यान्-पन्-दण्ड्-लघि-प्रच्छि-भि-दू-शामु-त्रि-मन्थ्-सुराम् ।

पमपुर स्नादभित तथा स्नान्नी-ह-दृप्-पदाम् ॥

वरील पारिपेता द्विकर्मक यात दिलेले आहेत. त्यांतील पन्, दण्ड, दृप्,

चि, मुप् व इ, वृप्, वह् हे सामान्यपणें द्विकर्मक तद्देशेन उपयोगात् येत नाहीं। पहिल्या ओळींतील धातु व इतर समानार्थक धातु यांचीं अरुधित किंवा गौण कर्मपदें कर्मणि प्रयोगात् अथमेत योजतात व दुसऱ्या ओळींतील धातूनी मुख्य कर्मपदें कर्मणि प्रयोगात् अथमेत योजतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांतील धातूंची कर्मणि रूपें

- १ 'दा' व इतर 'मा' शिवाय द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु, ज्ञा, हा (१ भा प.) यांचीं रूपें दायते, ज्ञायते, दायते अशा 'य' पूर्वी दाई फरक न होता तयार होतात परंतु मा (२ प प, २ भा. प), दा (३ उ. प.) धा (३ उ प), हा (३ प प) यांच्या 'आ' चा 'य' पूर्वी 'ई' होतो—मीयते, दायते, घायते, हीयते.
- २ इ (२ प प.)—ईयते, अधि+इ-अधीयते, चि-चीयते, हि-हीयते, तु-तूयते, स्तु-स्तूयते, क-रूपते, धु-यूयते, हु-हूयते, ध्रु-ध्रूयते, मु-मूयते, धृ-ध्रूयते, दु-दूयते—अन्त्य 'इ-उ' यांना 'य' पूर्वी 'ई-ऊ' होतो।
- ३ कृ-क्रीयते, भृ-भ्रियते, वृ-व्रियते, पृ-प्रियते, परंतु ऋ-अर्यते, ए-स्तयते, जाण-जागयते—अन्त्य ह्रस्व 'ऊ' पूर्वी एकेरी व्यञ्जन असल्यास सामान्यतः 'ऊ' चा रि' होतो परंतु ऋ, ए व जाण यांच्या 'ऊ' चा 'अर्' होतो।
- ४ कृ-क्रीयते, जृ-जरीयते, लृ-ल्लीयते, गृ-गीयते, दृ-द्रीयते परंतु प-पूयते, वृ-वूयते—अन्त्य 'ऊ' चा 'इर्' होतो, परंतु 'ऊ' पूर्वी 'पर्वण्यञ्जन' 'किवा' 'व' असेल तर 'ऊर्' होतो।
- ५ क्री-क्रीयते, मी-मीयते, ही-हीयते, धू-धूयते, हृ-हृयते, परंतु श्री-शायते—अन्त्य 'ई व ऊ' यांमध्ये 'य' पूर्वी बदल होत नाही मान 'श्री' याचे शायते होतें. 'नृ'चें रूप होत नाही, त्याबद्दल 'वर' चें रूप्यते हें योजतात.
- ६ मण्-मण्यते, मण्य-मण्यते, मण्य-मण्यते, इण्-इण्यते, अण्-अण्यते, मज्-मज्यते या धातूंच्या अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

- ४ प्रह्-गृह्यते, वच्-उच्यते, वश्-उदयते—या धातूनां संप्रसारण होते.
 ५ तन्-तन्यते-तायते.
 ६ अस् धातूचीं कर्मणि रूपे होत नाहीत. त्यांच्याबद्दल 'भू' चीं योजतात.

नवीन शब्द

गुणत्वम्-शोरपणा, दोरीची स्थिति	मत्तदन्तिन् (पुं.)-माजलेला हत्ती वि+ट्ट (१ व. प.)-झाडणें
नल्लरः-नल	
पयस् (न.)-दूध	

प्रश्न

- १ पुढील वाक्यात योग्य तीं क्रियापदें योजा व त्या वाक्याचा प्रयोग बदला.
 १ गोप्यः दृष्टि नवनीतम् ——— । २ वाल्मीकिः कुशलदा
 वेदार्यम् ——— । ३ मधवा या पर्जन्यम् ——— । ४ राश्री
 स्तेनाः धनिकं घनं ——— । ५ मृगयाः शीर्षेः भारं ——— ।
- २ पुढील वाक्याचा प्रयोग बदलाः—
 १ युद्धे क्षताः वीराः रणभूमिम् अप्यन्तेरत । २ पदं हि सर्वत्र गुणैः
 निर्धार्यते । ३ जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते पटः । ४ व्याघ्रः हरिणं
 नरुतः स्मरणात् । ५ तृणैः गुणत्वम् आपन्नं दध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।
- ३ पुढील धातूंचीं कर्मणि प्रयोगाचीं रूपे वाक्यांत योजाः—
 अट्, वि+पा, वि+हा, आ+स्तृ, निष्+चि, अनि+स्तृ.
- ४ व्यतीर्ण, निरर्माप्याः, विक्रीयताम्, इष्येन, निर्धार्येस्व हीं रूपे ओळखून
 त्यांचे प्रयोग कर.

परिशिष्ट (अ)

१ ते ४ गणांतील कांहीं अधिक धातूंचीं रूपें

१ प्रथम गणः—गुप् (प. प.)—रक्षण करणें—गोपायति । धूप (प. प.)—उष्णता देणें—धूपायति । पण्, पन् (प. प.)—स्तुति करणें—पणायति-पनायति । पण् (आ. प.)—पणाळा लावणें—पणते । गुह् (उ. प.)—रूपविणें—गूहति ते । कम् (आ. प.)—इच्छा करणें—कामयते । आ+चम् (प. प.) आचमन करणें, पिणें—आचामाति । कृत् (प. प.)—निन्दा करणें—भ्रूतीयति । भ्रा (प. प.)—विचार करणें—मनसि । दंश् (प. प.)—चावणें—दशति । सज् (प. प.)—पिरटणें—मजति । स्वज् (आ. प.)—शालिगन देणें—स्वजते । रज् (उ. प.)—रंगवणें—रजति—ते । जम् (आ. प.)—जमई देणें—जम्मते । लस्ज् (आ. प.)—लाजणें—सजते । सस्ज् (प. प.)—तयार होणें—सजति ।

२ प्रथम गणः—क्रि (उ. प.)—झोपड देणें—चिकित्सति—ते । गुप (आ. प.)—निन्दा करणें—जुगुप्सते । तिज् (आ. प.)—सहन करणें—तितिक्षते । षप् (आ. प.)—तिरस्कार करणें—भीभत्सते । दान् (उ. प.)—सरळ करणें—दीदासति—ते । मान् (आ. प.)—विचार करणें—मीमांसते ।

या १ व्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वरील अर्थ असलेल्या इच्छार्थक रूपाप्रमाणें होतात.

३ चतुर्थ गणः—घो (प. प.)—भार लावणें—घसति । खो (प. प.)—कापणें—घसति । खो (प. प.)—खेवट करणें—खसति । दो (प. प.)—कापणें—सति । दिव् (प. प.)—जुगार खेळणें—दीव्यति । सिव् (प. प.)—शिवणें—सीव्यति । छिव् (प. प.)—शुद्धणें—छिव्यति । रज् (रज्जाति—ते) ।

४ षष्ठ गणः—मिद् (प. प.)—दुष्ट सोसणें—सिन्दति । म् (प. प.)—गिळणें—गिरति—गिल्ति । अस्ज् (उ. प.)—माजणें—मृजति—ते । मस्ज् (प. प.)—मुढणें—मजति । मव् (प. प.)—वापणें—वृथति । विष्ट (प. प.)—जाणें—विष्टायति ।

५ दशम गणः—क्व् (स्वर्गणे), क्षप् (प्रेक्षणं), गण् (मोजणे), घव् (आवाज करणे), ग्र्य् (प्रतिष्ठ करणे), मद् (मान देणे), रच् (स्पर्श), रद् (सोद्वेग देणे), कल् (योजने), स्वर (आवाज करणे), स्पृह् (इच्छा करणे), मृग् (शोधणे), चर् (निवृत्तये, शोधणे) या दशम गणाच्या धातूच्या स्वरामध्ये विकरणापूर्वी बबल होत नाही

६ दशम गणः—अय् (प्रार्थना करणे, इच्छा करण), चिन् (शुद्ध असणे, विचार करणे), तन्न् (तावा चालवणे), मन्न् (मसलत करणे), तर्न्—भत्स् (धमकावणे), विद् (जाणणे), मृग् (शोधणे), दश् (चावणे) ही दशम गणाची नियापने फक्त आत्मनेपदामध्येच योजतात

इतर गणांतील काही अभिक धातूंचीं रूपे

द्वितीय गण.—ईड् (आ. प)—स्तुति करणे

७ धर्त. ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडिपे ईडप्ये ईडिध्वे । ईडे ईडवते ईडते ।

प्र. भू.—ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ऐण्डा ऐडावाम् ऐड्द्वम् ।
ऐड ऐडाताम् ऐडत ।

आज्ञार्थ—हृडे ईडामहे ईडामहे । ईडिप्य ईडावाम् ईडिध्वम् । ईडाम्
ईडाताम् ईडताम् ।

विध्यर्थ—हृडीय ईडीवहि ईडामहि इ.

चक्रास् (प प)—प्रकाशणे, चक्रचक्रणे

धर्त.—चक्रास्मि चक्रास्व चक्रास्म । चक्रास्ति चक्रास्व चक्रास्व ।
चक्रास्ति चक्रास्व चक्रास्ति ।

प्र भू.—अचक्रास्म अचक्रास्व अचक्रास्म । अचक्रा—त्—इ अचक्रास्म
अचक्रास्ति । अचक्रास्—इ अचक्रास्म अचक्रास्ति ।

आज्ञार्थ—चक्रास्तामि चक्रास्ताव चक्रास्ताम । चक्राभि—दि चक्रास्ताम्
चक्रास्ति । चक्रास्तु चक्रास्ताम् चक्रास्तु ।

विध्यर्थ—चक्रास्याम् चक्रास्याव चक्रास्याम इ

चक्ष् (आ प)—बोलणे वि + आ + चक्ष्—स्पष्ट करणे
घर्त—चक्षे चक्षवहे चक्षमहे । चक्षे चक्षाये चक्ष्वहे । चष्टे चक्षते चक्षते ।
प्र. भू.—अचक्षि अचक्षन्हि अचक्षमहि । अचक्षा अचक्षायाम्
 अनक्ष्वम् । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत ।
आज्ञार्थ—चक्षे चक्षवहे चक्षामहे । चक्ष चक्षायाम् चक्ष्वम् । चष्टाम्
 चक्षताम् चक्षताम् ।

विध्वय—चक्षीय चक्षीयहि चक्षीमहि इ

दरिद्रा (प प)—गरीब होणे

घर्त—दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रासि दरिद्रिय दरिद्रिम ।
 दरिद्राति दरिद्रित दरिद्रिति ।

प्र. भू.—अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । अदरिद्रा अदरिद्रिताम्
 अदरिद्रित । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रु ।

आज्ञार्थ—दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । दरिद्रिहि दरिद्रितम् दरिद्रित ।
 दरिद्रातु दरिद्रिताम् दरिद्रु ।

विध्वय—दरिद्रियाम् इ

लिह् (उ. प)—चाटणे प. पद

घर्त—लेन्नि लिह लिप । लेक्षि लाह लाह । लेदि लीह लिहन्ति ।

प्र. भू.—अलहम् अलिह अलिप । अलेद् अलाहम् अलीह ।
 अलेत् अलीहाम् अलिहन् ।

आज्ञार्थ—लेहानि लेहाव लेहाम । लीहि लीहम् लाह । लेहु लीहाम्
 लिहन्तु ।

विध्वय—लिहाम् लिहाव लिहाम् इ

आ पद

घर्त—लिहे लिहे लिह्ने । लिहे लिहाये लीट्त्वे । लीट्ते लिहाते लिहते ।

प्र. भू.—अलिहि अलिहिहि अलिहन्हि । अलीह अलिहायाम्
 अलीहम् । अलीह अलिहाताम् अलिहत ।

तृतीय गण

८ (१) निज् (उ. प.)-धुणें

वर्तमान काल

प. प.	आ. प.
नेनेज्मि	नेनेज्वहे
नेनेक्षि	नेनेजाधे
नेनेक्षि	नेनेजाते
नेनेज्वः	नेनेज्महे
नेनेज्वयः	नेनेज्वधे
नेनेज्वयि	नेनेज्वते
नेनेज्वः	नेनेज्वयि
नेनेज्वयि	नेनेज्वयते

प्रथम भूतकाल

प. प.	आ. प.
अनेनिजम्	अनेनिज्वहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि
अनेनेक्ष्-म्	अनेनिजामहि

आद्यार्थ

प. प.	आ. प.
नेनिजावि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि
नेनिज्वि	नेनिजावहि

विध्यर्थ

प. प.	आ. प.
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि
नेनिज्याम्	नेनिजावहि

(२) श्रु (प. प.)-वाणे

यत्.—इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः ।

प्र. भू.—ऐयम् ऐयुः ऐयुः । ऐयुः ऐयुः ऐयुः । ऐयुः ऐयुः ऐयुः । ऐयुः ऐयुः ऐयुः ।

आ.—इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः ।

वि.—इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः । इयम् इयुः इयुः ।

सप्तम गण

९. तुह् (प. प.)-मारणे

यत्तं.—तृणेशि तुहः तुंछः । तृणेशि तृण्ड तृण्ड । तृणेशि तृण्ड तुंहन्ति ।

प्र. भू.—अतृणहम् अतृह अतृंदा । अतृणेश्-इ अतृण्डम् अतृण्ड ।

अतृणेश्-इ अतृण्डाम् अतृहन् ।

आ.—तृणहानि तृणहम् तृणहाम । तृण्डि तृण्डम् तृण्ड । तृण्डु

तृण्डाम् तुंहन्तु ।

धि.—तृंछाम् तृंछाव तृंछाम इ.

परिशिष्ट (आ)

निरनिराळ्या गणांचे असणारे कांहीं धातु

टीप—पुढील धातूंची महत्वाची रूपे आठ वर्गांत दिली आहेत.

अश् (५ आ. प.)—(अश्नुते)—व्यापणें, मिळवणें, (१ प. प.)—(अश्नाति)—
खाणेंअस् (१ ड. प.)—(असति ते)—प्रकाशणें, जाणें, (२ प. प.)—(अस्ति)—
आसणें, (४ प. प.)—(अस्यति)—पेकणें

इ (१ प. प.)—(इच्छति)—जाणें, (२ प. प.)—(इति)—जाणें

इश् (४ प. प.)—(इष्यति)—जाणें (प्र, अनु), (६ प. प.)—(इच्छति)—
इच्छा करणेंई (१ प. प.)—(अयति)—जाणें, (२ प. प.)—(एति)—जाणें, (४ आ. प.)—
(इयते)—जाणें

ऊ (१ प. प.)—(ऊच्छति)—जाणें, (२ प. प.)—(इयति)—जाणें

कृ (५ ड. प.)—(कृणोति कृणुते)—मारणें, (८ ड. प.)—(करोति-कुरुते)—
करणें

कृप् (१ प. प.)-(कृपति)-ओढणें, नागरणें, (६ उ. प.)-(कृपति-ते)-
नागरणें

कृ (६ प. प.)-(कृपति)-परारणें, (९ उ. प.)-(कृणाति-कृणीते)-ठार
मारणें

क्षम् (१ आ. प.)-(क्षमते)-समा करणें, योग्य असणें, (४ प. प.)-
(क्षाम्यति)-समा करणें

क्षि (१ प. प.)-(क्षयति)-कमी होणें, (५ प. प.)-(क्षिणोति)-नाश करणें

खिद् (४ आ. प.)-(खिद्यते)-नास होणें, (६ प. प.)-(खिन्दति)-
नास होणें, (७ आ. प.)-(खिन्ते)-नास होणें

गुप् (१ प. प.)-(गोपायति)-रक्षण करणें, (१ आ. प.)-(जुगुप्सते)-
निन्दणें, (४ प. प.)-(गुप्यति)-गोप्यल्लणें, (१० उ. प.)-(गोपयति-ते)-
बोलणें, लपविणें

गृ (६ प. प.)-(गिरति गिलति)-गिळणें, (१ प. प.)-(गृणाति)-बोलणें
चि (१ उ. प.)-(चिनोति चिनुते)-जमविणें, (१० उ. प.)-(चपयति ते,
चपयति-ते)-जमविणें

जृ (४ प. प.)-(जीर्यति)-वृद्ध होणें, (१ प. प.)-(जरति)-वृद्ध होणें,
(९ प. प.)-(जृणाति)-वृद्ध होणें, (१० उ. प.)-(जारयति ते)-
वृद्ध होणें

तप् (१ प. प.)-(तपति)-तापणें, तप करणें, (४ आ. प.)-(तप्यते)-
तप करणें, (१० उ. प.)-(तापयति-ते)-तापविणें

तृप् (४ प. प.)-(तृप्यति)-सतुष्ट होणें, (५ प. प.)-(तृप्नोति)-सतुष्ट
करणें, (६ प. प.)-(तृपति)-सतुष्ट करणें, (१० उ. प.)-(तर्पयति-
ते)-पेटवणें, सतुष्ट करणें

प्रम् (१ प. प.)-(प्रपति)-भिणें, वापणें, (४ प. प.)-(प्रस्यति)-भिणें,
वापणें, (१० उ. प.)-(प्रास्यति ते)-विरोध करणें

प्रुद् (४ प. प.)-(प्रुट्यति)-तोडणें, तुटणें, (६ प. प.)-(प्रुटति)-
तोडणें, तुटणें, (१० आ. प.)-(प्रोट्यते)-तोडणें

- दा (१ प. प.)-(यच्छति)-देणें, (२ प. प.)-(दाति)-दापणें;
 (३ उ. प.)-(ददाति-दत्ते)-देणें
- धू (१ उ. प.)-(धवति-ते)-हालणें, हालवणें, (५ उ. प.)-(धूनोति-
 धूनुते)-हालणें, हालवणें; (६ प. प.)-(धुवति)-हालणें, हालवणें;
 (९ उ. प.)-(धुनाति-धुनीते)-हालणें, हालवणें, (१० उ. प.)-(धून-
 यति-ते)-हालणें, हालवणें
- धृ (१ उ. प.)-(धरति ते)-घरणें; (६ आ. प.)-(ध्रियते)-जिबंत
 असणें, (१० उ. प.)-(धारयति-ते)-घरणें
- पा (१ प. प.)-(पियति)-पिणें, (२ प. प.)-(पाति)-रक्षण करणें
- पु (१ प. प.)-(पोषति)-पोसणें, (४ प. प.)-(पुष्यति)-पोसणें;
 (९ प. प.)-(पुष्पाति)-पोसणें, (१० उ. प.)-(पोषयति-ते)-
 पोसणें
- पृ (२ आ. प.)-(पृक्ते)-सघटन होणें, (७ प. प.)-(पृणक्ति)-
 सघटन होणें; (१० उ. प.)-(पर्ययति-ते)-सघटन होणें
- पृ (२ प. प.)-(पिपाति)-भरणें, (९ प. प.)-(पृणाति)-भरणें, (१० उ.
 प.)-(पारयति ते)-भरणें, राखणें
- प्री (४ आ. प.)-(प्रीयते)-संतुष्ट होणें-करणें, (९ उ. प.)-(प्रीणाति-
 प्रीणीते)-संतुष्ट होणें करणें, (१० उ. प.)-(प्रीणयति ते)-संतुष्ट
 होणें-करणें
- पु (१ उ. प.)-(घोषति-ते)-जाणणें, (४ आ. प.)-(घुष्यते)-जाणें
 होणें
- मु (६ प. प.)-(भुजति)-बाधवणें, (७ प. प.)-(भुनक्ति)-रक्षण करणें,
 (७ आ. प.)-(भुङ्क्ते)-खाणें, उपभोगणें
- मृ (१ उ. प.)-(मरति-ते)-आपार देणें; (३ उ. प.)-(विमति-
 विमृते)-आधार देणें
- अ (१ प. प.)-(अमति)-हिंडणें, (४ प. प.)-(अम्यति आम्यनि)-
 हिंडणें

- मन् (४ आ. प.)-(मन्यते)—विचार करणें, (८ आ. प.)-(मनुते)—
विचार करणें, (१० आ. प.)-(मानयते)—गर्विष्ठ होणें
- मृन् (१ प. प.)-(मार्जति)—स्वच्छ करणें, (२ प. प.)-(मार्ष्टि)—स्वच्छ करणें
- युर् (१ प. प.)-(योजति)—जोडणें, (४ आ. प.)-(युज्यते)—ध्यान करणें,
(७ उ. प.)-(युनक्ति-युङ्क्ते)—जोडणें, (१० उ. प.)-(योजयति ते)—
जोडणें
- ली (१ प. प.)-(लयति)—वितळणें, (१ प. प.)-(लिनाति)—वितळणें,
(४ आ. प.)-(लीयते)—विरपळणें
- लुप् (४ प. प.)-(लुप्यति)—गोंधळणें, (६ उ. प.)-(लुप्यति-ते)—तोंडणें
- वस् (१ प. प.)-(वसति)—राहाणें, (२ आ. प.)-(वस्ते)—पापरणें,
(१० उ. प.)-(वसति-ते)—राहाणें
- विप् (३ उ. प.)-(वेधेति वेधिके)—वेगळें करणें, (६ आ. प.)-(विजते)—
कापणें, (७ प. प.)-(विमक्ति)—कापणें
- विद् (२ प. प.)-(वेत्ति)—जाणणें, (४ आ. प.)-(विद्यते)—असणें,
(६ उ. प.)-(विन्दति ते)—झिळविणें, (७ आ. प.)-(दिन्ते)—
विचार करणें, (१० आ. प.)-(वेदयते)—साणणें
- वृ (५ उ. प.)-(घृणोति घृणुते)—आच्छादणें, (१० उ. प.)—
(घरयति ते)—निवडणें
- वृत् (१ प. प.)-(वर्जति)—टाकणें, टाळणें, (२ आ. प.)-(वृक्ते)—टाकणें,
टाळणें, (७ प. प.)-(वृणक्ति)—टाकणें, टाळणें, (१० उ. प.)—
(वर्जयति-ते)—टाकणें, टाळणें
- शक् (४ उ. प.)-(शस्यति-ते)—समर्थ असणें, (७ प. प.)-(शक्नोति)—
समर्थ असणें
- सिध् (१ प. प.)-(सिधति)—अटयव्या करणें, (४ प. प.)-(सिध्यति)—
तडीस जाण
- मु (१ प. प.)-(सवति)—बनमाला घालणें, (५ उ. प.)-(मुनोति मुनुते)—
मोमरस काडणें

सू (२, ४ आ. प.)-(सूते सूयते)-जन्म देणें; (६ प. प.)-(सुवति)-
 हाकणें
 हा (३ प. प.)-(जहाति)-टाकणें; (३ आ. प.)-(विहीते)-जाणें

परिशिष्ट (३)

कांहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

प्रथमा-Nominative	Case	सप्तम गण (कृदादिगणः) Seventh
द्वितीया-Accusative	"	Conj.
तृतीया-Instrumental	"	अष्टम गण (तनादिगणः) Eighth
चतुर्थी-Dative	"	Conj.
पंचमी-Ablative	"	नवम गण (स्यादिगणः) Ninth
षष्ठी-Genitive	"	Conj.
सप्तमी-Locative	"	द्वन्द्व समास Copulative Com-
संबोधन-Vocative	"	pound
वित् प्रत्यय-(विकारक प्र.) Strong		तत्पुंस्व समास Determinative
धावित् „-(अविधारक) Weak		Compound
सुबन्तम्-A nominal base		वर्मेधारय समास Appositional
विटन्तम्-A verbal base		Compound
द्वितीय गण (अदादिगणः) Second		बहुव्रीहीं समास Attributive
Conj.		Compound
तृतीय गण (जुहोत्वादिगणः) Third		अव्ययीभाव समास Adverbial
Conj.		Compound
पंचम गण (स्वादिगणः) Fifth		विग्रह Dissolution
Conj.		

भाग २-संस्कृत-पाठ.

मङ्गलपद्यानि ।

ग्रह्या दक्षः कुबेरो यमवरुणमरुद्बृहच्चन्द्रेन्द्ररुद्राः

शैला नद्यः समुद्रा ग्रहमणमनुजा दैत्यगन्धर्वाणागाः ।

द्वीपा नक्षत्रतापरविचसुमुनयो व्योम भूरश्विनौ च

संलीना यस्य सर्वे यपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥ १ ॥

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिश्छग्रीकृतो गोकुले

राहुर्येन महाबलः सुररिपुः कार्योदशोर्पीकृतः ।

कृत्वा ग्रीणि पदानि येन यमुधा यद्धो बलिर्लालया

सोऽयं पातु युगे युगे युगपतिर्लोक्यनाथो हरिः ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम्

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।

विश्रामस्थानमेकं कवियरयचसां जीवनं सज्जनानाम्

वीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ३ ॥

स पातु यो यस्य जटाकलापे स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।

नालोत्पलानामिव नालपुञ्जे निद्रायमाणः शरदीय हंसः ॥ ४ ॥

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कथयः ।

पदयन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती त्रेनी ॥ ५ ॥

द्वीपा

उत्थाप्य—(उद् + था पाठ्या प्रयोगान्नार्थे व्यवहृत रूप)—उच्यते.

द्वीकृतः—(द्वि वा नामापादान् ' चि ' रूप)—द्वीसारण्य उपयोगे हेतव्य.

(नाम, विशेष्य वगैरे शब्दाच्या अव्यय स्वरानर्थें बदल करून त्याला 'कु व म्' याची रूपें जोडून मूल शब्दाच्या अर्थासारखी स्थिती होणें या वगीं जीं रूपें बनतात त्यांना 'चि' रूपें म्हणतात).

अशेषित — (अशेष या विशेषणापासून 'चि रूप') — पूर्णपणे नाश नेला

निद्रायमाण — ('निद्रा' या १ ५ क्रियापदाने कर्तृ चालु कर्मीनिचि) सोपणारा.

प्रश्न

- १ ईश्वराच्या विश्वरूपामध्ये कोणकोणाचा अन्तर्भाव होतो तें स्पष्ट करा.
- २ विष्णूची कोणकोणती कृत्यें दुसऱ्या लोकात वर्णिलेली आहेत ?
- ३ रामनामाचा महिमा काय आहे हें स्पष्ट करा
- ४ श्रीच्या लोकातील उपमेचें स्पष्टीकरण करा
- ५ पाचव्या लोकात नवि न जग याचा अर्थता सवध दर्शविला आहे ?

पाठ १

चक्रव्यूहभेदः ।

भारतीययुद्धस्य दशमे दिने पोरवाणां सेनापतिर्भीष्मो हतः ।
अतो द्रोणाचार्यस्तपदे नियुक्तो दुर्योधनेन । दुर्योधनं समाधातुं
द्रोणेन प्रतिज्ञा कृता यत्तुहममेतं चक्रव्यूहं रचयित्वा भवः कमपि
महारथं शत्रुं विगतप्राणं कथेमीति । अपरेद्युर्महति प्रत्यूदेऽर्जुन
आहूतः संशयैर्युद्धाय । अतः स ते सह योद्धुं गतः । द्रोणेन
रचितं चक्रव्यूहं मेतुमर्जुनं विना न कोऽपि पाण्डवः समर्थः ।
अर्जुनं त्वसार्प्रहितं दृष्ट्वा युधिष्ठिरश्चिन्ताकुलोऽभवत् । चिन्तातुरं
धर्मराजमुपगम्याभिमन्युरवदत् । आर्य का चिन्ता चक्रव्यूहभेदने ।
अहं जानामि ता युजिमिति । प्रथममर्थं विचार्ये न सम्मती युधि-
ष्ठिरस्य । किन्तु चक्रव्यूहभेदस्यावश्यकता दृष्ट्वा सोऽनुज्ञातो

पाठ २

पार्थमतिज्ञा ।

अभिमन्युवधं श्रुत्वा धर्मप्रमुखाः सर्वे पाण्डवपीराः शौरमग्रा
भूत्वाचदन् ।

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य घनञ्जयः ।

सोऽभिमन्युर्हतो युद्धे कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति ।

युधिष्ठिर आत्मानमेवानिन्दयतस्तेनैव तस्मै चक्रव्यूहं भेत्तुमनुज्ञा
दत्ता । कथमहमर्जुनं सुभद्रां द्रौपदीमुत्तरां च सान्त्वयामीति तस्य
चित्तं व्याकुलममयत् । अत्रान्तरे संशतकान् पराजित्य निवृत्तोऽर्जुनः
सर्वत्र स्तब्धतामपश्यत् । कृष्णकथितामभिमन्युवधस्य वार्ता श्रुत्वा
स परं विपादमगच्छत् । अर्जुनस्य शोकावेगो यदा प्रशान्तस्तदा स
कथमापतितमिदमिति सर्वं वृत्तमपृच्छत् । तत्सर्वं कथयित्वा
जयद्रथ पथान् मूलशरणमित्यमूचययुधिष्ठिरः । यतो व्यूहद्वारे
जयद्रथेन निरुद्धानां तेषामभिमन्युसाहाय्यार्थं गमनमशक्यं जातम् ।
एतच्छ्रुत्वा पार्थेन प्रतिज्ञार्तं यदि जयद्रथः कौरवपक्षं न त्यजेत्तर्हि
श्वः सूर्यास्ताम्राकू स निहतो मवेन्मया । तथा च यथाप्रतिज्ञं स
मया न हन्येत तर्हि मयापि हुतमुक्प्रवेदाः क्रियेतेति । एवं प्रतिज्ञां
कृत्वा सोऽग्राभयस्त्वचार्यं गाण्डीवमितस्ततोऽधमश स्वशङ्कं देव-
दत्तम् । स भोषणी नादः प्रसृतः सर्वत्र ।

इमां प्रतिज्ञां श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । हे पार्थ त्वया कोऽप्यविचारः
कृत इति मे माति । यतो यदेनां वार्ता दुर्योधनः श्रोष्यति तदा सर्वे
कौरवा जयद्रथरक्षणार्थं यथाशक्ति प्रयत्नान् करिष्यन्ति तव जीवितं
च वृथा नष्टस्यतांति । कृष्णवचनं श्रुत्वा धीरसत्त्वोऽर्जुनोऽमापत
पा कथा वीरवपीराणाम् । अहं तान् सर्वाङ्गितुं समर्थ इति । एवं
श्रीकृष्णाङ्गुनीं तां रात्रिं नानयतां मुखेन । कौरववीरा अपि जयद्रथ-

रक्षणविचारमूढा नालम्बन्त निद्राम् । पाण्डवर्षाः कथमर्जुनः
प्रतिष्ठासागरं यशस्थितया तरिष्यतीति चिन्तयोन्निद्रा आसन् ।

टीपा

‘मे मानि’—मन्य वाटें. ‘आ-वाटें’ २ १. १. याचा उपयोग ज्याला वाटें त्याची
बसुची बोलून बरवण.

‘क्षोष्यन्ति, वसिष्यन्ति, नक्ष्यन्ति, तरिष्यन्ति’—क्षु, ह, नक्ष् व नृ यांची मविष्यवाची रूपे.

‘प्रतिष्ठासागरः’—प्रतिष्ठा पद सागर-प्रतिष्ठास्वी समुद्र. हा वर्त्मनास एतान्न ज्ञाने.
प्रत्येक पद ज्याला उपमा पावपाची ती शब्द व द्वितीय पद ज्याची उपमा पावपाची ती शब्द.
माना ‘उपमेवोपमानं’ कर्मपरय म्हणता. ‘सुदृढमन्त्रं’ विवसन्ति—सुसुप्त पद वमन्तम् ।
जसा एतान्नान्न उपमानवदान ज्ञान प्राधान्य दिले जसेच एव येन पदार्थार्थ पद हा शब्द
मानून विचार करण.

प्रश्न

१ सुविश्रितस्य चित्तं किमर्थं व्याकुलमभवत् । पार्थेन किं प्रणिजितम् । प्रतिष्ठा
धुत्वा भीवृष्ण. विमवदत् । पाण्डवर्षाः केन क्षारणेनोन्निद्रा आसन् ।

२ विषद कथं नाने मागाः—यथाप्रतिष्ठम् । यथाविधि । शोच्यमाणाः ।
हृष्यारुषिता । हुतमुत्प्रवेष्टाः ।

३ पुरातन वाक्येन स्वयन्त जल्पये मोक्षाः—पाण्डवर्षाः शोच्यमाणा अववन्-
वदन् । अर्जुनो गाष्टीकमप्राप्तपदपमय स्वगह्वन् ।

पुरातन वाक्येन स्वयन्त जल्पये मोक्षाः—प्राप्तपदपमय स्वाविद्या-
पुत्रो निवृत्तः । प्रतिष्ठा धुत्वा भीवृष्णोऽवदत् । सर्वं वृत्तान्तं कथयित्वा
सुविश्रितोऽववददत् ।

४ मेनुम्, निष्कम्, वसिष्ठवेत्, वेत्तुम् ही रूपे ओळखून याचा नर्मान
वाक्यांत उपयोग करा.

५ वृत्त कथा —अभिर्विधानतो वृद्धिर्विनिर्घोषो घनप्रपद. ।

वृत्तं रजोनिर्जालो जाननेदमस्तनूनपत् ॥

रोहिताशो वायुमगः शिवावाग्नुपुष्पिः ।

दिरप्पेतोऽहुतमुत्प्रवेष्टो हृष्यारुषः ॥

पाठ ३

प्रतिज्ञापूर्तिः ।

अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा जयद्रथो दुर्योधनमवदत् । अहं स्वप्राणरक्षार्थं
 स्यदेशं गच्छाम्यथवा मम रक्षणं शुभ्रामिरेव कर्तव्यमिति । तदा
 दुर्योधनेन तस्मै रक्षणं प्रतिश्रुतम् । द्रोणाचार्योऽपि रक्षणार्थं प्रार्थितः ।
 अर्जुनः श्रोकृष्णेन सह कौरवसेनासंमुखोऽतिष्ठत् । द्रोणाचार्येण
 जयद्रथरक्षणार्थं शक्रद्यूहो रचितो जयद्रथश्च सर्वेषां योधानां
 पृष्ठतः स्थापितः । अर्जुनो देवदत्तमाध्माय योर्ध्वं प्रारभत । द्रोणः
 दुःशासनो पराजित्य कौरवसेनाद्यूहं भित्तवान्तः प्रविष्टोऽर्जुनः ।
 क्रमशः कौरववीरान् यमसदनं प्रेष्य यत्र जयद्रथः स्थितस्तत्र
 प्रातोऽर्जुनः । तदा दुर्योधनप्रमुखा धीरा अर्जुनं सममेवाभ्यद्रघन् ।
 तुमुलं घोरं चाभवत्तद्युद्धम् ।

एवं युद्धे प्रवर्तमाने सूर्यास्तसमय आसन्नप्रायो जातः । अस्ताव
 लमवरोहन्तं सूर्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णोऽर्जुनमवदत् । त्वरस्य रेऽर्जुन ।
 एतान् धनुर्धरानजित्वा जयद्रथं न पश्यसि । अहं तावदाच्छादयामि
 मायया सूर्यविम्बम् । तथा कृते जयद्रथः स्वयमेव सहिरागच्छति
 स्वं च तं जहति । एवमुक्त्वा श्रीकृष्णेन सर्वप्रान्धकारः कारितः ।
 तं दृष्ट्वा सूर्यास्तः सञ्जात इति कौरवा अमन्यन्त । पाण्डववीरा
 अप्यर्जुनस्याग्निप्रवेश आवदयो जात इति विचार्य विषण्णा अभवन् ।
 कथमर्जुन आत्मानमग्नीं क्षेप्यति तद् द्रष्टुं जयद्रथस्तथाचान्यं
 कौरववीरा पुरत आगता । अर्जुनस्तेषु तथा थाणानक्षिपद्यथा सर्वे
 घोरं जयद्रथमेकाकिनं विहाय पलायिताः । असिधेयं रूपे श्रीकृष्णे
 नान्धकारो नि सारितोऽर्जुनेन च जयद्रथे थाणः प्रक्षितः । तेन
 थाणेन विद्धो जयद्रथः पञ्चत्य यतः । एव कृष्णसाहाय्येन तीर्णं
 प्रतिप्रासागरोऽर्जुनेन ।

‘प्रति, आ + प्र’ — ‘वचन देणे’ याचा उपयोग व्याख्या वचन घाल्याचे त्याचा चतुर्थी योजून वस्तुतः

‘आसन्नप्राय’ — बहुतेक ‘जवळ आला’ बहुश्रुती क्रिया बदली असा अर्थ दर्शविण्या-
वरिता वर्तमाने भू या विशेषणाला ‘प्राय’ हा शब्द जोडला

‘गद्दि—ठार घर’ हें हन् (२ व ५) धातूचे आद्याधी द्वि पु एववचनी रूप आहे

प्रश्न

१ कृष्णेन का युक्ति कृता । कथमनुनेन प्रतिज्ञोत्तान् ।

२ ‘प्राय’ शब्दयुक्त कमलि या विरापणे पुढाल वाक्यात बोना —

अनुनन उत्तरवा सह भगिमन्या विवाह ——— । एषा दुवाता
———— त्रपेण । कथाकारेण पुनारयान ——— आसात् मध्दरात्रे ।

३ ‘अ-अन्’ हा आगम चोढल्ली ल्यबन्त अव्यये पुढील वाक्यात
बोना —

प्राय प्रवान ——— नर घन न लभते । पित्रे ——— पाल
सहिर गत । उद्यमस्य फल ——— नर सन्नुष्ट न भवति ।
परुष्यूह ——— प्रवेश अद्यस्य ।

४ पुढाल वाक्ये पुरी करा —

भगिमन्नु तथा श्वर यथा ——— । कृष्ण तथा समर
यथा ——— । पवद्रप अनुनस्य वागी तथा विद्म यथा ——— ।

५ प्रतिश्रुतम्, प्रार्थित सचात, विपण्णा ही रूप आळवून यातील घातची
प्र भूतकाळी व पुनरी रूपे सिद्धा —

पाठ करा —अनुन पाप्मानो निष्णु किरीटा श्वेतवाहन ।

आभ मुर्विन्ना कृष्ण सव्यसाची धनपय ॥ —

पाठ ४

भगीरथवरप्रदानम् ।

भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
 अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १ ॥
 मन्त्रिष्वधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
 स तपो दीर्घमातिष्ठद्रोकर्णे रघुनन्दन ॥ २ ॥
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
 सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां प्रभुराश्वरः ॥ ३ ॥
 ततः सुरगणैः सार्धमुपगम्य पितामहः ।
 भगीरथ महात्मानं तप्यमानमथाव्रयीत् ॥ ४ ॥ (अवदत्)
 भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ।
 तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुधृत ॥ ५ ॥
 तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । (अवदत्)
 भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ६ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ।
 सगरस्यात्मजाः सर्वे भूतः सलिलमाप्नुयुः ॥ ७ ॥
 गङ्गायाः सलिलहिम्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे ते प्रपितामहाः ॥ ८ ॥
 देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत् कुलं च नः ।
 इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ ९ ॥
 उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।
 प्रत्युवाच शुभा चार्णो मधुरं मधुराक्षराम् ॥ १० ॥ (प्रत्यवदत्)
 भनीरथो महानेप भगीरथ महारथ ।
 एषं भवतु भद्रं त इक्ष्वाकुबुलवर्धन ॥ ११ ॥

इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
 तां चै धारयितुं राजन्निचो देवः प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥
 गङ्गायाः पतने वीर पृथिवी न सहिष्यते ।
 तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ १३ ॥
 समेषमुक्त्वा राजानं गङ्गां चामाष्य लोमकृत् ।
जगाम त्रिदिशं देवैः सपैः सह मरुद्भ्यैः ॥ १४ ॥ (अगच्छत्)

टीपा

सगराचे ६०००० पुत्र पातलात दग्ध झाले होते त्याचा उद्धार करण्याकिता गंगेला स्वर्गातून पातलात नेण्यासाठी भगीरथ राजाने तपश्चर्या केली त्याला प्रसन्न होऊन साक्षात व त्याने त्याला वाय वर दिला हे या श्लोकात सांगितलेले आहे.
 'अनपत्य — न विघ्ने अपत्य यस्य' 'अपत्य — न विघ्ने प्रत्य यस्य स.' अशा शीतीचे नामाला व भिला अन् ज्येष्ठान नन् बहुमीदि सनास करण्य वेगळ.

प्रश्न

- १ भगीरथाला ज्येष्ठान वाय वान विनेपणे योग्यतेली आहेत^१ त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २ वरील श्लोकातील सति सप्तम्यन्त रचना दर्शवून त्याबद्दल 'यदा-तदा' ही अभ्यये योजून वाक्ये लिहा.
- ३ काही विशेषणांची द्विवचि झाली आहे. ती दाखवा.
- ४ प्रह्लादेवानबळ भगीरथाने वाय मागणी केली ते स्वतःच्या शब्दात संस्कृतमध्ये लिहा.
- ५ प्रह्लादेवाने भगीरथाला सुखर प्रसन्न झाला पाहिजे असे का सांगितले ?
- ६ समानाचा विग्रह कर्म नावे सांगा — महातेजा । मन्विद्यारणम् । महा-बाहु । सरित्पङ्क्तिः । महात्मन् । मधुरासरा ।
- पाठ करा — गङ्गा विष्णुपदी जडूतनया मुरनित्रगा ।
 भगीरथा विषयमा प्रिलोता मौष्यसूयि ॥

पाठ ५

नमुचिकया ।

नियसति स्म पुरा नमुचिर्नाम दानवसत्तमः । अहितायापि
 किञ्चिददेयं नासीदानप्रसक्तस्य तस्य । अर्थिप्रार्थना न कदापि
 विफलीकृता तेन । स दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा विरिञ्चालो-
 हाश्मकाष्टाद्यभ्यर्त्तुं प्राप्नोत् । तेन विजित इन्द्रः स्वस्थानाद्भ्युतो
 भूत्वा यप्रकुत्रापि गतः । पश्चाद्देवासुराणां सन्धिर्जातः कदयपर्यैः
 प्रयत्नात् । अथ विधान्तघेरास्ते क्षीराम्भोनिधिं मन्दराद्विणामध्वनः ।
 समुद्रमथनादुद्भूतेभ्यो रत्नेभ्यो नमुचिना गृहीत उच्चैःश्रवा हयः ।
 मन्यपर्यन्ते लब्धममृतं हतं त्रिदशैः । अतः पुनः सुरासुराणां
 घेरमजायत । देवासुररणे यो योऽसुरो हतस्तं तमाग्रायोच्चैःश्रवा
 अजीघयत् । अतो दानवानजेयान्दृष्ट्वा बृहस्पतिः शक्रमवदत् ।

एरुस्तघानोपायोऽस्ति तं कुर्याद्विलम्बितम् ।

स्वयं याचस्व गत्वा तं नमुचिं तं हयोत्तमम् ॥ इति ।

अतो महेन्द्रलिदरीः सह नमुचिं गत्वा हयोत्तममयाचत । चिर-
 मजिता धातृत्वकीर्तिर्मया रक्षणीया चासवध्वार्थी विफलमनोरथो
 न कर्तव्य इति मत्वा स नमुचिरिन्द्रायोच्चैःश्रवसमयच्छत् । यायत्ते
 नाभ्यो दत्तस्तायदेव शमेण यज्ञन्यस्नेन गाङ्गेन फेनेन लोहाश्मकाष्टै-
 रवध्यः स हतः । एतददृष्ट्वा तस्य शोकार्ता माता दनुस्तपोबला
 दैच्छत् । अयमेव नमुचिः पुनर्मै पुत्रत्वमाप्नुयादिति । एव स एव
 नमुचिः पुनः सर्वदेवानामजेयः प्रालो नाम दनुवतनयोऽमत्रत् । सोऽपि
 तपस्तप्त्वा प्राणैरप्यर्थिनस्तोष्यन्दातृत्वं इन्द्रमजयत् । अतो देवाः
 सम्मन्त्र्य तमुपेत्य तस्य देहमयाचन्त । स प्रबल आत्मनो देहं
 तेभ्योऽप्यच्छत् । स प्रालदानघो देवैः खण्डितः कृतः पुनः प्रमात-
 यपुण जातो लोके ।

टीपा

‘सो दः—ते हन्—को जो—सामा दाना’ मर व ट् ही तर्जनी दोनरी दोदिरी मन्त्रे कदा कर्ष होतो.

‘विश्वरूपैः—विश्वरूपैर् देवान् ते’ हा वृज्जोदि सम्मान आहे. हा समास विशेषण्यक, क्त्वन् अन्त पर मन्त्र आहे. समानाचा अर्थ दोन्ही दृष्ट्या पुण होत नवून सर्व सन्ताप्या अर्थाचा सर्वत्र तीन ज्ञानार्थ आहे.

प्रश्न

१. पुरीत घाटांभ्या अर्थाचे वरील कोटीतील चण्ड लिहाः—

दानार्ता, दचकः, विधिः, अष्टः, देवैः, चांग्रन्, इन्द्रः ।

२. समासाचा विग्रह क्वन् नावें मनाः—

अर्थिशायना, देवाभुवनान्, वज्रन्दस्तेन, लोहान्दस्तेन, शोकानां ।

३. शिकाम्ना जाली समास योजनाः—कृतः मन्त्रैः दैः ते— (सुगमुलः) ।

हन् अमृतं दैः ते (मुपा.) । दत्तः वेहः येन गः (प्रबलः) । विप्रतः

मनोरथः दत्त सः— (इन्द्रः) ।

४. वाक्ये पुरी कटाः—रुपाणि ननुनिना अथः दत्तः तथापि— ।

अन्नगः प्रवादात्— । इन्द्रः ननुनि गानेन येनेन वहन्

पतः— । दत्तः सुगैः अमृतं हन् अतः— ।

पाठ करा.—अमुता देवदेतेनदनुवेन्द्रादिशब्दः ।

दुर्गशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवः सुद्विष्टः ॥

पाठ ६

स्वज्ञानिर्दुरनिक्रमा ।

परसिन्नापि तपोवने शालझायनो नाम तपोधनो जाग्रथां क्षानाद्यं गतः । तस्य च मूर्धोपासनां कुर्वतः कश्चिन्मूर्ध्नि शयनेन गृहीता । तादृशीं तां दृष्ट्वा करुणाद्र्दृश्यः स मुनिर्मुञ्च मुञ्चेति कुर्यात्-

स्तस्मिन्पापाणखण्डं प्राक्षिपत् । पापाणखण्डेन ग्रहतः स भूमौ पतित-
स्तन्मुखाच्च भ्रष्टा सा मूपिका । सा मयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष
रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । चेतनां लब्ध्या श्येनो
मुनिमब्रवीत् । भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भवता यदहं पापाणेन
साक्षितः । अपि तथाधर्माद्भयं न विद्यते । तत्समर्पयेमां मूपिकां म
इति । मुनिरयदत् । नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः
प्राणिनां प्राणा इति नीतिः । गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति । अथ गते
श्येने मूपिका तं मुनिमवदत् । स्वाधर्मं नयतु मां भवान् । नो
षेद्भ्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयेदिति ।

इदं पचनं श्रुत्वा स मुनिः स्वहस्तेन मूपिकानयनमयुक्तं हास्यास्पदं
चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाधर्ममनयत् ।
गच्छता कालेन सा कन्या यौवनाङ्मुखी जाता । अतोऽस्या विवाहः
कार्य इति विचिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्येतश्च क्रमेणाहूताः ।
किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत । अतो मूपकमाहूय स तं
तस्या अदर्शयत् । सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो वरो
भवतीति मत्वा मुनिमवदत् । तात मां मूपिकां कृत्वास्मै मूपकाय
प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्वधर्ममनुभवामीति । तच्छ्रुत्वा
स्त्रीधर्मविचक्षणैः तेन सा मूपिकाभावमापादिता तस्मै ॥ मूपकाय
प्रदत्ता ।

सूर्य भर्तारमुत्सृज्य पञ्चन्यं मार्गं गिरिम् ।

स्वजातिं मूपिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिश्रमा ॥

टीका

‘मूपिका मयत्र’ भीतिवाचक दाष्ट्र्याच्ची मीनि वास्ते स्वाची पंचमी योक्त्वा योक्ताः ।

‘मानम् व्यापादय-मोहेन परिणामय’—सिक्ताप्रत मेव ।

‘साधुतमः-सर्वार्थं चांगला’—विशेषणानां तत्र प्रत्यय मोहदा भूषणं सर्वार्थं श्रेष्ठ भवति
वर्णं होतो ।

‘गच्छता कालेन—दिनसु चाल्ळे अस्तांना’

प्रश्न

१. निमयं श्येनो मुनिना सादितः ? मुनिना श्येनाय भूषिका किं न प्रत्यर्पिता ?
निमयं भूषिका कन्यवामावमापादिता मुनिना ? केन कारणेन भूपक एव
कन्यकया चरो वृतः ?
२. वरील गोष्टांतील सतः पट्टी व सति सप्तमी दर्चक-वाक्याचाबद्दल गीण
वाक्ये योगा.
३. ह्ये शोकस्ता व त्यांचा अर्थ सांगा-अज्ञानती, कुचाण, सञ्जा, समर्पय,
दिबिन्त्य, भावताः, दर्शित, व्यापादयेत् ।
४. क्षिप्, ह्य, अपंय व मावमापादय याचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.
पाठ करा — १ उन्दुर्मुपिरोऽप्यागुर्गिरिक्व बाहूमूषिहा ।
२ धवः पति प्रियो भर्ता ।
३ तण्स्वी तापस पाटिकाड्डी वाचंयमो मुनिः ।

पाठ ७

पञ्चवटीनिवासाथमः ।

श्रीरामो लक्ष्मणं वदतिः—

आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुण्यतपादयः ॥ १ ॥
सर्वतथायतां दृष्टिः फानने निपुणो ह्यसि ।
आधमः कर्तरस्मिन्ने देशे मयति सम्मतः ॥ २ ॥
घतरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
सन्निरुष्टं च यत्र स्यात्समित्पुण्यशोदकम् ॥ ३ ॥
रमते यत्र येदेशो त्वमहं धैव लक्ष्मण ।
तादृशो ददपतां देशः सन्निरुष्टजलाशयः ॥ ४ ॥

स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्तं गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमग्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं देशः समः श्यामान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 इयमादित्यसङ्काशैः पद्मेः सुरभिगन्धिमिः ।
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोमिता ॥ ७ ॥
 हंसकारण्डचारीर्णां चक्रवाकोपशोमिता ।
 इयं गोदाचरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ८ ॥
 मयूरनादिता रम्याः प्रांशयो बहुकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्य कुह्यैस्तरुभिरावृताः ॥ ९ ॥
 पद्ममुत्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहायलः ॥ १० ॥ (अकरोत्)
 रामो दृष्ट्वा घृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
 तस्मिन्देष्टे बटुफले न्यवसत्सुखं सुखी ॥ ११ ॥
 कश्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
 अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोकं यथामरः ॥ १२ ॥

टीपा

'समिपुष्पकुशोदय'—मणिः पुष्पाणि कुशा उदयः च एतेषां समाहारः । या समा
 सारा समाहार इत्यर्थे श्रुणु ॥ ६ ॥ समास दोन अथवा अधिक शब्दांच्या सङ्गनादवाचक
 कर्तृनें ननु 'दृष्टवन्ती' स्वरूपात कोणता अर्थो

'परवीरहा'—परेषां नीतारं दन्ति च परवीरहा (परवीरहन्) हा समास उपपद होय,
 कारण यातील द्विवचन पद 'हन्' हे एक समासाच्या शेवटीच येऊ शकते याच समासाचे
 दुसरे रूप 'परवीरहा' असेहि होईल.

प्रश्न

१. आश्रमरचनायै कीदृश स्वल्पानुदयः तद्विस्तरेण वर्णयत ।
२. गोदाचरी गिरयः पद्मिनी च कैः कैरेषुभिरसौमन्तः सारकयथम् ।

३ 'रामो लक्ष्मणे वात्सल्येन व्यवहरत्' इति काः श्लोकपङ्क्तयो दर्शयन्ति ।

४ समास सोऽवृत्तं नान्वे चाया.—ययोदिष्टम् । शुषितपादपः । पद्मशोभिता । मयूरनादिता । बहुफल (देश) ।

पाठ करा —अटव्यरर्षा विपिनं गह्वरं वानरं वनम् ।

पाठ ८

वज्रनिर्मितिः ।

वसन्ति स्म पुरा कृतयुगे घोरा युद्धदुर्मदाः कालकेया इति विख्याता राक्षसाः । वृषो नाम प्रजलोऽसुरस्तेषां नायकः । तं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यतास्ते दानवा भेद्ग्नप्रमुखाः सुरानभ्यधा-
घक्षतीषाबुन्वंक्ष । महायत्नं कुर्वन्ना अपि त्रिदश नाशमनुघन्तुं हन्तुम् । अतः पुरन्दरं पुरस्कृत्य ते सपं उपातिष्ठन् ब्रह्माणम् । ते तस्मै चतुरात्मनाय स्वभयकारणमख्यज्ञात्मानं च सङ्कटात्मोद्ययितुं ॥ प्रार्थयन्त । ततः कृताञ्जलीस्तामसर्वान् परमेष्ठ्यवदत् । कथयामि एतलु य उपायं धृष्टं हन्तुम् । महानुदारधीर्दधीर्धौ नाम विप्यात ऋषिर्वर्तते । तं गत्वा यूयं तं वरं धनुर्धम् । स धर्मात्मा सुप्रीतेना-
न्तरात्मना वरं वृणीध्वमिति श्रूयात् । ततो जयाक्राड्क्षिभिर्युष्मामि-
रेवं वक्तव्यं यत् प्रिलोक्यस्य हिताय स्वान्यस्थीनि दीयन्तामिति । युष्मत्प्रार्थनां श्रुत्वा स्वशरीरमुत्सृज्य स धोऽस्थीनि दास्यति । तस्या-
स्थिभिर्महाघोरं मोमनिःस्त्रनं वज्रं निर्मायतामिति त्वष्टारं प्रार्थय-
धम् । तेन वज्रेण युक्तः शतक्रतुर्वृत्रं हनिष्यतीति ।

एवमुक्तास्ते देवा पितामहमामन्त्र्य शक्रपुरःसराः शीघ्रमयुर्द्धो-
चाश्रमम् । ॥ आश्रमो नानाद्रुमलतावृतः सरस्वत्याः परे पारे स्थितः । तस्मिन्नाश्रमे दिवाकरसमद्युतिं दधीचमपश्यंस्ते देवाः ।

तस्य पादावमिवाद्य परमैष्टिनोक्तं वरं ते तमवन्वत । तदा परमप्रीतः
स दधीचो देवानग्रचीत् । करोम्यहं यद्धो हितं स्वात्तया चात्मनो
देहमप्युत्सृजामीति । एवमुक्तवा स वशी स्वप्राणान्सहसैवाजहात् ।
तदा तस्य पयसोरस्थानि गृहीत्वा ते यथोपदेशं त्वष्टरमायन् । तेषां
कार्यं ज्ञात्वा त्वष्ट्रोत्तरूपं धोरं वज्रं कृत्वा शक्रमेवमवदत् ।

अनेन वज्रप्रचरेण वेद्यं मस्मोकुरुष्वद्य सुयारिमुग्रम् ।

ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ॥

टीपा

‘एवा (२ प. प.)—सांगणै.’ क्यारु सांगारवानें एवाचो चतुर्थी योजता.

‘मस्मोक—मस्म करणें (मस्मन् + कृ).’ काहीं शक्यता ‘कु व झू’ यांचीं रूपें ओळ-
तात व त्या वेळीं भागील शब्दाच्या अन्त्य ‘न्’ चा लोप करून उपान्त्य ‘ज’ वा ‘ई’
करतात. मांस ‘वि’ रूपें म्हणतात. या कथांचा अर्थ मूळ शब्दानें दर्शविलेली स्थिति पवि-
त्यार्ने ठळी नमुन मज्जातून ठळी होणें किंवा करणें जसा होतो.

प्रश्न

- १ इन्द्रो वृत्रवधकथां स्वयमेव कथयतीति विविक्त्य वर्णयत ।
- २ भवता स्वान्वस्यीनि दीपन्ताम् । वृयं दधीचं परं वनुष्वम् । दानवाः
सुरान्दुन्वन् । या वाक्काचे प्रयोग वदत.
- ३ समाधिरय, पुरस्तरय, उत्तरय, आमन्त्रय हीं रूपें काय आहेत हें सांगून
त्यांतल धातूंचीं उपसर्गसहित प्रथमभूतकाळी वृ. शु. एकवचनी रूपें
वाक्यांत जोडा.
- ४ महेन्द्रशुभाः (दिवाः), चतुराननः (मृदा), भीमनिःस्वनः (वज्रः),
उग्ररुमः (वज्रः) या समासोचा विग्रह करून नावें रचो.
- ५ दधीच व नमुषि वांच्यामन्वे कथांमन्वे साम्य होतें तें धोरकथांत लिहून
स्वभाव हा दुस्वर अवघा जातीवर अवलंबून अवघो धी करय तें सांगा.
- पाठ कटाः—सादिनी वज्रमन्त्री स्वात्तुल्लिखं मिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वः शंखो दम्भोद्विगनिद्रयोः ॥

पाठ ९

पतिव्रताप्रभावः ।

अथैकदा राजा भोजो धारानगरं गच्छति विचरन् कस्यचिद्
विप्रधरस्य गृहं गत्वा तत्र काञ्चन पतिव्रतां स्वाङ्गे शयानं भर्तार-
मुद्रहन्तोमपश्यत् । ततस्तस्याः शिशुः सुप्तोऽस्थितो ज्वालायाः समीप-
मगच्छत् । इयं च पतिव्रता स्वपतेर्निद्रामङ्गो मा भवत्यिति मत्वा
घ्नौ पतन्तं शिशुं न न्यवारयत् । राजा चाश्चर्यमालोक्य विस्मितः
स्थितः । ततः सा पतिपरायणा वेश्वानरं प्रार्थयत् । यज्ञेश्वर
त्वं सर्वकर्मसाक्षी सर्वधर्माङ्गनासि । मामपि शिशुं प्रहीतुमङ्गमां
जानासि । अतो मदीयशिशुमनुगृह्य त्वं तं मा दहेति । ततः
शिशुर्यज्ञेश्वरं प्रविष्ट्यार्घ्यघटिकापर्यन्तं तत्रैवातिष्ठत् । ततो नारोदीत्
प्रसन्नमुखः शिशुः । सा च ध्यानपरातिष्ठत् । ततो यदृच्छया
समुत्थिते भर्तरि सा झटिति शिशुमुदधरत् । तं च परमधर्ममालोक्य
विस्मयाविष्टो नृपतिराह । अहो मम समं भाम्यं कस्यास्ति यदीदृश्यः
पुण्यक्रियोऽपि मन्त्रगो वसन्तीति । ततः प्रातः सभामागत्य
सिंहासनं उपविष्टो राजा कालिदासं प्राह । मुकधे महदाश्चर्यं मया
पूर्वेण रात्री दृष्टमस्तीत्युक्त्वा स राजा पठति 'हुताशनश्चन्दन-
पङ्कजातलः' इति ।

कालिदासस्ततश्चरणत्रयं झटिति पठति ।

सुप्तं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पादके न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।

तदामवत्तरपतिमतिगौरवाद्हुताशनश्चन्दनपङ्कजातलः ॥

इति कालिदासेन कृतं श्लोकं ध्रुत्वा राजा भोजस्तमस्तर्वात्पारि-
तोषिकदानेन च सममानयत् तम् ।

टीपा

‘सुमोक्षित आनी सुप्त पद्यादु यत् — झोंपून उठलेन — कर्मसात्य सम्यक्त शोन कर्मण
भूत धातु वगणो शनव जाहून हा समास करतात यातील पाहिलें धा इव पूर्व्याः ॥ ५ ॥
६ । कें व दुसरें नंतरची त्रया दग कें

विषय — विपुल कर शक्य अथवा अशी न माना चौकण्याचा म्यात आहे व
तो समास सममिनापुरुष होतो

सम यावृत्ति — नावक या शका चरणाला जुळेल असा दुसरा चरण सातून वरिधा पुरी
परलें थाला समत्यापूर्ति नस म्हणतात या वाक्यात ल नेवला शक ससा आहे

ग्रन्थ

१ वराह शोभातील वर्तमानकालवाचक धातुस वित वितपणे ओळखून त्याचा
उपयग रीत कर

२ पतिव्रताप्रभावसुदृश्य कामप्यन्या कथा सङ्क्षेपेण लिखत ।

३ अत्र पद ‘वर’ असणारा समास पुढात नामापुढ रिकाम्या ‘वर्गी’ किंवा —
नल ————— । अजुन ————— । इतर ————— ।
गता — — — । हिमालय ।

४ पुढात समासाचा विग्रह करून नाव सांगा —

विस्मयाविष्ट पुष्पव्रिय प्रमत्तमुप, निद्रामग्न चन्दनपङ्कजीतल ।

पाठ करा — १ यत् सर्वोऽध्वरो याग सततन्तुर्मयः कृत ।

२ पुरात्री सुचरित्रा तु सता साध्वी पतिव्रता ।

पाठ १०

मारुते रायण प्रत्युपदेशः ।

राजा दक्षरथो नाम रथयुक्तराजिमान् ।

पितेव बन्धुलोकास्य सुखेयसमद्युति ॥ १ ॥

ग्रहा स्वयम्भूश्चतुरानना वा रद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्र सुरनायको वा त्रितु न शक्ता युधि रामवध्यम् १५

टीका

‘धर्म’—धन नयेत धर्म कर्म व दाव यावा ‘न सो’—‘ले’ वा अर्धी ‘य’ ॥ प्रथम
रावून वरापणे येली गतात जसे—अर्ध, न्याय्य

‘वधुलोच वधुजन’—वाखाचा समूह लोच व जन हे शब्द समासाच्या शेवटी
आले असता प्रथम पदाने वधुलोचेचा गोष्टीचा समूह असा अर्थ होता अस, रावलीव ,
तपस्विणोव ज्ञान

ग्रन्थ

- १ स तादृशरणय त ममला धीरामरथा मङ्गलपण गच्छाम वगयत ।
- २ हनुमानतिमन आसन राषण कि सूचयति ? तमर्थ व शब्दा द्दशयति ।
- ३ १५ व्या श्लोकात काय विगट गोष्ट दिग्ने ?
- ४ हरिरामयम महारतु पतिपरायणा ह्युक्ता याता विप्रह वन्न
साध माया
- ५ गुह्रीत शब्दाव्दल ममाग याता —पितु निदेश । प्रिय भावा । मीताया
परिमाणम् । त्रिषु लेशेषु । धर्म्य पथा ।
- ६ ‘वधिन्’ शब्दार्थ मत्र रूपे िहा
- पाठ करी —गमुनेन्विधकूपार पाशवार म हचि ।
उदवाउदनि त्रिषु मारवान् गागराज्जग ।
रमाकरो नलनिधियाद परिप्रापति ॥

पाठ ११

मूर्खमृत्यस्य ।

आसीत्पुत्र महाधनो नाम घणिग्धसुग्रामे । स विविधानि वस्तूनि
 विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः । तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहा-
 य्यार्थमुपैक्ष्य यत्नमारं योदुम् । ग्रामं गत्वा सोऽकीर्णाद्वह्निं वत्त्राणि ।
 तानि वत्त्राणि श्रमांघृतासु पेटासु स्थापयित्वा ताश्चोद्वृष्टुं निधायोमी
 सी प्रातिष्ठेतां स्वर्नगरम् । मार्गमध्ये स क्रमोऽयस्तत्रोऽभघट्टहणा
 भारेण । अतः स घणिग्धस्यमघदघावदहं कञ्चिदन्यमुद्यमानयामि
 तावत्प्रमत्ताघदितो भव । धर्षति पर्जन्ये ययाम्भो वत्त्रपेटास्येतासु
 श्रमांषि न नृशोक्तया त्वया कृतव्यमिति । क्रमन्तरं क्रेतुं गते
 तस्मिन्पणिजि प्रारभन्त मेघा धर्षितुम् । अतः स्थापयित्वा भृत्येन
 सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आश्वाधारको भृत्यः
 सत्त्वरं पेटाभ्यो वत्त्राण्याहृत्य तैः स तादृशमघृताः पेटाः समा-
 घृणोद्यथा पर्जन्यधारिण्य तानि श्रमांषि न नश्येयुः ।

यावत्स उर्ध्वं प्रीत्या प्रत्यागतस्तापत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि
 वत्त्राणि जलहिंस्रानि दृष्टानि । अतः क्रुद्धतां गतः स घणिग्धमपृच्छ-
 तारस्वेतण । किमेतत्कृतं त्वया । वत्त्रनाशं स्थिरचित्तेन पश्यन् कथं न
 छद्मसे त्यमिति । मयं मन्यतां स्वामी । मया तु भ्रष्टदेहो यथाक्षर-
 मनुष्ठितः । धर्षजलाश्रमंघेष्ठितानां पेटानां रक्षणं फार्थमिति भवता
 कथितम् । न च तदन्तःस्थितानां वत्त्राणाम् । अतो मया तत्तत्प्रत्येक
 एनं न वेति पश्यतु स्वामी । यतस्तस्य मूर्खस्य घघने श्रुत्वा
 स्पदं निन्दंस्तानि वत्त्राणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा ताश्च
 क्रमपृष्ट आरुष्य स्पृष्टं प्रतिनिष्ठः । अतः खल्विदमुच्यते ।

यपमप्रातहृदया मूर्खा एतया विपर्ययम् ।

उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च ॥

टीपा

‘पश्यन्मथ मे लज्जसे—पादात् राक्षसानां तुला वशां लाजं वाग्यं नाहौ १’ लब्ध्वा व त्याच
अर्थाची क्रियार्पदे बोळाना जी गेष्ट करण्याची लाज वाळे त्याबद्दल वर्तमानकाळाचाच
धातुसाक्षित यागताने

‘आरोप्य’ हें ‘आ+इष्ट’ या धातूच्या प्रयोगिक रूपाचें ल्यबन्त सव्यय गाढे अर्थ—ठेवून

प्रश्न

- १ मृत्वेन वणिगादेश कथं यथाक्षरमनुष्ठितस्तद्गणयत ।
- २ चर्मामृता, स्वामिवचनम्, बहुमुत्त्वानि, भवतिदेश आंचा विग्रह करून
नावें सांग ।
- ३ या गोष्टातील सति सप्तम्यन्त रचना रचवून त्याच्याबद्दल ‘यदा—तदा,
यावत्—तावत्’ अशी अव्यये असलला वाक्ये लिहा
- ४ आरोप्य, अवसन्न, प्रतिनिवृत्त, अनुप्रातव्यम् हीं रूपे पूर्णपणे ओळखून
त्यांचा वाक्यात उपयोग करा
- ५ ‘मया भवतिदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः । वणिक्ता वक्षाणि जटङ्गिनानि
रक्षानि । ॥ यद्वृत्तिं वस्त्राण्यनीणात् । स वणिक् त तारस्वरेणापृच्छत् ।’
या वाक्याचा प्रयोग बघला

पाठ करा — १ वल्लभाच्छ्रद्धां वासध्वजं वसनमशुभम् ।

२ वैदह्यं मार्यवाहो नैयमो वणिजो वणिर् ।

पण्यानीबो तापणिक कथविक्रयिन्ध स ॥

पाठ १२

सीतायिथुकस्य रामस्य मिलापः ।

स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले ह्य रामः ।

उवाच धाक्य व्यसनानुरूपमुष्णं विनि श्वस्य रूढन् सशोकम् ॥ १ ॥

(अवदत्)

राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
 सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविविन्तितानि ॥ २ ॥
 सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे चनमेत्य शून्यम् ।
 सीतावियोगात्पुनरप्युर्वीर्णं काष्ठैरिघाग्निः सहसा प्रदीतः ॥ ३ ॥
 मया विह्वलिता विजने जने या रक्षोभिषाहस्य विकृष्यमाणा ।
 नूनं निनादं कुररीच दीना सा मुक्त्यस्यायतकान्तनेत्रा ॥ ४ ॥
 अस्मिन् मया सार्धमुदारशाला शिलातले पूर्वमिहोपविष्टा ।
 कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता यदुवाक्यजातम् ॥ ५ ॥
 गोदावरीर्यं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
 अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकेनी याति हि सा कदाचिद् ॥ ६ ॥
 पद्मानना पद्मावेशालनेत्रा पद्मानि चानेतुमभिप्रयाता ।
 तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ ७ ॥
 कामं त्विदं पुष्पितवृक्षपण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
 धनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिविमेति भीरुः ॥ ८ ॥
 आदित्य भो लोकरुतावृताष्ट लोकरस्य सत्यानृतर्मसाक्षिन् ।
 मम प्रिया सा क गता एता या शंसस्य मे शोकपशस्य सत्यम् ॥ ९ ॥
 लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेच्चद् ।
 शंसस्य वायां वृलशालिनीं तां हता मृता या पथि घर्तते या ॥ १० ॥
 अतीत्य तं शोकविधेयदेहं रामं विस्रंसं विलपन्तमेवम् ।
 जयाय सीमित्रिरदीनसत्स्यो म्याये स्थितः कालहितं च वाक्यम् ॥ ११ ॥
 शोकं विमुञ्चार्थं धृतिं भजस्य सौत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
 उत्साहयन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्यतिदुष्करेषु ॥ १२ ॥

टीका

'यदुवाक्यजातम्'—पुष्पितं काशीयां समृद्धं । नानाविधा पुष्पे यदा हा कश्च येदस्तां शान्ते
 तां शान्तैः वदन्ति—या पुष्पितं यत्तु कमा र्थं होने-

‘स्वजनेर्वियोगः’—वियोगवान् शब्दावरोधं व्याख्यापात्रेण वियोग दर्शनावयाचा मतेऽ
स्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया योज्यते.

‘शसस्व’—शम् धातु परस्मैपदी आहे. आत्मनेपदी रूप अपादान्यक समर्थावें.

‘नु’ हें अव्यय दावा रिवा तर्क दर्शविणारे आहे.

प्रश्न

- १ रामस्य श्लोकं कै कै कारणैर्वर्धितः ?
- २ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?
- ३ वरील श्लोकातील उपमाचें स्पष्टीकरण करून त्याची सार्थता दाखवा.
- ४ ४, ६ व ७ या श्लोकातील शब्दरचनेमध्ये काय वैशिष्ट्य दिसून येतें ?
- ५ ९ व १० या श्लोकात आदित्य व वायु व्याख्यावद्दल काय माहिती मिळते ?
- ६ समास सोडवून नावें सांगा —व्यसनानुरूपम्, जननीवियोगः, उदारशीलः, कान्तस्मिता, पद्मानना, पल्लिणा ।

पाठ करा —अनुलापो सुहुभावा विलाप परिदेवनम् ।

विप्रलापो विरोधोक्तिः सलापो आपणं विधः ॥

पाठ १३

अश्वत्थामा पितृमरणवार्ता शृणोति ।

(नेपथ्ये) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(धृत्वा) किं ब्रूय—कुतोऽद्यापि ते तात इति ।
(सरोपम्) आः क्षुद्राः समरमोरवः कथमेवं प्रलयतां वः सहस्रघा न
दीर्घमनया जिह्वया ।

(ततः प्रविशति रामान्तरा सप्रहारः सूतः)

सूतः—परिधायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयो पठति)

अभ्यस्यामा—(विज्ञाप्य) अये कथं तातस्य सापथिरुपसेनः ।
आर्यं ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सापथिरसि । किं मत्तः
परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय तत्क्षणम्) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अभ्यस्यामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अभ्यस्यामा—हा तात । (इति मोहमुपगतः)

सूतः—कुमार समाभ्यसिद्धि, समाभ्यसिद्धि ।

अभ्यस्यामा—(कन्धसतः साक्षम्) हा तात हा सुतयत्सवः ॥ लोको-
न्धैक्यनुर्ध्वं कासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकाचेनेन । वीरपुरुषोचितं विपत्ति-
मुपगते पितरि त्वमपि तदनुकरणेन धीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य
सुखी भव ।

अभ्यस्यामा—(नाभौषि स्विच्य) आर्यं कथय कथय कथं ताह-
मुजयीर्यसामरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं भीमाद्रुदक्षिणां गुरुगदाङ्गीमप्रियः प्रातयान् ।

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अभ्यस्यामा—

अन्तेवासिदयालुः कश्चित्तनयेनासादितो जिष्णुना ॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अभ्यस्यामा—

भोविन्देन मुदशानस्थ नियतं धारापथं प्राविनः ।

सूतः—पतदपि नास्ति ।

अभ्यस्यामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुपेतेभ्यश्चतुर्थदम् ॥

सूतः—कुमार

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं भूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति सङ्ख्ये ।
दोरापट्टद्वयेन यदा तु शस्त्रम्
त्यक्तं तदास्य चिहितं रिपुणातिघोरम् ॥

अभ्यर्थात्मा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अभ्यर्थात्मा—रुधमहमेव नाम ।

सूतः—श्रूयताम् । (अधूनि निमुच्य)

अभ्यर्थात्मा हत इति पृथास्मृनुना स्पष्टमुतथा

स्वैर शेषे गज इति किल व्याहृत सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्यासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य उग्रः

शस्त्राण्याजो नयनसलिलं चापि तुर्यं मुमोच ॥ (अमुषत्)

अभ्यर्थात्मा—हा तात हा सुतचत्सल हा मृथा मर्दर्यत्यक्तजीवित
हा शौराक्षो हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेधनकार्पण्येन ।

टीपा

‘नेपथ्ये—एकपाते.’

‘शौराक्ष—शौराया पत्न्या—तलवामाया धरित्वा मर्त्य’ ‘ययित्’ शब्दार्थे तपुस्व म
कर्मधारय समासाच्चे शेवर्ग ‘यय’ असे वच इत्ते

‘सहस्रधा—हजारों प्राणानां’ सरमावाचक शब्दानां ‘धा’ हा प्रत्यय जोडला म्हणजे
‘वा सहस्रेन निरक्षित प्राणानां’ असा अर्थ दर्शविण जातो

प्रश्न

१ एष सवाद कुमारिर्नाटयितव्यः ।

२ श्रेणवध केन कृतो भवेदिति चिन्तयतोऽभ्यर्थात्मानो विचारतन्विस्तरतो
वर्णय । ।

३ सामिधान विप्रह स्मित—समरभीरव , सप्रहार , शोकमाग्न , गुरुगद ,
अन्डेवासिद्वाउ , दयिततनय , शिष्यप्रिय ।

४ अश्वत्थामा पितरमुद्दिश्य कानि कानि विशेषणानि प्रयोजयति ?

५ द्रोणस्य मृत्योः कारणमथत्यक्त्वा कथं वात ?

पाठ करा — १ धन्वा धनुष्मान्धनुष्को निपङ्गयस्त्रा धनुर्धर ।

२ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युमरण निधनाऽद्वियाम् ।

व्यक्तावदेव असौ या अलंकारस्य 'अप्रस्तुत-प्रशंसा' असेंहि नाव देणार बरील श्लोकांत मेपाता उद्देशान वर्णन केलेलें आहे असें दिसतें परंतु त्याचा उद्देश मेपासारख्या वर्तनाच्या मनुष्याचें वर्णन करण्याचा आहे

‘वि + तु दर्शे’ याचा उपयोग क्लृप्त्यन्त विना सप्तम्यन्त नामावरीवर करतात मेप व चातक पक्षी यासर्वां पुढील वक्तव्यता आहे चातक पक्षी मेपाविद्दूर निवत राहातो असा समज आहे

प्रश्न

- १ वराल श्रृंगाराचा अर्थ कणत्या तद्देच्या मनुष्यास लागू पडतो हें सविस्तर सांगा
- २ संपत्ति क्षयिक व चमत्त आहे हें कोणत्या श्लोकावरून दर्शविलें आहे तें स्पष्ट करा
- ३ श्रीभ्यां लोकामध्ये पहिल्या वर्णाताळ बऱ्याच शब्दांचा पहिला वर्ण सारखा आहे या शब्दाळकारांना ‘अनुप्रास’ असें म्हणतात अशा तद्देची अनुप्रासाची इतर उदाहरणे सांगा
- ४ पुढील शब्दांचे अथवा अनुप्रास अस दोन समूह करा —
चातक, वारिवर ऊपर विवर, कल्पटम, क्षेत्रसामा, महोपरम् ।
पाठ करा —अथ मेघो वारिवाह स्तनविजुबलाहक ।
धारावरी जलधरस्तडि वान्धारिदाऽम्बुशृत् ॥

पाठ १५

कालिदासस्य चातुर्यम् ।

अथ पद्माचिन्नाजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम् । तस्मिन् गृहातरे गृहप्रवेदात्पूर्वमेव कश्चिद्गृहसंराक्षस प्रविष्टः । स च रात्रौ ये तत्र वसन्ति तान् मक्षयति । ततो मान्त्रिकानाह्वय तदु

ઘાટનાય રાજા ચતતે સ્મ । સ ચાગ્જ્ઞમેવ માન્વિજ્ઞાન્ ભક્ષયતિ ।
 કિંચ સ્વયં કવિત્વાદિકં પૂર્વામ્પસ્તમેવ પઠંતિષ્ઠતિ । एवं સ્થિતે
 તથૈવ રક્ષાસે રાજા કયમસ્ય નિવૃત્તિરપિતિ વ્યચિન્તયત્ । તદા
 કાલિદાસઃ પ્રાહ । દેવ નૂનમયં રાક્ષસઃ સકલશાહપ્રવાંઃ સુકવિશ્ય
 માતિ । અતસ્તમેવ તોષયિત્વા કાર્યં માધયામિ । માન્વિજ્ઞાતિષ્ઠન્તુ ।
 મમ મન્ત્રં પદ્યેત્યુત્તથા સ્વયં તથ રાષ્ટ્રૌ ગત્વા જીતે સ્મ । તતઃ
 પ્રયમયામે દ્રક્ષરાક્ષસઃ સમાગતઃ । સ ચ પૂર્વં પુરપં હૃદ્વા પ્રતિયામ-
 મૈકૈફાં સમસ્યાં પઠતિ । યેનોત્તરં હૃદયગતમુક્તં ન મયતિ ન સ
 બ્રાહ્મણ इति विचार्य स तं हन्ति । તદાનીમપિ પૂર્વવદ્યમપૂર્વઃ
 પુરુષોઽતો મયા સમસ્યા પઠનીયા । ન ચેદ્ધકિં સદ્દશમુત્તરં તસ્યા-
 સ્તદા હન્તસ્ય इति निश्चित्य पठति 'सर्वस्य द्वे' इति । તદા
 કાલિદાસઃ પ્રાહ 'સુમતિકુમતી સમ્પદાપતિહેતુ' इति । ततः स
 गतः । पुनरपि द्वितीययामे समागत्य पठति 'बुद्धो यूना' इति ।
 તદા કવિરાહ 'સહ પરિચયાસ્યજ્યતે કામિનીભિઃ' इति । तृतीये यामे
 स राक्षसः पुनस्तमागत्य पठति 'एको गोत्रे' इति । ततः कविराह
 'प्रमथति पुमान् यः कुटुम्बं निर्माते' इति । ततश्चतुर्थयाम आगत्य
 स राक्षसः पठति 'स्त्रीपुंसश्च' इति । तदा कविराह 'प्रमथति यदा
 तद्धि गेहं चितष्टम्' इति । ततः स राक्षसो यामचतुष्टयेऽपि तुष्टः
 પ્રમાતસમયે સમાગત્ય તમાશ્લિષ્ય પ્રાહ । सुमते तुष्टोऽस्मि किं
 तवामीष्टमिति । કાલિદાસઃ પ્રાહ ભગવન્નેતદ્ ગૃહં ત્રિહાયાન્યથ
 ગન્તવ્યમિતિ । સોઽપિ તથેત્યુત્તથા ગતઃ । अनन्तरं तुष्टो भोजः कविं
 षड् मानितयान् ।

टीपा

‘પુર-પુરુષસમષ્ટી.’ ‘કુ’ પ્રયવ નાનાના ‘સાસ્યા’ થા અર્થી લાલ્લા બસા તથા
 ગુપ્ત્યને અર્થવાત સ્માન્તર હોતે.

‘પઠન્ નિશ્ચિતિ-નિશ્ચિત રાહત બસે.’ સ્ત્રીનાનકાલવાચક વાતુમાત્રિના ‘આન્ વ સ્યા’
 થા ત્રિવાવગમયેરર અપરેન્ વેન્ન શ્લગ્ને ત્રિવા પુષ્પલ લેઝ શ્લદ્ અદે ત્રિવા ત્રિવા
 લેણ્યાની સત્ય અદે અદા અર્થ હોતે.

‘શુ માન્વિજ્ઞાન્-જ્ઞાન્ નામ દેગ શાલ.’ શુ-શ્રિયાનિશ્ચિત્તસર્વે ચોતેલે અદે.

मानितवान्-मन् च्या प्रयोगक रूपार्थे वर्तते मृत भा विरेषण पु प्र ष व 'विभक्ति-
प्रयोग वरतो' भृ (३ उ ष) धातूर्ध्वे वर्त तृ पु एतवचनी प पदी रूप

प्रश्न

- १ राक्षसस्य का व्यवहारक्रम आसात्प्रतिपन्नम् ? कालिदासस्य प्राङ्गणरसस्य
निधयो राक्षसेन कथं कृत ? कालिदासन राक्षस कथं तोषित ?
- २ गृहान्तरम् प्रतियामम्, सम्पदापत्तिहेतु, सकलशास्त्रप्रवाण या समासाच्चा
विग्रहं कुरुत नावै सागा
- ३ 'पुमं च युवन् या शब्दाचीं सर्वं रूपं लिहा
- ४ शाद्वयं विहाय तोषयित्वा आश्लिष्य च समागच्छ ही रूपे पूर्णपणे
आच्छाद्य त्याच अथाची दुमन्या धातूची व्यवहार अव्यये लिहा
- पाठ करा — गृहं गेहोदवासितं यस्मि सद्यः निकेतनम् ।
निशातपक्ष्यसदनं भवनागारमिदम् ॥

पाठ १६

सज्जनप्रशंसा ।

छिन्नोऽपि रोहति तद्वयन्द्रं क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।
इति विमृशन्त सन्त सन्तप्यन्त न लोकेऽस्मिन् । १ ॥
यदनं प्रसादसदनं सद्यः हृदयं सुधामुखा वाच ।
परण परापरण येन केन न ते चन्द्या ॥ २ ॥
मुजनो न याति धैरं परहितनिरतो विनाशमलंऽपि ।
छदेऽपि चन्दनतरु सुरमयति मुखं शुभारस्य । ३ ॥

शरदि न वर्धति गर्जति वर्धति चर्षासु निःस्वनो मेघः ।
 नीचो चवति न कुरते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ४ ॥
 यदमी दशन्ति दशना रसना तत्स्वादमनुभवति ।
 प्रकृतिरियं विमलानां क्षिप्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ५ ॥
 अमृतं किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्रिरति ।
 गुणमेव बलि साधुर्दोषमसाधुः प्रकाशयति ॥ ६ ॥

टीपा

‘सुखयति—सुवासिक वर्धते’ इति या विशेषणवाच्यं शेषाया नामवाच्ये रूप.
 ‘सुखयति—सुखं मुच्यते ते’ समासाच्या जेव्हा एकाचा विचारदापासून होणारे रूप
 आले व ते स्वभावाने उपयोगात येत नसले तर त्या समासाचा ‘उपपद’ समास म्हणतात

प्रश्न

- १ पहिल्या श्लोकातील ‘वृक्ष व चन्द्र’ या उदाहरणाचे समर्पकत्व सिद्ध करा.
- २ समान कोणत्या गुणानी चन्द्रनीम होतात हे सस्कृतमध्ये लिहा.
- ३ पुढील वाक्ये पुरी करा —
 यथा हिमांशु अमृत किरति तथा ————— । यथा फणी विषम्
 उद्रिरति तथा ————— । विमल स्वय क्षिप्यन्ति यथा ————— ।
 यथा नि स्वन मेघ वर्धति तथा ————— ।
- ४ पुढील शब्दाच्या जोडीचे बरील श्लोकातील तुलनात्मक शब्द लिहा —
 ऐद ————— । सुखयति ————— । फणी ————— ।
 अमृत ————— । विषम् ————— । समुद्रिरति ————— ।
 वर्धति ————— ।
- ५ वर्णयोजनेच्या दृष्टीने कोणते श्लोक चांगले दिसतात ते सांगा.

पाठ करा — महाभुल्लुत्तीनार्द्रमग्गमवनमापव ।

विद्वान् विषयिहोपा मनुषी कोविदो युध ॥
 भीते मर्तापी स प्रज्ञ राक्षसावान् पण्डित वरि ।
 भीमाश्चारी हन्ति वृक्षं वृक्षान् विष्णव ॥

पाठ १७

श्रुतं प्रति शाठ्यम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जर्णघनो नाम वणिक्पुत्रः । स च
द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनप्रज्ञा व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने मौगान् भुक्त्या स्थवीर्यतः ।

तस्मिन् विभयहीनो यो यसेत् स पुरुषार्थमः ॥

तस्य गृहे लोहघटिका पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलाऽऽसीत् । तां च
कस्यचिदधिष्ठाने गृहे निक्षेपभूता कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः
सुविरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्या पुनस्तदेव स्थपुरमागत्य तं श्रेष्ठिन-
मवदत् । मोः श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुल्येति । स आह । मो-
नास्ति सा त्यदीया तुला । मूर्षिकैर्मक्षिता । जर्णघन आह । मोः
श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि मूर्षिकैर्मक्षिता । न किञ्चिद् न शाश्वतमस्ति ।
परमहं नचां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह
स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्र-
मवदत् । यत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नदीं गच्छति । तद्भयता-
मनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति ।

अथासी वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्याग-
तेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां
प्रक्षिप्य तद्द्वारं गृहच्छिद्ययाऽऽच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्ट्वा
तेन वणिजां मो अभ्यागत तत्क्षयतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्यया सह
नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स द्येनेन हत इति । श्रेष्ठ्याह
मिथ्यावादिन् किं वचिच्छयेनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे
सुतमन्यथा राजबुले निवेदयामीति । स आह । मोः स्वत्यवादिन् यथा
द्येनो बालं न नयति तथा मूर्षिका अपि लोहमारघटितां तुलां न

भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम् । एवं विषदमानी
द्वावपि राजकुलं गतौ । ततः श्रेष्ठी तारस्वरेणामास्य । भो अब्रह्मण्य-
मब्रह्मण्यम् । मम शिशुरनेन चैरेणापहतः । अथ धर्माधिकारिणस्त-
मश्रुवन् । भोः समर्प्यतां श्रेष्ठिपुत्रः । स आह । किं करोमि पदयतोऽपि
मे श्येनेनापहतः शिशुरिति । तच्छ्रुत्वा वेऽवदन् । भो न सत्यमभिहितं
भवता । किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवतीति । स आह । भो भोः
श्रूयतां मद्बन्धुः ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र छादन्ति मूर्षिकाः ।

राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ इति ।

ततस्तेऽपृच्छन् । कथमेतदिति । ततः स सम्यानामादितः सधं
वृत्तान्तमप्यात् । ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं सम्योष्य
तुलाशिशुदानेन सन्तपितौ ।

टीपा

‘परयः अवि मे’—इति पत्नी रचना—अनारकाचक. ‘मी राहत अस्तपना मुदा.’

‘सम्यानाम् अह्मता’—‘स्य’ । निपादया उपयोग चतुर्वीचोपर वरणम्. येष पत्नी
अपवाद समगती. संज्ञकमर्थे पात्रिका उपयोग वर विमर्शितार्थो वरणपात्रा द्रव्य भारे.

‘तस्य शक्तिः’—‘रवाण आलेण. वंशमीश्वर पत्नी शोक्नेली भारे.

‘ज्ञानोपकरणम्’—ज्ञानस्य उपकरणानि इति यस्य सः’ बहुव्रीहि. या विप्रसामर्थ्ये
येनो पनाय्या दिग्विजित् ज्ञानेन. गन्तुं वात ‘व्यधिरण रदुवोहि’ अर्थे गन्तान्.

‘नि + क्’—‘आहो, बावदेवद वरवै या कथी अश्वमेपरी अस्तपे.

‘पुरपाप्म’—‘अम शब्द कर्म-परायणा श्रेष्ठी येनो.

प्रश्न

१ येन कारणेन जीर्णपत्नी प्रामात्यरं प्रस्थित २ अस्या कयाद्यं कः सः पत्नी ?
त घटं प्रति जीर्णधनेन शायं कथं प्रदर्शितम् ?

२ भो. घेष्टिर् र्पयतां मे एा निक्षेपतुला । भो मात गन्धनामनेन साधं
ज्ञानोपकरणमाश्रय । कस्यजो भो अन्धगत पुत्र मे शिशु रुधापितरवत् ।
भो जीर्णधन सक्क्यतां श्रेष्ठिपुत्रः । या वाक्पत्रा प्रयोग यद्वा.

पाठ १९

क्षिनिपरीक्षा ।

पुरोक्षानरो नाम राजा यमुनायास्तीरे यत्नमतनोत् । तेन यत्नेन
 वासबादप्यत्यरिच्यत । अतस्तत्रैतामग्निरिन्द्रश्च तस्य माहात्म्य
 ज्ञातुं प्रवर्तमाने यजे । इन्द्र इयेनरुपमधारयत् तथाचाग्निं कपोत
 रूपम् । इयेनभयाच्छरणार्थं कपोतो भयपाडित आत्मानं प्रातुं राक्ष
 ऊहं प्राप्य तत्र निलीनोऽभवत् । तद् दृष्ट्वा इयेनो राजानमवदत् ।
 हे राजन् अस्य कपोतस्य रक्षणं कृत्वा किमर्थं त्वं धर्मविरुद्ध
 कर्माचरसि । एष कपोतो क्षुधा पीड्यमानस्य मे भक्षणं भवतीति ।
 तदा राजा प्रत्यवदत् । अयं विज स-वस्तरूपह्णणार्थं त्वत्तो भात
 प्राणवृष्टुरभयार्थं मत्समीपं प्राप्तः । अतोऽस्यामपार्थिनो रक्षणं
 ममावश्यकर्तव्यतामापततीति । एतच्छ्रुत्वा इयेन आह । हे विशापते
 अस्माद्गस्याद्विलोपितस्य समं प्राणा नश्यन्ति । मयि नष्टे मत्तुङ्ग
 मपि नश्येत् । एष त्वमेकस्य प्राणान् रक्षित्वा बहुप्राणघात
 करोषि । अन्येतद् धर्म्यं भवेदिति ।

एतद्वचनं निशम्य राजाऽभाषत । हे विहगोत्तम त्वं बहुकरयाण
 सयुक्त भावसे । किन्तु कथं त्वं क्षरणाधिपरित्यागं साध्विति मन्यसे ।
 भवतु नाहं त्वं भयविलोपं करोमि । यत्किञ्चिद-यद् भूय घाञ्छसि
 तदेवाहं तुभ्यं दयामिति । नाहं कपोतादन्यत्किञ्चिद-यद् काङ्क्षे । यतो
 मे दैवविहितं भूय कपोतोऽस्तीति इयेनेनाभिहितम् । तदा राजावदत्
 कपोतप्राणान् विना यदन्यत्त्वं कामयसे तत्सर्वमहं तुभ्यं ददानि न तु
 कथञ्चिदपि कपोतमिति । तदा इयेनाऽवदत् । भवतु हे नृपोत्तम
 कपोतेन समं तव मांसं त्वया प्रदेयम् । तेन मे तुष्टिर्मज्जदिति ।
 एतदुत्तरं श्रुत्वा शिवी राजा स्वमांसमुत्त-य कपोतेन सममतोलयत् ।
 किन्तु त्रिपानपि तस्य मांसमात्रं कपातनं समो नामभवत् । अतः स
 राजा स्वयमेव तुलामारोहत् । एतद् दृष्ट्वा इयेनाऽवदत् ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मश्च कपोतो हन्यवाडयम् ।

जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपांगतौ ॥

यावद्भोके मनुष्यास्त्वां कययिष्यन्ति पार्थिव ।

सावर्त्वीर्निश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ इति ।

एतदुक्तया तुष्टमानसौ ता इन्द्राक्षौ त्रिधिष्टपं गतौ । उद्गीनरोऽपि
विभ्राजमानो वपुषा त्रिधिष्टपमारोहत् ।

टीपा

‘अनि + रिन्—रत्चट् असर्गे’ या प्रियातया उपयोग व्याख्यातून रत्चट् प्रसा अर्थ
दर्शनाययाचा अनेक त्याची पक्षमी विभक्ति योडून वरणा.

‘अवश्यवर्गस्यताम् काम’—निषर्त्तये वर्तस्य असर्गे

‘जिज्ञासमानौ’—जाणण्याची इच्छा करणारे (दोघे)’ या वाचूचें शब्दार्थक वने. धातु.
विशेषण, पु. म. द्विवचन.

अन्त

१ इन्द्र स्वतः शिविपरीक्षेची गोष्ट सांगून आह्ने असें कल्पून ही गोष्ट
संस्तुतमर्थें सांग्ता

२ पीड्यमानस्य, उत्तृप्त्य, प्रदेयम्, विभ्राजमान ही रूपें पूर्णपणें ओष्ठमून
त्याचा वाक्यात उपयोग करत.

३ मलयीटित, भस्त्राबिलोप, दैवविहितम्, तुष्टमानमी, इन्द्राक्षी, रथेनमयम्
हे समास सोडवून त्याची नावे सांग्ता.

४ जसे शरणम् अर्थको असा शरणार्थिन्, तसेच — — —
शरणार्थिन्, — — — अमदायिन् रिद्यम्या जागी योग्य
शब्द सिद्धा.

५ उर्वरी (उद्गी) अत्यरिच्यन सीन्दर्देण । सत्यं (यज्ञमून) अतिरिच्यते ।
समातील शब्दाची योग्य रूपें योग्ता.

पाठ कर —स्वरव्यव स्वर्गेनाद्विदिविद्वत्तया ।

गुरोको योदिवा द्वे त्रियां श्रंवे त्रिविष्टपम् ॥

पाठ २०

दारिद्र्यदोषाः ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमलतीन्द्रोः किरणेष्विषयाङ्कः ।
उक्तं न सम्यक्कविना हि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १ ॥

धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीधितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ २ ॥

अहो तु कष्टे सततप्रचासस्ततोऽतिकष्टः परमेहवासः ।
कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ३ ॥

घरं धनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।
तृणानि शय्या घसनंच घट्फलं न धन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ ४ ॥

यदा तु भाम्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्स्यमित्रतां विरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ५

दारिद्र्यान्मरणान्ना मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्षेत्रं मरणं दारिद्र्यमनन्तरं दुःखम् ॥ ६ ॥

टीपा

‘नर-न’ (ही गोष्ट) पुरकणी, (पण ही) नरो—जी गोष्ट पसत अस्तु त्या अर्थाच्या वाक्यादोवर ‘वर-न’ हे अन्वय योजनात व जी गोष्ट नरो त्या अर्थाच्या वाक्यादोवर ‘न-नरु’ ही अन्वय योजनात ‘नर नर’ वार्त्ता समथ अतणारे द्वाद द्वयमेव असावे नाहीत वाक्ये असावी, तुलना ह्ये यो नू चयेन

प्रश्न

१ प्रथमलोके प्रयुक्तामुपमा स्पष्टीकुरुत ।

२ निधेनार्ता कोपप्रसादा निरर्थकाः केन कारणेन भवन्ति ?

३ कानि कानि वस्तूनि नरस्य कष्टकारकाणि भवन्ति २

४ वनवासवृत्तिं कीदृशी भवति उद्गणयत ।

५ दारिद्र्यस्य दोषान्वचयत ।

६ केन कारणेन दारिद्र्यान्मरणं वारम् ।

पाठ कथं — नि स्वानु दुर्बोधो दानो दमिदो दुर्गतोऽपि स ।

पाठ २१

“उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्यपायमपि चिन्तयेत्” ।

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिपक्षतः । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तापम्भूतं दरिद्रश्च । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपाजनां कृत्येनमपि यच्च-
वित्प्राप्तुं शक्नोमि भवामाप्ति । अधान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिमाह ।
भो मित्र शास्त्रेणैव धर्मितं यद् येन देशान्तरेषु बहुविधभाषायेत्यादि
न ज्ञातं तस्य जन्म धरणीपोंटे निरर्थकम् । अत आया देशान्तरं
गच्छायेति । अथ तद्दृश्यमानार्णव प्रदृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानु-
ज्ञातः शुभेऽहनि धर्मबुद्धिः प्रसिष्यतः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभाषेण
भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च तौ तापपि
प्रभूतोपाजितयिषी प्रदृष्टौ स्वगृहं प्रत्यागतुष्येन प्रसिष्यती । अथ
स्वरूपानसर्मापवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः । मद्र न
सयमेतद्धनं गृहं प्रति मेतुं युज्यते यतः बुद्धिभ्रमो यान्प्रयास्य
तत्प्रापयेत् । तदत्रैव धनगहने काले भूमां निक्षिप्य किञ्चिन्माय-
मादाय गृहं प्रविशायो भूयोऽपि प्रयोजने सज्जते तन्मात्रमस्मात्
स्थानाश्रयेथ । उक्तं च—

न चित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो ।

मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥

यथामिषं जले मत्स्यैर्मक्ष्यते श्वापदेर्मुचि ।

आकाशे पक्षिमिश्रेव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । मद् एवं कियतामिति । तयानुष्ठिते
द्वापपि स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितो । किन्तु पापबुद्धिर्निर्गन्धे
तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्ता पूरयित्वा स्वमघनमयात् । अथा
न्येषुधर्मबुद्धिं समेत्याग्रवीत् । खले बहुहुट्टम्या वयं वित्ताभावात्
सीदामः । तद्वत्त्वा ततः स्थानात्पिश्चिद्वित्तमानयाय इति ।
सोऽग्रवीत् । मद् एवं कियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं
खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताड-
यन्नमापत् । भो धर्मबुद्धे त्वया हतमेतद्धनं नाप्येव यतो भूयोऽपि
गर्तापूरणं कृतम् । तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धमिति । स आह भो दुरात्मन्
मैव धद् । धर्मबुद्धेः खल्वहम् । नैतच्चारकर्म करोमीति । एष तौ
विवदमानी धर्माधिकारिण गत्वा तस्मै सञ्जलं द्यूतं न्यवेदयताम् ।
अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरपर्यावर्त्ता दिव्यार्थं नियोजितो तावत्
पापबुद्धिराह । अहो न सम्यग्दृष्टा न्यायः । उतं च—

विद्यादेऽन्विष्यते यत्र पत्राभावे तु साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र विषये वृक्षदेवता मम साक्षिमूला सन्ति । तत्ता पत्राभावे
रेकतरं शीरं साधु वा सन्निश्चयं घोषयन्तीति । अथ तौ
सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं मया । तदस्माकमप्यत्र विषये
कांतुहलमस्ति । तत्प्रत्युपसमये द्वाभ्यामस्माभिः सह वनोद्देशं
गन्तव्यमिति । अयं पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनसमवदत् । तात
प्रभूतोऽयं मया यो धर्मबुद्धेश्चोरितः । अतो यदि भवास्तद्वक्षसोऽर-
मधिष्ठाय वृक्षदेवतावदाचरेत्तर्ह्येतद्व्यं रक्षितं भवेत् । अन्यथा
तन्मम प्राणैः सह नाशं गच्छेदिति । तस्य धनलुब्धः पिता तथा

कर्तुमन्वमन्यत । अतो राजायेव वनं गत्वा स तस्य वृक्षस्य कोटरं
मध्यास्त । प्रत्युपै पापबुद्धिं स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरं सरो राजपुरं
सह तं वृक्षमभ्येत्य तारस्वरेणाह—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धाम्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमश्च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ।

तत्कथयन् वनदेवता आचर्योयञ्चार इति । अथ पापबुद्धिपिता
शर्माकोटरस्थोऽभवत् । मां धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनमिति । तद्गुरुष्व
सद्यः राजपुरा विस्मयोत्पुल्लोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं
निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यायलोभयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तत्कोटरं वह्निमोज्यं
द्रव्यं परिहार्यं वह्निना सन्दीपितम् । अथ वनलति तस्मिन् कोटरेऽ
धंदग्धशरीरं पापबुद्धिपिता करणं परिदेवयन् यहिनिष्क्रान्तः ।
ततस्तैः पृष्ठं सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं न्यवेदयत् । अथ ते राजपुरा
पापबुद्धिं दृढं बद्ध्वा कारागृहे न्यभिषन् ।

टीपा

‘बहुवचनभाषावेका’ भाषा च वेदा च भाषावेका । बहुविधा भाषाभ्यां बहुविधं
भाषावेका । बहुवचनभाषायां अर्चयत्येवं बहुविधभाषावेका । बहुवचनं

‘चरते’ ई चर या १५ वीं भाषायां आक्रमेण । रूपं अपवादाय सह समवाये

‘अग्निः + स्था—आम्’ याच्ना उपसर्ग इत्याना स्थावाचक इत्यादी दिवि वा योक्तव्यं

प्रश्न

- १ शर्मा कथायां अभिषात नभः सार्धं वर्तते तत्कथयन् ।
- २ धर्मबुद्धिना कथं चानुर्यं दर्शितं तत्पृष्ठं कुरुत ।
- ३ निग्रहं कुरुन् नाव सया—दधान्तस्म प्रभूतोपार्जितावतौ धर्मवि
करणधितपुरं यनदुग्धं विस्मयोत्पुल्लोचना, यवदग्धगण ।
- ४ रूपे आख्या—नासादितम् दृष्टवन्तौ अविश्राय अभ्येयं परिवाय
निष्क्रान्तः ।

५. वहिस्था पात्र ओष्ठी संधि सोढवून लिहा.

६ या पाठांतोळ अव्यये सागून त्यांच्या अर्थ सागा.

पाठ करा:—द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिश्वमृशयं धनं वसु ।

द्विरप्यं द्रविषं द्युममर्थैर्विभवा अपि ॥

पाठ २२

रामस्य वनगमनम् ।

रामः—घात लक्ष्मण रिमातापयति मध्यमा मातानेन कार्यलेखेन ।

लक्ष्मणः—आर्यं पाषयामि तमदम् ।

अस्त्वेकेन घरेण घात भर्ता भोताधिराज्यस्य मे

यात्यन्येन विहाय कालहरणं रामो धनं दण्डकाम् ।

तस्यां धीरघराद्यनुदंशममास्तिष्ठत्यसौ तं पुनः ।

सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न श्वानुग्रजेत् ॥

रामः—अहो प्रसादोत्कर्षः ।

तद्रूपं गमनादर्शा यत्र पर्युत्सुकं मनः ।

न श्रेष्ठिच्छां जातः न न वन्मोऽनुजोऽनुगः ॥

लक्ष्मणः—दिष्ट्यानुमोदिताऽहमार्येण । धिष्टमार्यया र्नातयापि

गन्तव्यम् । अये सुधाजिदायंमत्तमहधरन्तान्

मुपसर्पन्ति ।

(सुमतिरुतं प्रवृत्तः)

सुधाजित्—राममद्र अघेक्षन् पादपिचारकमण्यानुगतं मन्तम् ।

रामः—नन्पस्यापि घनांशमग्ने गुरुनिषोगः ।

नरतः—लक्ष्मणस्य शत्रुमस्य चा तद्भवतु ।

रामः—किमत्र कस्यचित्स्यरुचिः ।

भरतः—एतावत्येव मे स्वरुचिः ।

रामः—शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन या पितृनियुक्त-
मुल्लङ्घयितुम् ।

भरतः—हा कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दमाग्यः ।

युधाजित्—यत्स समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—मानुल उद्धर माम् ।

युधाजित्—यत्स एवं तावत् (इति भरतस्य वक्त्रे कथयित्वा) ।

राममद्र एवमयं विशापयति—यदेतद्भगवता शर-
भङ्गेन प्रेषितं तपनीयोपानचुगलं तदार्यः प्रसादी-
करोत्विति ।

रामः—(तडुमुच्य) गृहाणैतद्वत्स ।

भरतः—(शिरस्कारेण) हा आर्य ।

रामः—(परिव्रज्य) यत्स मत्पादस्पृष्टिकया प्रतिनिवर्तस्य ।

भरतः—अयमहमिदानीम्

नन्दिग्रामे जट्टा विघ्नदमिषिच्यार्यपादुके ।

पालयिष्यामि धृषिर्था यावदार्यो निवर्तते ॥

(इति सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति)

युधाजित्—यत्स राममद्र अनुगच्छाम्यहं यः ।

रामः—मानुल मानुल प्रतिनिवर्तस्य । अयं य यौ हस्ते भरतः ।

युधाजित्—यत्स अनुगच्छस्व मामनुगच्छन्तम् ।

रामः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । शुरवो हि यूयमनुगन्तव्या
नानुगन्तारः । आत्मनातृतीयेन मया गन्तव्यमित्यभ्यादेशः ।

युधाजित्—किमहमेकोऽनुगच्छामि । अपि तु खलवृद्धाः
प्रवृत्तयः । किं न पश्यसि ।

रामः—मातुल मातुल गुरुभिरेव शिदावो धर्मलोपात्पालयितव्याः ।

तत्प्रसोद नः । प्रतिनिवर्त्यतामयं महाजनः । (इति प्रणमति)

युधाजित्—वत्स उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । बोधयित्वा प्रजाः क्षापि
मन्दमाग्यो गच्छामि ।

स्यां लरमण महाबाहो स्यां च यैदेहनन्दिनि ।

आमन्त्रये निधृस्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु वाम् ॥

(इति सर्वे निष्क्रामन्ति)

टीपा

हा उक्ता भक्तीच्या महावीरचरित नाटकातील आहे. कैकेयीला दशरथ राजाने दोन वर पावपाचे होते, ते वर तिने आमून एका वराने रामाला वनवास व्हावा व दुसऱ्याने भरताला राज्याभिषेक व्हावा असे दशरथाकडून वचन वरवून घेतले. वनवासाच्या निषेधाच्या वेळचा हा वृत्तान्त आहे. 'मध्वमा माध' हे कैकेयीला उद्देशून म्हटलेले आहे. म्हणून दशरथ भरताला 'आयें मत्स' असे म्हणतो.

'ननु—परोक्ष' या अन्वयाचा वात्पार्हमी उपयोग केला म्हणजे वाक्याच्या जोर येतो किंवा प्रसार्थक स्वरूप येते.

'आत्मनामृतीयः'—अनुक्त समास. कारण प्रथम पदाचा विभक्ति प्रत्यय कावय राहिला आहे.

'विभ्रू' हे भू (३ उ. प.) धातूचे कर्त. धा. विशेषण. (प. प.)

'पालयितव्याः'—(पा-प्रयोजन-पालयति) कर्मणि विध्यर्थी धा. विशेषण.

'तमाः'—ये. हा शब्द बहुवचनात चालतो. 'महतीः—प्रग' हा सप्तमि बहुवचनांत येतो.

प्रश्न

१ एष संवादो बालैर्नायितव्यः ।

२ कैकेय्याः कार्यलेखे दक्षिणतमासीत्तद्वर्णयत । रामो भरतस्य मन आत्मानमनु
वनगमनप्रार्थनं निवर्तयति ?

३ 'यूयमनुगन्तव्या ननुगन्तारः' या वाक्याचा स्पष्टार्थ सावा व पुटाल
धातूंसामून वरील प्रकाराची रूपे बनवाः—

अनु + मन्, अनि + ता, परि + त्यन्, अनु + प्रह्, अनु + स्था.

४ या उताप्यातील वर्तमानकालवाचक घातु विशेषणे दर्शवून त्याचा प्रत्येक ठिकाणी वसा उपयोग केला आहे हें स्पष्ट करा.

५ समान गोलवून नावें द्या—गुरुनियोग, पितृनियुक्तम्, मन्दभाग्य, सारलक्ष्म, अम्बादेव ।

पाठ करा—समानादयसोदयस्यर्धसहस्रा समा ।

सगोत्रवान्यवशातिवन्तुस्वस्वपना समा ॥

पाठ २३

त्रिशङ्कुक्या (प्रथमो भाग) ।

सत्यघादी जितेन्द्रिय इक्ष्वाकुकुलयर्धनस्त्रिशङ्कुरिति विप्रयातो राजामन्यत देवताना परा गतिं स्वशरारेण यायामिति । अतः स न्यवेदयत्स्वमनोरथं कुलगुरवे वसिष्ठाय । किन्तु वसिष्ठेन तदज्ञानय मित्युपादिष्टम् । अतः स वसिष्ठपुत्रान् गत्वा तानप्रर्षात् ।

गुरपुत्रानहं सर्वान्नमस्तुल्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो यावे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥

ते मां मयन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः ।

सदारोरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥

प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।

गुरपुत्रानृते सर्वाग्राहं पश्यामि कञ्चन ॥ इति ।

एतत्त्रिशङ्को. शोधसमन्वितं चचः श्रुत्वा ते वसिष्ठपुत्रा अनुधन् । यत्पुत्रोपसा वसिष्ठेनाज्ञान्यमिति कथितं तत्कथं चपं साधयितुं शक्नुयाम् । अत इमं बालिशं विचारं विहाय स्वपुत्रं पुनर्गम्यता-मिति । अनेन प्रतिपचनेन प्रभु-घस्त्रिशङ्कुरवदत् । अन्यां गतिं

गच्छामि स्वस्ति योऽस्तु तपोधना इति । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सङ्कुद्धा
अपिपुत्रास्तं चण्डालो मविष्यसीत्यशपन् । तेन शापेन चण्डालतां
गतः स राजा । तस्य तादृशीमवस्थां दृष्ट्वा सर्वेऽनुयायिनस्तमज्जहुः ।
अत एक एव स विश्वामित्रं तपोधनेमयात् । चण्डालरूपिणं तं
दृष्ट्वा स मुनिस्तस्यादयत किमागमनकार्यं त इत्यन्वयुद्धक । तदा
स त्रिशङ्कुरेवमब्रवीत् ।

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।

अनद्याप्यैव तं कामं मया प्रातो विपर्ययः ।

सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ।

मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥

धर्मे प्रयत्नमानस्य यत्नं चाहर्तुमिच्छतः ।

परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥

तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।

कर्तुमर्हसि मद्रं ते देवोपहतकर्मणः ॥

नान्यां गतिं प्रपद्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ।

दैवं पुरुषकारेण नियतंयितुमर्हसि ॥ इति ।

एतन्निशम्य पुत्रिकात्मजश्चण्डालतां गताय रामे स्वागतं व्याह-
त्याब्रवीत् । अहं तेऽभयं वदामि । अहं पुण्यकर्मणः सधर्मान्निर्नाहय
त्वां याजयामि येन सशरीरस्त्वं स्वर्गं गच्छसीति ।

टीपा

‘अस्तु’—अममन् (भा ३ प ५) धातूरेण कृत् नृ पु बहुवका

‘दृष्ट्वा’ (१ आ ५)—दृष्ट्वा करणे २ वाचा उपयोग व्याख्याकृ दृष्ट्वा कटाक्षवाची रथावी
पठौ सोऽन वरण

‘गुरुपुत्रां करो’—‘करो-स्त्विवा’ वा अभ्ययाचा उपयोग बहुता वषम्यन्ना नामादौवर
वर्तत मयि द्विगीयान्त नामाचाहि उपयोग वर्तत

‘स्वस्ति-क्याग अतो’—या अभ्ययाचा उपयोग अनुव्यं नामादौवर वर्तत

प्रश्न

- १ किमर्थमृषिपुत्रादिशङ्कुमराणम् ? विश्वामित्र किमर्थं तस्मै स्वागतं व्याहरत् ?
- २ अहं सर्वान् प्रपद्ये । भवन्तो मां याचयन्तु । भवान् दैव पुरुराजरेण निवर्तयन् । या प्रयोजनं वाक्यार्थी भूलं वाच्यं साग्रा, वसे—‘सैन्यापति सैनिकान् स्थापयति’ याचं ‘सैनिकास्तिष्ठन्ति’ ।
- ३ यायाम्, अषाढुकाम्, अनुवन्, समनुयाम, अन्नुयुक् ॥ रूपे पूर्णपणे ओलखून त्यातील धातूंची प्र. भूतदात्री व आचार्यां रूपे सागा.
- ४ अनुचर, अभोष्टन्, मुनि विना, स्वकृत्वा, अयच्छन्, अष्टच्छन्, यज्ञरात्रम् या शब्दानां वरील पादातील सप्तार्थक शब्द सागा.
- ५ ममात्माचा निग्रह कर्मज नाकें सागा —सत्यवादी, जितेंद्रिय, दैवोपहत-
कर्मो, पुण्यकर्मोण, सशरीर ।
- पाठ करा —देवं दिष्ट भागधेय भाग्यं ह्यी निपतिर्विधिः ।

पाठ २४

त्रिशङ्कुयया (द्वितीयो भाग) ।

विश्वामित्रः स्वपुत्रानाह्वयात्रचीत् । ममात्मायां सवासिष्ठान् सर्वा-
नृपीनानयत यज्ञार्थमिति । अतस्ते पुत्राः सर्वानृपीन्निमग्न्य म्यद्यतन्त ।
ते पितरमनुयन् समहोदयान्वासिष्ठान्निना सर्वे आप्यान्ति । समहो-
दयंवांनिष्ठेस्तम् ।

ह्यत्रियो याज्ञको यस्य घ्राण्डालस्य विदोपत ।

यद्यं सदसि भोवाये ह्यिम्नस्य सुर्ययः ॥ इति ।

एतद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्राः श्रमासन्नियतादारा विवृता भवन्तु
महोदयस्य निषादत्यं यान्नित्यदापदिश्वामित्रः । पश्चान्महातेजा

विश्वामित्रः सर्वेभ्य ऋषिभ्यस्त्रिशङ्कोरिच्छां न्यवेदयत् । भवद्भिर्मया
सह यज्ञः प्रवर्त्यतामित्याह । अयं भगवान्विश्वामित्रोऽग्निवत्पः
शपेदिति मयेन तेऽवदन् ।

क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।

गच्छेदिक्षाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ इति ।

एवं सर्वसम्भारसम्भृतो यज्ञः प्रवृत्तः । महातेजा विश्वामित्रो
याजक आसीत् । सर्वं ऋत्विजो यथाकल्पं यथाविधि सर्वाणि
कर्माण्यकुर्यन् । किन्तु यदा देवता हविर्भागार्थमाहतास्तदा ता
नागच्छन् । अतः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रः स्रुवमुद्यम्य त्रिशङ्कु-
मत्रयीत्पश्य मे तपसो धीर्यै स्वाजितस्य नरेश्वर । स्वशरीरेण च
दुष्प्रापं स्वर्गं गच्छेति । एवमुक्तयति तस्मिन्पश्यतां मुनीनां त्रिशङ्कु-
दिव्यमारोहत् । तं स्वर्गं प्रविशन्तं दृष्ट्वा सर्वैः सुरगणैः सह
मधयोक्तवान् ।

त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः ।

गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाकूशिपः ॥

अतः पुनस्त्रिशङ्कुरधः पतन्प्राहि मामिति विश्वामित्रं प्रार्थयत् ।
तच्छ्रुत्वा सङ्क्रुद्धो विश्वामित्रस्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यप्रचीत् । स्वयं
चापयं खण्डि निर्मातुमुपाग्रमत । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पिसङ्घाः
सुरासुराः सानुनयमवदन् गुरुशापपरिक्षतोऽयं सशरीरो दिव्यं यातुं
नार्हति । तदा विश्वामित्रोऽग्रयोदस्य त्रिशङ्कारोहणं मया प्रति-
ज्ञातम् । तदन्यथा भवितुं नार्हति ।

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।

नक्षत्राणि च सर्वाणि मामग्नानि ध्रुवाण्यथ ॥

यावह्योवा धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्येतानि सर्वेशः ।

मत्तृत्तानि मुराः सर्वे तदनुप्रातुमर्हथ ॥

पतच्छ्रुत्वा सर्वदेवेस्तथास्त्वित्युक्तम् । एवं विश्वानरस्य पथो
यद्विरवारूशिपस्त्रिशङ्कुरमस्यभिषो दिवि स्थितः ।

टीपा

‘अग्रिमम्-अग्नीमात्रा-’ ‘कम्’ ॥ शब्द ‘सात्रा’ या कर्त्तु नामानां शेषानां व
ले शब्द विशेषण होणे.

‘अग्नौ यन् प्रवर्तयन्’ (प्रयोग कर्मणि प्रयोग) । भवन् वच प्रवर्तयन् (प्रधान
वर्गणि प्रयोग) । वच प्रवर्तयन् (मूळ कर्त्री प्रयोग)

प्रश्न

- १ किमर्थं वाग्निना विधामिन्नस्य यत्रार्थं नागता ? अन्य कथय केन कारणेन यत्र
कृतमुद्यता अभवन् ? इविप्रह्वाय देवा किमर्थं नागच्छन् ? अथ पतन्ता
निराहु दृष्ट्या विधामिन्नेन किं कृतम् ? किमर्थं निराहुरन्ताराल एव स्थित ?
- २ समास सोडून नाथे सागा — समहोदया, यथास्त्वम्, स्वाह्वात्य,
अयानिरास, सर्पिसङ्गा, अमरसन्निभ ।

- ३ दिवि, पथ, ह्युवम्, मयवा हां कर्णे ओळखून हे शब्द पूर्णपणे चालव्
- ४ या पावत एवाय वाक्वात ‘मते अमनी’ व ‘अन वटी’ या दोन्ही
रचना आल्या आहेत, ते वाक्य दाखून त्याचा उपयोग स्पष्ट करा,

पाठ करा — अथर्वब्राह्मणेतागे यत्तु सामर्थ्येद् शब्दम् ।

आग्नीमात्रा घनैर्वासां कृत्विनो यानद्वाग ते ॥

पाठ २५

मन्दारिनीवर्णनम् ।

विप्रवृष्टादिनिष्कम्प मैथिली कोमलेश्वरः । (राम)

अदशयन्मुमञ्जला रम्या मन्दारिनी नदीम् ॥ १ ॥

जप्रयास यत्परोक्ष व्याख्यन्निमाननाम् ।

विदेहराजस्य सुता रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।

राजन्ती राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ३ ॥ (कुवेरस्य)

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।

कमलैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ४ ॥

मृगयूधनिषीतानि कलुषाम्मांसि साम्प्रतम् ।

तीर्थानि रमणीयानि मैथिलि प्रतिमान्ति मे ॥ ५ ॥

जटाजिनधराः काले चल्लोत्तरदाससः ।

अपयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियतमूर्ध्वयाहवः ।

एते परे विशालाक्षि मुनयः शंसितप्रतराः ॥ ७ ॥

क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ।

क्वचित्सिद्धजनाफीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ८ ॥

सर्षापश्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्यधमजन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ ९ ॥

उपस्पृशंस्त्रिपथनं मधुमूलफलाशनः । (कानं कुर्वन्) (त्रिःसम्यग्)

नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १० ॥

इयं हि रम्या मृगयूधशालिनी निषीततोया गजसिंहपानरैः ।

सुपुष्टितैः पुष्पधरैरलङ्कितानसोऽस्ति यः स्यान्न गतह्रमः सुखी ॥

द्वीपा

‘मणिनिर्गद्योद्य—मणिता निवृत्तं उर्वरं वस्त्राः सा’ । ‘उद्यन्’ शब्दाच्च समासाच्च शेषात् ‘उद्यन्’ अस्ते रूपे होतः ।

‘चारुचन्द्रनिगानना—चारुः चन्द्रः तेन निभम् आननं वस्त्राः सा—सुन्दर चन्द्रप्रमाणे भित्तिं तौड अग्रे अर्थात् ।

‘विदेहराजः—विदेहराजा राजा’—देशाच्च नावै श्लोकांश्च नावापायज्ञ फेला मत्तयासि वचनान् योजयाम् । ‘राजन्’ शब्द तत्पुरुष सम्प्रदाय्या चेत्यर्थः ‘राज’ ज्ञेयो ।

‘कवि-कवि’—यहीचटे-दुसरीचटे या अर्थी ‘कवि’ शब्द पुनः पुनः दोबरा लागो.

‘अवमज्जनी—छाली पाण्यांत बुडक्यारी-दावणारी.’ मूळ धातु ‘अव+मज्ज्.’ कें. धातु. विशेषणाचा उपयोग श्रवोन्मेषाच्या अर्थी केलेला आहे.

‘विषवन्-व्रणं सवनानां समाहारः—वीन संश्रिताच्या मेली.’ ह्या समास अन्वयाची.

‘विद्यादात्री—विद्याने अग्निष्ठी यस्याः सा.’ ‘अग्नि’ शब्दाचे बहुव्रीहि सजासाच्या घेतली ‘अग्नि’ असे हून दोन व साज ‘ई’ जोडून खालिली ह्य दोन.

प्रश्न

१ मन्दाकिनीमुद्दिप्य प्रयुक्तानि विशेषणानि विशित्वा तेषामर्थं विचरीकुरुत ।

२ अपोलिगितानां विशेषणानामर्थं विषदं कुरुतः—

राजीवलोचनः । कर्णमहर्षः । सिद्धनारायणी । कलशान्मूर्ति । कोमलेश्वरः ।
पुलिनशाकिनी । संसितनवाः ।

३ मन्दाकिनीवर्णनं कुरुत । मन्दाकिनीचलस्य कः परिणामो भवति द्रष्टव्यमसि ?
अनेन वर्णनवाचनेन पाटितुमिच्छसिः कीदृशी भवति ?

पाठ कराः—मन्दाकिनी विद्यद्वा स्वर्णदी मुग्धदीर्घा ।

पाठ २६

मुन्दोपमुन्दौ ।

द्विष्यकरीषोर्निबुध्यते नामामयद्वयान् बुद्धः । तस्य च पुर्या
दन्तेन्द्रा मुन्दोपमुन्दनामानां नित्यमवर्ततां सममुग्धदुर्गा । प्रीत्यर्थं
पिप्पेतुं निश्चित्य पिप्पयपर्यंतं गत्वा ततः साम्यामुग्रं तपः । तां
अप्यलब्धधारिणा आत्मसांमानि जुह्वतां दाम्पत्यं धृतमती स्थिता ।

तयोस्तपःप्रभावेण चिरं प्रतापिनो विन्ध्योऽमुञ्चद्धमम् । तयोस्तपो
दृष्ट्वा भयं गता देवास्तपोभङ्गाय विविधानुपायानकुर्वन् । किन्तु तौ
व्रतमङ्गं न कृतवन्तौ । एतद् दृष्ट्वा सर्वलोकहितः पितामहः
साक्षादसुरौ गत्वावदत् । वरं वृणथामिति । तदा ताभ्यामेव वरः
प्रार्थितः । त्रिलोभ्यामन्योन्यं पिना कस्मादपि धां भयं नास्तिथति ।
इमं वरं दत्त्वा पितामहस्तौ उपसो निवर्त्य ब्रह्मलोकं गतः ।

लम्बधरौ तौ यथेच्छं सुखमन्वमपताम् । तयोःपुरे भक्ष्यतां भुज्यतां
दीयतां रम्यतां गीयतां पीयतां चेति शब्द आसीद्गृहे गृहे । गच्छता
कालेन तौ सरुलां भर्ही जेतुमारब्धौ । द्विजानां यज्ञा उत्सादिताः ।
सर्वे प्राणिनोऽपि पीडितास्ताभ्याम् । अतः शून्यमेवासीजगत्तदा ।
सर्वे वैयर्थ्यः पितामहस्य भयनं गताः शरणार्थम् । तैर्धर्मितं सुन्द्री-
पसुन्दयोः सर्वं कर्म धृत्या पितामहः कर्तव्यं निश्चित्य विश्वकर्माण-
भाह्नपदादिशब्दं सुज्यतां प्रार्थनार्थका प्रमदेति । स पितामहं
नमस्कृत्य पुनः पुनश्चिन्तयित्वा दिव्यां योषितं निरमिमीत । सा
रत्नाणां तिलं तिलं समानीय विनिर्मिता । अतः पितामहस्तस्या
नाम तिलोत्तमेत्यकरोत् । किं मया कार्यं हे भूतेशेति सा ब्रह्माण-
मन्धयुक् । सुन्दोपसुन्दौ दानधौ गत्वा तयोरन्योन्येन यथा धिरोधः
स्यात्तथा क्रियतामिति ब्रह्मणोपदिष्टम् । अतः सा तिलोत्तमा धने
पुष्पाणि धिन्वती यत्र तौ महासुरा आस्तां तत्र शनैर्गता । तां
दृष्ट्वा सुन्दस्तां दक्षिणेन पाणिनागृह्णादुपसुन्दस्तु धामेन पाणिना ।
सुरोपानमत्तो तौ मम भार्या भव मम भार्या भवेति सममेवाकथय-
ताम् । ताभ्यां विस्मृतोऽन्योन्यस्नेहः । कलहायमानौ तौ गदे गृहीत्या
प्राहरतानन्योन्यम् । अन्ते गदामिहतौ तौ नमश्च्युता अर्का इव
धरणीतले मृतवत्पतितौ । एतद्दृष्ट्वा प्रीतः पितामहस्तिलोत्तमा-
मभ्यनन्दत् । आदित्यचरिताहो कान्धेचरेति तस्य वरं दत्त्वा पितामहो
ब्रह्मलोकं गतः ।

टीपा

‘सुरोपसुन्दनामानौ—सुन्द उपसुन्द च सुन्दोपसुन्दौ (द्वन्द्व) । सुन्दोपसुन्दौ नामनी
यसोः तौ सुन्दोपसुन्दनामानौ (बहुव्रीहि) ।

‘कम्मात् मय नास्तु’—मय, भीति, भी हे व याच अर्थचे शब्द शब्द योजनाना अयोपादक वस्तूची निवा प्रप्याची पचमी योजकात

‘त्रिलोकी—त्रयाणां लोकानां समाहार (द्रिय)”—त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् । वर्तमानसमासाचे प्रधान पद सख्यावाचक शब्द असेल व सर्व समासाचा उपयोग समुदायवाचक कथानें वाक्याचा असेल तर ‘द्रिय’ समास योजनात बटुनेच द्रिय समासाचें रूप नपु. प्रमाणापेक्षेने अस्तें अथवा दीर्घ ईकारान्त अस्तें

प्रश्न

१. मुनय स्वयमेवेमा कथा कथयन्तीति तर्कयेत्वा कथां लिखत ।
२. या पाठातील वर्तमानकालवाचक धातु विशेषणें लिहून ता कथा तयार झाली हें मागा त्याचप्रमाण त्याचीं प्रथमा ते चतुर्थीया या विभक्तांचीं सर्वे लिमांचीं रूपे या
३. समसुखदुःखं, भूतप्रीति, तपोभज, यथेच्छम्, देवर्षय, सुरापानमत्तौ या समागाचा विग्रह करून नावे सागा
४. ताभ्यां विस्मृतोऽन्धोऽन्धमेह । विषयकर्म दिव्या योषित निगमितीति । त्वदा गृह्यतां प्रार्थनीयैरा प्रमदा । ताभ्यामपि वर प्राप्तिव । या वाक्याचा प्रयोग बदला
५. भक्षता, भुज्यता, दीयताम् इत्यादि कर्मणि रूपबद्दल कर्तारि द्वि पु. एकवचनी रूपे योना.
- पाठ करा — श्री योषिदय्य योया नारी संभन्तिनी यधू ।
प्रमदा मानिनी वान्ता रज्ज्वा वामलोचना ॥

पाठ २७

आम्रान्योक्तयः ।

यद्यपि दिशि दिशि तरवः परिमलरहुलाश्च पारिजाताद्याः ।
तदपि रसालोऽप्येकः कोमिलहृदये सदा वसति ॥ १ ॥

कुन्दे फवग्ने कुमुदेऽरविन्दे यथाकथञ्चित्समयं नयन्ति ।
प्राप्ते वसन्ते पुनरुत्तरङ्गा रसाल जानीहि तथैव भृङ्गाः ॥ २ ॥

भूरिशोऽपि च वसन्ति कानने शालिनः फलविशेषशालिनः ।
कोकिलस्य तदपीह मानसं नो रसालमपवादय तुष्यति ॥ ३ ॥

आम्र यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये ।
हन्त सम्प्रति तथापि जनान् छायेयैव दलयस्यतितापम् ॥ ४ ॥

द्विह्रण्डलं परिमलैः सुरभीर्योपि
सौन्दर्यमायहति लोचनलोभनीयम् ।
हं हो रसाल फलवर्यं तथापि दूये
यद्ग्रन्थिलं च कठिनं हृदयं विमर्षि ॥ ५ ॥

यदेकस्मिन्वर्षे न फलति रसालस्तररयं
पिकुः किं काकेष्टं फलितमपि विभ्रं प्रजति किम् ।
प्रजन् म्लानि म्लानि न वदति च कस्यापि पुरतः
स्मरन् धारं धारं पुनरपि रसालं मृगयते ॥ ६ ॥

टीपा

फलविशेषशालिन - फलानां विशेषा फलविशेषा । फलविशेषे शालन्ते ते (उपपद्यते)

प्रश्न

१ एता आम्रान्योक्तयः कीदृशान्नानुदित्य लिखिता ?

२ रसाल सर्वेषु तदेषु कथं श्रेष्ठतद्दर्शयन् ।

शरानस्यन्तं तं नेपादिमपदयन् । तमनभिज्ञाय ते को भवान् कस्य
चेत्यन्वयुञ्जत । तदा सोऽवदत् ।

निपादाधिपतेर्वांरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मा वित्त धनुर्घेदकृतध्रमम् ॥

एतच्छ्रुत्वा ते पाण्डवा द्रोणाय सधर्मव्यन् । अर्जुनस्तु तमेव
लक्ष्यमनुस्मरन् रहसि द्रोणं प्रणयाद्ग्रथोत् । कथं भवद्भवनमनादृत्य
मद्विशिष्टोऽन्यो भवतः शिष्यो वर्तते इति । तदा मुहूर्तमिव चिन्त-
यित्वा द्रोणः सव्यसाचिनमप्यदाय नैपादिं प्रति गतः । तत्र कैवल्यं
धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तं सोऽपदयत् । गुरं द्रष्टृकलव्यः
शिरसा प्रणम्य सादरं च पूजयित्वा प्राज्ञलिः स्थितः । ततो
द्रोणोऽग्रवीत् । यदि त्वं मे शिष्योऽसि तदिदं वेतनं दीयतामिति ।
एतच्छ्रुत्वा स हृष्टः किं प्रयच्छानि भगवान्मामात्रापयतिधत्यवदत् ।
तदा दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति द्रोणोऽवदत् । इदं दारणं यवोऽपि
श्रुत्वाऽदीनमानसः स आत्मनोऽङ्गुष्ठं छिरया द्रोणायार्पयत् । अहो
शुचिनिष्ठेकलव्यस्य ।

टीपा

‘गृहा-भर गृह हा शब्द पुलिगामर्थे बहुवचनात् वी-भाल मान अर्थ एववचनी
कम् शक्यते

‘सुम्नय-मात्रिका वेलेण’ मय हा प्रत्यय वनदिनेल। किंवा भरलेला या अर्थी नामाना
जोडतात असे, सुवर्णमय-सो-याचा वेलेला, कलव्य-पाण्याने भरलेला खोलीगी रूप
‘मयी’ यरी होते

‘शान्जलि-प्रवदः अ-जलि वन स’ (वदु)

प्रश्न

१ पुढील वाक्ये पुरा करा —अनुनर्गशलेन प्रीतो द्रोणस्त तथाच्चापयन्
कथा । द्रोण एवलव्य शिष्यत्वेन न प्रत्यक्षत्वात् वत ।
एकलव्य दृष्ट्वा स्व भयपरोऽभवन् कथा । द्रोण एवलव्य
दक्षिणमङ्गुष्ठमपयेत्याश्रयन् वत .. ।

धारानिपातेरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासुविलम्बमानाः ।
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं यदूचरणास्त्यजन्ति ॥ ६ ॥
 मुक्तासभाशं सलिलं पतङ्गे सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
 हृष्टा विघर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृपिताः पिवन्ति ॥ ७ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा चनेषु चिघ्नान्तरा मृगेन्द्राः ।
 रम्या नगेन्द्रा मिथृता नरेन्द्राः प्रकीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥
 धर्पप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रयान्ति घाताः समुदीर्णघोषाः ।
 प्रनष्टकूलाः प्रयहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ९ ॥
 नरैर्नरेन्द्रा इव धर्षतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तं पवनोपनीतैः ।
 यनाम्बुकुस्मैर्धरणी विस्त्रुता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ १० ॥
 महान्ति कूटानि महीधराणां धारामिथौतान्यधिकं विमान्ति ।
 महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताफलापेरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥
 वहन्ति धर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति मृत्यन्ति समाभ्यसन्ति ।
 नद्यो यनामत्तगजा यनान्ताः प्रियाधिर्हनाः शिखिनः लवङ्गाः ॥ १२ ॥

टोपा

‘जडागम (बाल) — जलस्य आगम यस्मिन् ॥ (५)’

१२ व्या श्लोकात् प्रथमार्थेन व्या क्रमाने त्रियाचदे बोजलेली आहेत त्याच क्रमाने उत्तरार्थात
 कर्तृपदे दोशलेली आहेत या अलनाराका ‘यथासङ्ख्येन’ असे म्हणतात

प्रश्न

- १ कर्पाकालातील आकाशाला उद्देशून जी जी विशेषणें बोजलेली आहेत त्याचा अर्थ स्पष्ट करा
- २ बरील श्लोकातील उपमानें स्पष्टीकरण करा.
- ३ शब्दसादस्यामुळे कोणता श्लोक गुमदारा आवडतो तें उक्तराव सांगा.
- ४ चौथ्या श्लोकामध्ये स्पष्ट रीतीने उपमा बोजलेली नाही ती प्रच्छन्न आहे ती स्पष्ट करा.

नाहं मन्य उपपन्नं कालमिमं तैः सह विप्रहार्यम् । अनेन प्रतिवचने
नामर्पणोऽपि भीमसेनः शान्तियुक्तोऽभवत् ।

तदेवामतो व्यासो युधिष्ठिरमेवमुपादिशत् । यच्चर्तुनो महेन्द्रं रद्रं
घरणं कुबेरं यमं चास्त्रहंतोर्गत्वा तान्याप्नुयात्तर्हि सोऽजेयो भवेदिति ।
एवमुक्त्वा व्यासोऽन्तरदधात् । पश्चाद्व्यासवचनं स्मृत्या धर्मोऽ-
र्जुनाय रहसि तदकथयत् । अस्त्रप्राप्त्यर्थं द्वेषानां प्रसारं त्वं यथाकालं
प्रतिपालयोत्रेण च तपसाऽऽत्मानं योजय । अतो धनुष्मान् खड्गी-
कवची मुनिग्रते स्थितस्त्यमुत्तरां दिशं गच्छ । पश्चाच्छक्रमेव प्रपद्यस्व
स तेऽस्त्राणि यच्छतोति । एवं धर्मराजस्य निदेशात् पुरन्वरं ब्रह्मनाभो
भविरं धनुर्गृहीत्वोदीचीं दिशं प्रातिष्ठत् । हिमवन्तं तथाच गन्ध-
मादनमतिप्रम्य धनञ्जय इन्द्रकीले पडहोरात्रानतिष्ठत् । तत्र चोप्रे तप-
आचरत् । तस्य तपसा तुष्टं शक्रो द्विजरूपेण तत्र प्राप्य 'यत्
वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन' इत्यवदत् । एवमुक्तो धनञ्जय
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वावदद्भवतोऽस्त्राणि प्रार्थय इति । इन्द्रोऽघदघदा-
स्य भूतेषां त्रयक्षं शूलधरं शिष्यं पश्येत्तदाह तुभ्यं दिव्यास्त्राणि वधा-
मिति । अतोऽर्जुनो हिमयत् । पृष्ठेऽयुग्रं घोरं तपस्तनुमारमत ।

टीका

‘अन्तर्दि’—गिरेः कर्त्तव्यं दत्ति—अन्वयमात्रं समाप्तं ।

‘हृत्मानविशने’—अग्नि+श्वा वा विवापश्वाच्चा उपयोगेन पशुनाचरं शृङ्गाची ॥ १५४ ॥
वीजुलं करिताम् ।

‘उदीची दि’—उत्तर दिशः, ‘अवाची दि’—दक्षिण दिशः, ‘प्राची दि’—पूर्व
दिशः, ‘पश्ची दि’—पश्चिम दिशः ।

‘अहोरात्र’—अहं च रात्रि च अहोरात्रं (२४)

‘इयम्’—नामि अत्रापि वरस्य ॥ (३५) ‘अग्नि’—व्यासो ब्रह्मा ॥ १५४ ॥ समाप्तो
रेवम् । अत्र अर्थो रूपं होतं ।

प्रश्न

- १ वनवासिना पाण्डवानामवस्था वणयत् । व्यासनं युधिष्ठिराय किं कथितम् ?
२ अतोऽर्जुनं किं वतुमुपादिशत् ?

विजीवितः कृतो यमसदनं च नीतः । अतो न त्वं मां दोषपक्षे
स्थापयितुमर्हसि । भव त्वं सिद्धो मम नाराचावपातं सोढुमिति ।
अतः प्रवृत्तं महाघोरं युद्धं तयोः । तौ परस्परमविध्यतां वाणेः ।
अन्ते किरातवाणेः पीडितोऽर्जुनो मोहमापन्नो भूमौ न्यपतत् ।
मुहूर्तादनन्तरं लब्धचेतनोऽर्जुनो भृशं दुःखितो रुधिरक्षिप्त उत्थाय
हारण्यं पिनाकिनं शरणं गत्वा शृन्मयं स्थाण्डिलं कृत्वा माल्येन
भयमपूजयत् । तन्माल्य क्षणेनैव किरातशिरसि स्थितं दृष्ट्वा भृशं
प्रमुदितो भूत्वा किरातपादयोरपतत् । भवश्च प्रीतो भूत्वाब्रवीत् ।

भो भोः फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।

शौर्येणानेन घृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ इति ।

पश्चादर्जुनोऽर्थाभिः स्तुतिभिः शियमस्तीत् । तदा हृष्टो हरो
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितमित्यब्रवीत् । सदाजुर्नोऽब्रवीत् ।

वरं ददासि चेन्महा कामं प्रीत्या घृपभ्यज ।

कामये दिव्यमस्त्रं तद् घोरं पाशुपतं प्रभो ॥

अतो भयस्तदस्त्रं पार्यादाददात्समन्त्रकम् । एवं समाप्तं किराता-
र्जुनयोर्युद्धम् ।

टीपा

महाभारतातील या कथेला अनुगृह्यून भारवि कवीनं 'विराजुर्नोऽयम्' या नावानें
वाक्य लिहिलें आहे

‘दोषपक्ष स्थापय कर्मणि—दोष कर्मिणापि निक्षिप्’ वीणावर तरी दोष टाकणें.

‘विनीविन—विगत वीक्षित बस्य ॥ (बहु)’ उपसर्गवहिते धातूनें कर्मणि भू. धा.
दिदेशेण एव बहु समासार्थे प्रथम पद असेल तर समासान् उपसर्ग ऐकदाच प्रथम पद म्हणजे
देकिण, बाला ‘आदि बहुमादि’ अर्थ म्हणतात

ग्रन्थ

१ सर्वे महर्षयः दिव्यं शरणाथं गता यतः ————— । वसुतवेप-
मास्याय विप्रोऽर्जुनस्य रमाप प्राप्त यत ————— । अर्जुनः

किरातवाणप्रहारमधर्ममन्यत यन् — — — । अर्जुन शिव-
मपूजयत् यत्. — — — । ही वाम्ये पुरी कत.

२ सवस्तदर्थं पार्यादाददात्समन्त्रम् । अर्जुन शिवमर्घ्याभिः स्तुतिभिरर्त्तात् ।
गोहृगापघोऽर्जुनो भूमौ न्यपतत् । अर्त्ता भवता निवार्यताम् । अर्जुनेन
शरीरे निक्षिप्ता । या वाक्याचा प्रयोग धदत्ता.

३ स्त्रीगणपरिवृतः । नाराचावपातः । समानवेपाः । सम्यचेतनः । अधिरक्षिप्रः ।
या समासाचा विग्रह क्वन् नावे सागा.

पाठ कराः—उमा वात्स्यायनी शौरो काली ईशवतीश्वरा ।

शिवा भवानी रक्षाणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाश्रिता ॥

पाठ ३२

शरदर्शनम् ।

शाखासु सतच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमचारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत् प्रयुक्ता ॥ १ ॥

मत्तप्रगल्भेषु च घारणेषु गवां समूहेषु च दर्वितेषु ।
प्रसन्ननोपासु च निम्नगासु विभाति लश्मोर्वहुषा विभक्ता ॥ २ ॥

स्पर्शं नमः शम्भुविर्धातयर्षं कृशप्रवाहाणि नर्दाञ्जलानि ।
पहारशीताः पयनाः प्रयान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रशस्ताः ॥ ३ ॥

त्यक्त्वा यराण्यात्मयिभूषणानि यद्वाणि तीरोपगता नर्दानाम् ।
निर्मन्त्र्यमाना इव सारसौर्धः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४ ॥

अनेकपर्णाः सुविनिष्क्रया नयोदितेष्वम्बुधरेषु नद्याः ।
क्षुषार्दिता घोषविषा विलेभ्यश्चिरोपिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ५ ॥

रात्रि शशाङ्कोदितसोम्यध्वना तारागणोन्मीलितचारनेत्रा ।
 ज्योत्स्नाशुक्रप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लाशुकसवृताङ्गी ॥ ६ ॥
 सुप्तेऽहस वुसुमैरपेत महाहृदस्थ सलिल विभाति ।
 घनधिमुत्त निशि पूर्णचन्द्र तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ७ ॥
 जल प्रसन्न कुसुमप्रहास क्रौञ्चस्वन शालिवन सुपक्कम् ।
 मृदुश्च घागुर्धिमलश्च चन्द्र शसन्ति चर्वण्यपर्णीतकालम् ॥ ८ ॥
 छोरु सुधृष्टा परितोषयित्वा नदीतटाङ्गानि च पूरयित्वा ।
 निष्पन्नसस्या वसुधा च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधरा प्रनष्टा ॥ ९ ॥

टीपा

परिगणाववा — परिगण्य असे पाहणे हे रूप अथवाद म्हणून समजावे

प्रश्न

- १ कानि कानि लक्षणाणि वर्षाकालस्य निगम सुसंयतिः ?
- २ शरद् नारम्भ के के प्रसारे प्रदश्यते ?
- ३ 'रात्रि व महाहृदस्थ सलिलम्' यांना दिल्या उपमाचें स्पष्टीकरण करा
- ४ नभ नदीपगानि पवना व दित याचें स्वरूप शरद् ऋतूत वसें असतें ?
- ५ शरद्वर्णनार्ताल आकारपरी तुम्हास कोणता ओळ आवृत्तो ते स्फारण मगा
- ६ मत्तप्रमत्ता निम्नगा तारागणशाकरी, चिरादिता, शुभादिता,
 निष्पन्नसस्या तमोविमुखा या मयाम्चा निग्रह करून नाव मागा
 पाठ करा — हिमागुधद्रमाध्वद्र हृदु वसुदवाधरा ।
 विधु सुधागु गुत्रागुसोयधीनो निगापति ॥
 बन्धो नैवागृह सामो म्नीमृगाद् कलानिधि ।
 द्विनशन दगापयो नगात्रेण क्षपातर ।

पाठ ३३

बृद्धब्राह्मणघटोत्कचसंवादः ।

(पत्नीमुत्तम्यपरिवृतो ब्राह्मण प्रविशति पृष्ठतश्च घटोत्कच)

घः—मो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ । न मन्तव्यं पदात्पदमपि ।

ब्राः—ब्राह्मणि न भेतव्यम् । न भेतव्यं मम पुत्रकाः । शङ्के
नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण मवितव्यम् ।

घ. पुत्रः—मोस्तात न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

बृद्धः—पुत्र कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागत्य केनचिद्ब्राह्मणेन शत-
कुम्भं नाम यक्षमनुमथितुं महर्षेधर्म्यस्याश्रमं गता इति ।

बृद्धः—हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः—तात न तु सर्वं एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः
किल मध्यमः । भवतु मार्षयिष्ये तावदेतम् । मोः पुरय अस्त्यस्ताकं
मोक्षः ।

घः—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

बृद्धः—कः समयः ।

घः—अस्ति मे तत्रभयती जननी । तयाहमागतः—पुत्र मनोपयास-
निसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो
मयासादितो भवान् ।

पत्न्या चारिष्यशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।

वलामलं परिप्राश्य पुत्रमेकं विसर्जय ।

बृद्धः—ब्राह्मणि एष एव मे निश्चयः ।

वृत्तवृत्त्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसाद्रीं सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥

ब्राह्मणी—आर्य मा भवेत् । पतिमात्रघर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।
गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

घ—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रमथत्या । निवर्तयितव्यं
युष्माभि ।

वृद्ध —अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घ—ह वृद्धस्त्यमपसर ।

प्रथम —भोस्तात प्रवीमि खलु तावत्किञ्चित् ।

वृद्ध —पुन कथय ।

प्रथम —

मम प्राणेशुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्षमर्हति मा भवान् ॥

तृतीय —आर्य मा मैघम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसम कथितो ब्रह्मयादिभि ।

ततोऽह कर्तुमस्म्यहो गुरुणा प्राणरक्षणम् ॥

वृद्ध —ज्येष्ठमिष्टतम न शक्तामि परित्यजम् ।

ब्राह्मणी—यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

द्वितीय —पित्रोरनिष्ट कस्येदानीं प्रिय ।

घ—अह प्रीतोऽस्मि शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय —

धनोऽस्मि यद् गुरुप्राणा स्त्री प्राणं परिरक्षिता ।

यन्पुत्रेहादि महत कालक्षोभस्तु दुर्लभ ।

घ—अहो सज्जनवासत्यमस्य वदो ।

द्वितीय —भोस्तात अभिरादये । भो अम्भ अभिरादये ।

उभौ—जात चिर जीव ।

द्वितीय —अनुगृहीतोऽस्मि । भो पुरय प्रवीमि किञ्चित् ।

घ—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीय —एतस्मिन्प्रातरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे
प्रकरितपरलाकस्य पिपासाप्रतिमार कारिष्यामि ।

य — दृढव्ययसायिन् गम्यताम् । अतिश्रामति मातुराहारकालः ।
नीचमागच्छ ।

द्वितीय — मोस्तात एष गच्छामि । (निष्क्रान्त)

(एव सर्वे तत्रैव प्रत्यगगमन प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति ।)

टीका

हा उल्लाह सुप्रसिद्ध नाम कबीर्या 'मध्यम-बाबोल' नामक्या भाग्यादून केलेला आहे पाहिले वनवासात असता हिहिवावनांकड आश्रयान राहण हेतु भीमाना नामनाचे एमण करण्यास साहून ते सर्व योग्य करीच्या अग्न्यादन येने होते अद्या वेळी रातादून पर वृद्ध बाहुग अत्यन्ती पत्नी व हाल मुल्ये पासह निरावळे पण होता मध्यमम हिहिमेने अद्या वेळी त्याप्रमाणे उपसाचे परते येण्याकडिता कि पुत्र घनेवच एकदा बाह्यापाच्या घोषण होता, याने दान्त पाहिले व त्याच्यारीती एताची मपली वेळी त्या वेळी हाकेल सबाद करी उगाच्याग जाकेल आहे

'होव्यामि—अग्रीला कर्ग वरिन' इ (३ व ५) भातूने हि मरिष्यकावार्थी प्र पुत्नी एतववनी रूप

'पातधामि'—वा (३ व ५) भातूने हि मरिष्य प्र पुत्नी एतववनी रूप तसेच 'वरिष्यामि'—हे 'हु' ये

तववनी—'मव' हे सर्वनाम अथ व तत्र याना काटायी अथ दर्शिव्याकणि जोकण अथ मयावासाधनी 'अथ' या अथवाला जोहून लिहिल व दूर प्रमेण अथवा इतर मनेल वासकधी 'तव' या अथवाला जोहून लिहिल

प्रश्न

- १ पगोक्च किमर्थ मातुरा-बेपणपर आसतू ? वाक्या वा पुत्र गता ? क मलय इटी पग इत्यस्य ? मध्यम पुत्र कव कारणेन गम्यतो पगोक्चस्य ?
- २ वा पातार्त-उ 'तव्य'-प्रत्ययान्त कर्मणि कियधी धातु विभक्तये लागून त्यास वाक्यात उपरोक्त रूपा
- ३ प्रथमिपवनाक, आहारकाल, स्वजनकालाचम्, रासतामि, दृष्टीन पन्थम् या समागत्या विषय वचने नवे उगा
- ४ गी, १३ (आ ५), हु का, एत, अतु + प्रह, मू का भातूनी वगमान-काटी, प्रथमभाकटी व आहारा जी मया

पाठ ३४

सामान्यश्लोकाः ।

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य धित्तं मनोरथं दुर्जनमानुषाणाम् ।
 स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य साग्यं देवो न जानाति धृतो भुञ्ज्यः ॥ १ ॥
 न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।
 लोके गुरुत्वं विपरीतता वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ २ ॥
 त्यजेद्भुधार्तो महिलां सपुत्रां स्वाक्षेभुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।
 क्षीणा नरा निष्करणा भवन्ति बुभुक्षितः किञ्च करोति पापम् ॥ ३ ॥
 पक्षस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
 तायद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था यदुल्लिभयन्ति ॥ ४ ॥
 श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैरो मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजगो येन गतः स पन्थाः ॥ ५ ॥
 किमिष्टमन्नं खरसूरुपाणां किं रत्नहारो मृगपक्षिणां च ।
 जन्धस्य दीपो यभिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शास्त्ररुधाग्रसङ्गः ॥ ६ ॥
 जनन्तपारं किल शन्द्रशार्खं स्वतर्पं तथायुर्वह्वश्च धिमाः ।
 सारं ततो ब्राह्मणपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ७ ॥
 यथा विहङ्गास्तरमाश्रयन्ति नद्यो यथा सागरमाश्रयन्ति ।
 यथा तरुण्यः पतिमाश्रयन्ति सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ८ ॥
 जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्ररूपो विनयाद्वाप्यते ।
 गुणाधिके पुंषि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रमथा हि सम्पदः ॥ ९ ॥
 पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि फाल्यं नवमित्यवयवम् ।
 सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्गजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १० ॥

टीपा

‘बहुलीमवन्ति—पुष्पक पादपान्ना’ अथवा बहुला सम्पन्नो तथा भवन्ति (विरूप)

अक्ष

- १ ५ व ७ या श्लोकात जो उपदेश केरेल्य आहे तो मयूरुपानें सत्कृतमध्ये लिहू.
- २ तिमच्या श्लोकात कवाला काय सामावयाचें आहे?
- ३ जगात महत्त्व कसलें प्राप्त होतें?
- ४ रचनेच्या दृष्टीनें तुम्हास कोणता श्लोक आवडतो तें उक्तरण करा.
- ५ पुढील समावाचा विग्रह करून नावें सांग — परप्रत्ययनेयशुद्धि, गुणाधिक, सरसूकरा, अनन्तपारम्, जनानुरागप्रमथा ।

पाठ ३५

रत्नावली—कथा ।

(प्रथमो विभाग)

अस्तीह भारते धर्मे वीशाम्बरी नाम नगरी । तत्रोदयनो नाम
 घत्सवेशस्य राजाऽऽसीत् । तस्य च सचिवो योगन्धपयणो
 नामातीथ धनुर । तस्मिन् रात्रि महीं शासति केनचित्सिद्धे-
 नादिष्टम् । यथा सिंहलेभ्यरस्य दुहितरं रत्नावलीं च परिणयेत्स
 सापेर्मांमो मंगदिति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा घत्सेभ्यरस्यायें
 यदुत्तरा. सिंहलेभ्यर. प्रार्थित. । सिंहलेभ्यरस्तु घत्सेभ्यरस्य महिष्या
 पासयदत्तायाः सम्यन्धितयेन रत्नावलीं घत्सराजाय प्रदानुं नैच्छत् ।
 तत्रा सहस्रोत्पन्नेन यद्विना पासयदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाप

यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं वायव्यं कञ्चुकिनं रत्नावलीं पुनः
 प्रार्थयितुं प्राहिणोत् । एव पुनः प्रार्थितेन सिंहलेश्वरेण चिन्तितम्
 'वत्सेश्वरेण सहास्माकं सम्पन्धलोपो मा भवतु' इति । ततश्चेन
 वत्ता रत्नावली वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरमात्येन
 वसुभूतिना वायव्येण चार्नीयमाना समुद्रं यानमङ्गाग्निमङ्गा ।
 निमग्नया तथा निमपि फल्गुमासादितम् । सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता
 केनचित्कोशार्म्यायेन वणिजा तद्वयस्या सा दृष्टा । रत्नमालाचिह्नाया
 स्तस्याः प्रत्यभिज्ञानात्कोशार्म्या च प्रापिता । तदा यौगन्धरायण
 इयं दारिका सागरतो लब्धेति मत्वा सागरिकेति तस्याः नाम वृत्त्या
 ता सगौरवं देयोहस्ते न्यक्षिपत् । एकदा वसन्तोत्सवे प्रवृत्ते
 वासवदत्तया राजा मकरन्दोद्याने मदनपूजां निर्वर्तयितुमाहूतः ।
 यदा स तत्रागनस्तदा स परिजनमध्यगतया सागरिकया दृष्टः ।
 घर्षं दृष्ट्वा तस्मिन्वद्वमनोभावा साभवत् । नृपाऽपि ता दृष्ट्वा
 तदादृष्टदृष्टयोऽभवत् । सागरिकापि त वत्सराजमेव चिन्तयन्ती
 स्वसण्या सुसङ्गतया सह कथमपि कालमनयत् ।

(द्वितीयो निभागः)

गच्छति काले राजानमस्यस्थ दृष्ट्वा तस्य वयस्यो वयन्तरं
 सुसङ्गतामेवान्ते प्राह । सुसङ्गते न हि सागरिकां वर्णयित्वा
 प्रियवयस्यदृष्टमन्यदिदमप्यस्यस्थतायाः कारणम् । तदत्र प्रतीकार-
 धिन्यतामिति । ततः सुसङ्गतया प्रतिप्रातम् । आर्यं विरचित-
 भट्टिनीचेपां सागरिकां शृङ्गित्वा देव्याञ्छेट्वा वाञ्छनमालाया
 चेष्टधारिण्या मया प्रदोषे माधवमालनामण्डपं मनुर्मनोरथाः सागरिका
 समागमेनावश्यं पूरयितव्या इति । इममुदन्तमुपलभ्य देवी
 वासवदत्ता स्वयमेव वाञ्छनमालया सह हृतावगुण्टनोपादीयत ।
 तत्र सागरिका प्रतिपालयन्ती स्थिता राजा वयन्तश्च । तयोरागमनं
 दृष्ट्वा वाञ्छनमालासहिता सागरिकेभ्यामेति मन्यमाना राजोपगृह्य
 सागरिकाधिया ता प्रणयमधुरैर्ध्वामिरनुनेतुं प्रसादयितुं च

प्रायतत । तानि वचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता सरोधमवगुण्ठन-
मपर्णायात्मानं दर्शयामास । तां दृष्ट्वा चिलक्षो राजा तत्प्रसादनपरोऽ-
भवत् । सा त्वहर्त्थं प्रसादं गता । गतायां तस्यां वासवदत्ता-
येपधारिणी सागरिका तमेवोद्देशं प्राप्ता । सा सागरिकेति निश्चित्य
राजा तस्याः समीपं गत्याचदत् । मम परा प्रीतिस्तय्येवेति ।
पायत्स एवं चदति तायदेवानुशययती वासवदत्ता भर्तारमनुनेतुं
पुनः प्राप्ता । ता पुनरागता दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमशक्यमिति
मत्वा देवि वेपसादृश्येन चञ्चिता ययम् । तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा
तस्याः पादयोरपतत् । ततः सागरिकाप्रग्रतः कृत्वा वासवदत्ता
गता । सागरिका तथा कुत्र नांतेति न ज्ञातं केनापि । अतः स नृप
उत्कण्ठितचेता आसीत् ।

(तृतीया भिभाग)

पतसिन्नेवान्तरे सम्प्रसिद्धिर्नाम कश्चिदेन्द्रजालिको योगन्ध-
रपणप्रयुक्तः आगत्य देव मम खेलनं द्रष्टव्यमिति प्रार्थयत् ।
राजानुज्ञातः स पिच्छिका भ्रमयन् प्रक्षालनमिन्द्रं विष्णुं च क्षणेना-
दर्शयत् । तद् दृष्ट्वा राजा ययस्यां यसन्तमेऽप्रवीत् । अरे यद्यमुना
परितुष्टेन वार्यं ताहं दर्शय सागरिकामिति । अत्रान्तरे सिंहलेभ्यरेण
प्रदितो वातुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना वाघ्रव्येण सह द्रष्टमागतः ।
ततो विश्रम्यतामिदानीमिति निर्दिष्ट येन्द्रजालिकः पिच्छिकां
भ्रमयित्वा दर्शनीयं मे खेलनमेकप्रचददमिति सम्प्रार्थ्य निरगच्छत् ।
वातुभूतिना गङ्गापट्टी यानमद्रात्समुद्रे निमग्नंति वधितम् ।
सङ्क्राध्यापृतेषु सर्वेष्वन्तःपुरेऽग्निर्गर्धित इति महान्कोलाहल
उदभवत् । तदा वासवदत्ता निर्घृणया मया निगडमयमिता सागरिका
पिषघते तत्परित्राप्तमार्थपुत्र इत्युच्यमानात् । श्रुत्वा तद् पतसंभारः
पतङ्गपृत्तिर्भूत्वाग्निं प्रापिच्छत् । तमन्वगच्छामयदत्ता । ततः
सर्वेऽपि जना अग्निप्रवेशमनुचरन् । यदा राजा सागरिका यद्विशन्तीता
तदा घटिः प्राशाम्यत् । ततः विष्णु राल्पिदमिन्द्रजालमिति सर्वेऽ

शङ्कन्त । यदा सागरिका वह्निगनीता तदा सा प्रत्यभिज्ञाता
घसुमतिवाध्व्याभ्याम् । या सागरिका सेव रत्नावली स्वभगिनीति
ज्ञात्वा घासवदत्ता तस्या यन्धनान्यपानाययत् । यदा सर्वे सुखमुप
विष्टास्तदा योगन्धरायणस्तत्र प्रात । स्वामिनोऽभ्युद्यार्थं यत्सर्व
तेन परोक्षं कृतं तत्सर्वं सोऽकथयत् । ततो घासवदत्ता स्वकीयै
रामरणेरल्लङ्घ्य सागरिका हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभाजं ता कृत्वा
स्वीकरोत्यार्यपुत्र इमा रत्नावलीमित्युक्त्वा ता तस्मै समर्पितयती ।

टीका

‘रत्नावली नाटिका श्रीहर्षेण’ लिखिते स्वा नाटिके च आधारेण कृतं गौड
लिखितेला भाह

‘अमानायकं दूर परविली, काटवली ‘अ+नी’ याच्या प्रयोगाचें प्र भू त
पुर्वी परवचनी रूप

‘परीक्षम् (अन्वय) — न कळत अण्णो परम् (अयधीमान समास)

‘समर्पितवती — अर्पण करती हाडी (सर् + क याच्या प्रयोगाच्या वळीर भूत वा
विशेषणाचें स्त्री प्र परवचनी रूप)

संस्कृतमध्ये ‘अर्पण’ हा शब्द लिखा नवल्याला उद्देशून योजतात

प्रश्न

- १ रत्नावली नाम सागरिनेति कथं ज्ञातम् ?
- २ सागरिकाया निवासस्थळ ज्ञातुं का युक्ति कृता योगधराद्वयेन ?
- ३ या दत्ताभ्यां तां सर्वं सति सप्तम्यन्त रचना केली आहे वाढा व त्याचा
उपयोग स्पष्ट करा
- ४ समान सोडवून नावे सांगा — वट्टमनोभावा रत्नमालाचिह्ना, सरोयम्,
प्रणयमधुराणि मदभाष्यावृत्ता ।
- ५ रूपे ओळखून वाक्यांत योना — आगादितम्, परिश्रायताम्, सम्प्राप्त्य,
प्रतिपात्यन्ती, निवर्तयितुम् ।

शब्दसङ्ग्रह (संस्कृत-मराठी)

अ

अशुक्रम्—बल
 आनिक्त्व (वि)—अभीप्तावका
 अमिग्रह्य—वाणाचें नाव
 अहुण—आगळा
 अनिनम्—कातडे
 अजैय (न त)—निकम्यात अशक्य
 अदान (वि)—घाराचा, उरसाह्युष्ण
 अधिष्ठानम्—बाह्य
 अनार्य (वि)—धुन नाच गुट
 अनिशम् (अ)—एकमारखें सतत
 अनुग—अनुयायी सेवक
 अनुयादिन् (पु)—पाठामागून यगारा
 अनु + युन (७ आ प)—विचारणें,
 चौकसा करणें
 अनु + रध् (४ आ प)—अनुसरणें
 पाटनें
 अनुटित (अनु + ट्वा क्माणि भू धा
 वि)—आचरलेला ह्मीत व्यापलेला
 अन्तर् + धा (३ उ प)—लोपणें,
 गहन्य होणें
 अन्तितम् (अ)—चवळ
 अन्तेकासिन् (पु)—पिप्य
 अवास्थमान (अनु + आन् क्माणि

वर्तं वा वि)—सवा केला नाणारा
 अप + जस् (४ प प)—टाकून देणें
 अपरेद्यु (अ)—दुसरे दिवशीं
 अपाव—इडा नुकसान
 अप्रतेम (वि)—अतुल ज्यादा
 सोड नाहीं अतें
 अप्रदाण्याम्—आध्यावर सकट
 अभि + णा (९ आ प)—ओळखणें
 अभि + द्रु (१ प प)—दृष्टा करणें,
 चाल करणें
 अभिपन्न (अभि + पद्-कर्म भू धा
 वि)—स्थित प्रव गेलेला
 अभि + वाद् (१० आ प)—नम
 स्कार करण
 अभिवाद्य (अभि + वाद्-त्यन्त)—
 नमस्कार करून
 अमाष्टम्—हक्का
 अभ्यर्चनम्—पूजा
 अभ्यागत—माहुणा
 अमर—द्व
 अमर्येण (वि)—शर्म
 अमुप्र (अ)—परलोकात
 अम्बुधर—मेघ
 अयुक्तम्—अयोग्य गोष्ट
 अरविन्दम्—कमळ

अरिमदन — शत्रुं मारणारा
 अरिहा (अरिहन्) — शत्रूला मारणारा
 अर्क — सूर्य
 अजित (अन्-वर्म भू धा वि) —
 मिळविलेला
 अर्थिन् (पु) — याचक
 अर्ध (वि) — अर्धपूण साय
 अव + इभ (१ आ प) — वाढणी
 घणे लक्ष दणे
 अवहित (अव + घा-कर्म भू धा
 वि) — लक्ष असलेला
 अवमत (अव + मन्-कर्म भू धा
 वि) — अपमान केलेला
 अवगाह (अव + गाह्-कर्म भू धा
 वि) — हुडलेला, तरवून झालेला
 अव + गाह् (१ आ ष) — स्नान
 करणे शिरण
 अणव — समुद्र
 अवध (वि) — निर्दोष
 अवार्शिस्त् (पु) — खाला ओके
 मालला
 अविलम्बितम् (अ) — विलम्ब न
 लावता
 अवप्यवम् — ठार करण्यास अयोग्य
 स्थिति
 अन्मन् (पु) — दगड
 अस्थि (न) — हड्ड
 अभिर्न (पु द्विवचन) — देवाचे वंद
 अभिनातुमार

आ

आकाणे (आ + कृ-क भू धा वि) —
 पसरले
 आ + हृद् (१० प प वाच्छादयति) —
 आच्छादणे स्पर्शने
 आपि (पु आ) — लडाई
 आदित्य — सूर्य
 आननम् — तोंड
 आपतित (आ + पत्-क भू धा वि) —
 घडलेले
 आ + पूर (१० उ प) — भरण वाढणे
 आ + मन् (१० आ प) — निरोप घेणे
 आगत (वि) — आग
 आगत्य — राहाण्याचा आग, घर
 आत्तादित (आ + गद् (प्र) क भू धा
 वि) — मिळवलेले
 आश्रमवर्त्तन् (न) — आश्रमाचे काम
 आस्थम् — तोंड
 आहर्तृ (पु) — करणारा, मेणारा
 आह्वय (आ + ह्वे च्छे त्रयन्त अ) —
 नेऊन

इ ई

इद्रवाग्म् — वाद, मकरवा
 इष्टम् (इष्ट चे क भू धा वि) —
 उच्छिष्टले
 इक्ष (वि) — अक्ष प्रगटणे

उ

उधादनम्—हालविणें, धालून देणें
 उधै प्रवम् (५)—इन्द्राच्या घोळ्याचे
 नाव
 उधियन (उज्ज्व-क. मू. धा. वि.)—
 मोडून दिलेले
 उद्+घृन् (६ प. प.)—तुम्हे करणें,
 वापणें
 उत्तरायासस् (न.)—वापरण्याचें वस्त्र
 उत्तराज (वि.)—उज्या मार्गारा,
 उरकण्डित
 उद्+सद् (१ आ. प.)—धीर होणें,
 धरणें
 उल्पादित (उद्+सद्-प्र-क. मू. धा.
 वि.)—नाश केलेला
 उल्गुग्य (उद्+घृन्-स्वयन्त अ.)—
 सोडून
 उदारधी (वि.)—उदार मुढीचा
 उदामीन (वि.)—सदृश्य, सभ्य न
 देणारा
 उदीपी (वि. री.)—उत्तर (दिशा)
 उदागं (उद्+कृ-क. मू. धा. वि.)—
 पोहोलेले
 उद्+ (१ प. प.)—उचळणें, वर घेणें
 उपत (वि.)—उदार
 उभ्रेद्र (वि.)—सोप न घालेले
 उपहरणम्—गाथन
 उप+गम् (१ आ. प.)—आराम करणे
 उपापत (उप+पद्-क. मू. धा. वि.)—
 मंदार

उप+रुष् (७ उ. प.)—अटवणें
 उप+स्था (१ प. प.)—जवळ जाणें
 उपहित (उप+धा-क. मू. धा. वि.)—
 ठेवलेले, जोडलेले
 उपानद् (स्त्री)—जोडा
 उपार्जित (उप+अर्ज-क. मू. धा. वि.)
 —मिळविलेले
 उपेत्य (उप+इ-स्वयन्त अ.)—जवळ
 जाऊन
 उमीनर—एरा रागाचें नाव—गिबि
 रागा

ऊ

ऊर-म्—नार्पाक-ओसाड जमीन
 ऊरु (५ं)—माडी

ऋ

ऋत—अस्वल्

ए-ये

एकस्मिन् (वि)—एकदा
 ऐन्द्रवालिह—जादूगार

औ

औरस (वि.)—स्वतः वा (मुलगा)

क

कदम्ब—वृक्षाचें नाव

कन्दूर-म्—गुरा

कम् (१, १० आ. प. कानपी)—त्रेन
 करणें, दृष्टिने

कपव-म्—दिनगात्र

क्वचिन् (वि) — चिलरात घातलेला
 करणम् — साधन
 करम — उट
 कलुप (वि) — मडल, रागावलेला
 कल्लारम् — पाढरें फमळ
 काङ्क्ष (१ भा प.) — इच्छिणें
 काननम् — अरण्य
 कान्त (वि) — आयडणारें, सुन्दर
 कामिनी (स्त्री) — सुंदर स्त्री
 काय — देह
 कारण्डव — बघड
 कार्पण्यम् — दैन्य, लुद्रपणा
 कार्श्यम् — मारीकपणा
 कालकेचा (पु) — राक्षसाचें नाव
 किर्तम्यतामूढ (वि.) — काय पराचें हें
 न समनगारा
 कियत् (वि) — किती
 किरात — रानटा अनुप्य
 किमलय — मू — अलुर, कोंब
 कुचर — हत्ती
 कुठार — पु हाड
 कुन्द — मू — गाईसारलें फुलहाड
 कुसुवम् — वन्रमिक्ताची कमळ
 कुम्भा — पाण्याचें भाटे, हत्तीचे
 गण्डस्थल
 कुररी — एक हिंस पक्षीण
 कूटम् — टोंक, वरचा कोपरा, शिखर
 कूलम् — तीर, काठ
 कृताञ्जलि (पु) — हात जोडलेले
 आहेत असा

कृतान्त — मम
 कृतास्त्र (वि) — ज्याने अस्त्राचें अध्ययन
 केले आहे असा
 कृत्तम् (वि) — तनं
 कृष्णाग्निम् — हरिणाचें कातडें
 क (१ प. प. किरति) — पसरणें
 कोटर — मू — झाडाचो डोली
 कोसल — देशाचें नाव
 क्रतु (पु) — यज्ञ
 क्री (१ उ. प.) — विस्तृत ठेणें
 क्षिन् (क्षिद्-क भू धा. वि) —
 भिन्नलेख
 क्षिद् (१ प. प) — नास होणें
 क्षम (वि.) — योग्य, समर्थ
 क्षीण (वि.) — धकलेला, कमी झालेला
 क्षीराम्मोनिधि (पु) — क्षीरसागर

ख

खर (वि) — सीम, (ना.) — गाडव.
 ख्या (१ प प) — सागणें
 ख्यात (ख्या-क भू धा. वि.) — प्रसिद्ध
 खतकम (वि) — भगपरिहार झालेला
 खेचन्द्र — उत्तम बैल
 खर्चा (स्त्री.) — खर्चा
 खहनम् — दाट झाडी, दाट अरण्य
 खाद्य (वि) — खाद्येचा
 खाडीवम् — अर्जुनाच्या धनुष्याचें नाव
 खरु (वि) — जट, महत्त्वाचा
 खुस्तम् — मोटेपणा

गृष्टु (वि.)—छोमी

गेहम्—घर

गोष्टु (पुं.)—रक्षण करणारा

गौरवम्—मोठेपणा

ग्रन्थित (वि.)—गाठीळ, गाठ जसलेले

घटित (पद १ आ. प.-क. मू. पा. वि.)—ओडलेले, वनविलेले

घ

घकवाक.—पक्ष्यांचे नाव

घनुरानन.—ग्रहादेश

घर्मन् (न.)—चामडे

चाह (वि.)—सुंदर

चापताम् (घर-प्र. वर्मणि आ. वृ. पु.

एकव.)—फिरविली जावो

चीरपरः—झाडाच्या साली पापरणारा

चेतना—गुदि, ज्ञान

चेष्टितम्—कुरव, हालचाल

छ

छदम्—पंच

छिद्रम्—भोंक, व्यंग

छिप्र (छिद्-व. मू. पा. वि.)—तोडलेला

ज

जलाशय.—तलाव, पाण्याचा साठा

जिगराननः—(हा-दृष्ट्यर्थे) कानेवर्त. पा.

वि.)—जाणण्याची दृष्टा करणारा

जिण्डु (पुं.)—अजुन

जिघ्र (वि.)—बोंकडा

ज्योत्स्ना—चंद्रप्रकाश

झ

झटिति (अ.)—बळद, एकदम

त

तपनीयम्—सोने

तपोधनः—मुनि, यति

तारस्वरः—उंच आवाज

तिल—तीळ, लहान भाग

तुल (१० उ. प.)—तोलणे, वजन करणे

तुला—तराजू, बरोबरी, छपराचा

निमुळता बासा

तृ (१ प. प.)—तस्तुन जाणे, तराणे

त्वर (१ आ. प.)—घाई करणे

त्वष्टृ (पुं.)—वेवाचा कारागीर

ग्रस्त (ग्रस्-क. मू. पा. वि.)—भ्यालेला

ग्राणम्—रक्षण

त्रिदन्ता. (पुं. प्रथमा व. व.)—देव

त्रिदिवम्—स्वर्ग, आकाश

त्रिविष्टपम्—स्वर्ग, आकाश

व्यसः—शेंडर, तीन डोळे असलेला

द

दंश् (१ प. प.)—चापणे, दांत करणे

दनु. (लॉ.)—दराच्या कव्चेचे नांव

दधीच—कुर्यांचे नाव

दय (१ आ. प.)—दया करणे

दक्षिण (वि.)—दक्षिण; (पुं.)—नवरा

दक्षानुर (वि.)—दावामीने वाज्याने

वाज्याने

दल् (१ प ५) — उमलणे, उघडणे,
फुटणे

दमन — दात

दानव — राक्षस

दायाव — दाईज, भाऊवद्

दारक — मुलगा

दारा (पु प्र ष व) — बायको

दाहण (वि) — भयंकर

दिग्ध (दिह्-क भू धा वि) — छेप

दिलेला, सारवलेला, भिनलेला

विशु (दृश्-दृच्छार्थक उकारान्त नाम)

— गाढाण्याची ह्छा करणारा

दिष् (४प ५ दीव्यति) — जुगार खेळणे

दिवाकर — सूर्य

दिविष्ठ (वि) — स्वर्गात राहणारा

दिव्य (वि) — स्वर्गीय

दिष्ट्या (अ) — सुदैवाने

दु (५प ५) — नाश देणे, पाटा देणे

दुरतिन्म (वि) — धृत्तता न येण्यासारखे

दुराधर्ष (वि) — जयळ जाण्यास बटाण,

परामय करण्यास बटीण

दुर्मंद (वि) — उन्मत्त झालेला.

दैव (दा-कर्मणि वि धा. वि.) —

देण्यास योग्य

दैवदत्त — अर्जुनाच्या शस्त्राचे नांव

देवनम् — दूत, शोरू

दैवराज — इन्द्र

शुति (छा) — तेज

दिप — ब्रह्मण, पक्षी

दित्राति (पु) — ब्राह्मण

दुम — घुस, झाड

घ

घनुर्घर — योद्धा

घरणी — पुष्पी

घर्म — क्षिति, गुण

घामन् (न) — ठिकाण, तेज

घारापय — तलवारीच्या बारेच्या मार्ग

वृत्त (घ-क भू धा वि) — रक्षण वेळेकडे

घोत (वि) — झुज, धुतलेला

घ्म (१प. ५. धमति) — कुकणे, वाजयणे

न

नय — नीति, न्याय

नलिनी (छा) — कमळानीं पुष्प तळे

नन्दिग्राम — भरतारच्या ग्रामाचे नाव

नाना (अ) — विविध प्रकारानीं (सना

साच्या आरभी विशेषणासारखा

उपयोग होतो)

नामास्त — नांवाचा लोप

नाराच — बाण

निकाश (वि) — सारखा

निवृत्ति (छा) — अपमान

निक्षेप — टेंव

निगड — डम् — बिडी, साखळदंड

निग्रह — अटकाव, ताऱ्यात टेंवणे

निघ्नन् (नि + ह्नन्-वर्त धा. वि) —

मारीत, मारणारा

निदाघ — उन्हाळ्या

निदेश — सूचना, हुक्म
 निषात (नि + पा + कर्म भू धा वि)
 पूर्णपणे घ्यालेला
 निम (वि) — सारखा (हा शब्द समा
 साच्या शक्ती येतो)
 निवृत्त (वि) — गुप्त, लपलेला
 निमुक्त (नि + मुक् + क भू धा वि) —
 नेमलेला
 निमगा — नदी, सखल प्रदेशाकडे
 जाणारी
 निमर — गोटा
 निर्देशम् (अ) — निर्देशपणे
 निर + भस् (१० आ प) — निदा
 करण
 निर + मा (३ आ प) — निर्माण करणे,
 बाघणे
 निलन (नि + ली + क भू धा वि) —
 लपलेला
 निशम्य (नि + शम् च् ल्यबन्त) — ऐकून
 निशाथ — सध्यासान
 निपादाय — राजटा लोसाया राचा
 निष्कान्त (निष् + कम् + क भू धा वि)
 * — निघून गेलेला
 निष्पन्न (निष् + पद् + क भू धा वि)
 — ठरलेला, झालेला
 नि स्यन — मोठा आवाज
 निहत (नि + हन् + क भू धा वि) —
 थार केलेला
 नेपथ्ये — पडद्यांत (नेपथ्य शब्दाचा
 सप्तमी ए व)

नेपादि — निपादाचा मुलगा
 नैसर्गिक (नि स्त्री + क) — स्वाभाविक
 नो चेत् (अव्यय) — नाही तर
 न्यस्त (नि + अस् + क भू धा वि) —
 ठेवलेला

प

पक्षपातिन् (वि) — बाजू घेणारा.
 अनुकूल
 पट्ट — चिखल
 पट्टणम् — कमळ
 पत्रपुत्रम् — पानाचा शोष
 पदाति — पायांनी चालणारा
 पदिनी — कमळाची बेल, कमळांनी
 युक्त तळें
 परपुरुषय — भेटू योद्धा
 परमेष्ठिन् (पु) — ब्रह्मदेव
 पराधु (वि) — प्राण गेलेला
 परिग्रह — स्वीकार
 परिदेवनम् — शोक
 परिदेव् (१० प व) — शोक करणे
 परिधाय (परि + धा + ल्यबन्त) — भागा
 वर घेऊन
 परिमल — सुगंध
 परिमाणम् — शोष
 परिचार्य (परि + च् प्र + ल्यबन्त) —
 वेदून
 पयुत्युक्त (वि) — उत्कृष्टित
 पाथेयम् — मार्गावरील तराट
 पाथोद — मेघ

पाथोदधिः (पुं.)—समुद्र
 पादपः—वृक्ष, झाड
 पारः—रम्—पलीकडील तीर, पूर्णत्व
 पावकः—अग्नि
 पाशुपत (वि.)—संकराचे
 पापाणः—दण्ड
 पिकः—मोर
 पिच्छिका—मोराच्या विसाची जुडी
 पितामह—भीष्म, ब्रह्मदेव
 पितृव्य—घुल्ला
 पिनाकिन (पुं.)—शंकर
 पिपासित—(पा. इच्छार्थक क. भू. धा. वि.)—पिण्याची इच्छा वेलेला, हाहनेलेला
 पुंवत् (अव्यय)—पुरुषाप्रमाणें
 पुरूपकारः—पराक्रम
 पुरोधम् (पुं.)—पुरोहित
 पूतिः (स्त्री)—पुती करणें
 पूर्वाभ्यस्त (वि.)—पूर्वीचा परिचय घेतलेला
 पूर्वेषुः (अव्यय)—पूर्वीच्या दिवशी
 पुलिन.—नम्—पाळपट
 पुण्यघः (पुं.)—फुल्लेला (गुह)
 पोतकः—वस्त्र, बघा
 प्रकर्षः—आपिकय, धोष्टण्णा
 प्रकाश (वि.)—स्वच्छ
 प्रकाशय (प्र+काश्-प्र.)—तेजस्वी करणें, उघड करणें

प्रकृष्य (प्र+कृ-क. भू. धा. वि.)—
 पसारलेला
 प्रणयः—प्रेम, विनंति, मैत्री
 प्रतापितः (प्र+तप्-प्र.-क. भू. धा. वि.)—तापविलेला
 प्रतापिन् (पुं.)—पराक्रमी
 प्रतिपालय (प्रति+पा-प्र.)—वाढ साहणें
 प्रतिमयम्—संकट (वि. मयंकर)
 प्रतिग्रामम्—(अव्ययीभाव समास)—
 रात्रीच्या प्रत्येक चौथ्या भागात
 प्रत्ययः—विश्वास, खात्री
 प्रत्याख्यात (प्रति+आ+ख्या-क. भू. धा. वि.)—नाकारलेला, टाकलेला
 प्रत्यागतः (प्रति+आ+गम्-क. भू. धा. वि.)—परतलेला
 प्रत्युप (अ.)—अगदी सकाळी
 प्रपद् (४ आ. प.)—शरण जाणें, प्राप्त होणें
 प्रपन्न (प्र+पद्-क. भू. धा. वि.)—
 शरण आलेल्या, स्थितीप्राप्त गेलेला
 प्रपातः—घबघबा
 प्रवर (वि.)—श्रेष्ठ
 प्र+शास् (२ प. प.)—उपदेश करणें, सत्ता चालवणें
 प्रमत्त (प्र+सम्-क. भू. धा. वि.)—
 गटलेला
 प्रसन्न (प्र+सद्-क. भू. धा. वि.)—
 स्वच्छ, संतुष्ट

प्रमोदाख्यं — फार मोठी वृत्त

प्रहरणम् — चक्र

प्राग — यथा, सोमा

प्रेत (वि.) — देव

प्राप्तति (वि.) — हात जोडते आरंभ

भग्न

प्राप्ति (प्र + भाप् - प्र - र. भू. पा. वि.) — पेशी-विलेख

प्र + भाप् (१० भा. प.) — पाटलाग्न

करले, प्रापेता करले

प्रपन्ना — विनय

प्रपन्नीया — शिष्ट-भाग योग्य

प्रपत्नम् — अभ्यास, वृत्त

प्रेत (प्र + हृ - प्र) — पक्षिणे

प्रेत — मोहर, दाग

प्रेत — मानव

पा

पति (पु.) — पति

पतिपत्नी — पति पत्नी

पति (वि.) — पतिपत्नी

पतिपत्नी — पतिपत्नी

पति — पति

प

पति — पति

पति (वि.) — पतिपत्नी

पति

पति — पति

पति (वि.) — पतिपत्नी

पटुलीम् (वि. रूप) — पुष्पट्ट दोने

पटुली (वि.) — पुष्पट्ट, मूर्धन्याये

पटुली (वि.) — मोठा

पटुलीति — देवांचा मुल

पटुली (पुष्प-प्र) — जागे करले, उप-देन करण

पटुली (वि.) — पटुलीना दिवाडर, पटुली

प्र

प्रपत्नी (वि. रूप) — प्रपत्नी करले

प्रपत्नी (प्रयोग) — पतिपत्नी, पतिपत्नी

प्रपत्नी — पति

प्रपत्नी — पति

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्र

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

प्रपत्नी (वि.) — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

प्रपत्नी — पतिपत्नी

महारथ — १०००० योद्धावरोवर

लङ्गणारा वार

महोपरम्—माठ बाळपट

मातुल — मामा

माया — फपट

निध्यावादिन् (वि) — खोटे बोलणारा

मिष्ट (वि) — रुचवर

मुक्ता — मोती

मुमुक्षु (पु) — मोक्षाची इच्छा करणारा

मृग (१० आ प) — पारथ करणे,
होभणे

मृग — पशु हरिण

मृधम्—मुद्द

य

यज्ञघाट — यज्ञाची रामून ठेवलेली नागा

यज्ञेश्वर — यज्ञाचा अभिपति

यदृच्छदा (अन्वय) — सहनसत्ता

यमसाधनम्—यमाचे घर

यानक — पक्ष करविणारा

याना — स्वारी

याज्ञसेनी — द्रौपदी

युगपद (अव्यय) — एकदम

यूथम्—युद्ध

योषित् (स्त्री) — स्त्री

र

रणशिखा — युद्धार्थे शिखण

र साल — आश्वयुज

रहसू—गुप्त गोष्ट

रागकुलम्—रागाची न्यायसभा

राजपम — श्रेष्ठ राजा

राजावम्—रमळ

रामण्यकम्—सौंदर्य

रिक्त (रिच-क भू घा वि) — रिकामा

रुचिर (वि) — गुन्दर, तेजस्वा

रुधिरम्—रक्त

ल

लक्ष्यम्—नेम धरलेला गोष्ट

लम् (लम्-क भू घा वि) — भडक-
लेले, जाडलेले

लघुत्वम्—कमीपणा

लालम्—इच्छा

लीला — सोपेपणा

लोहम्—लोखंड

व

वक्त्रम्—तोंड

वणिक् (पु) — वाणी, व्यापारी

वत्सल (वि) — प्रेमळ

वन् (८ आ प) — वाचना करणे

वनात् — राजाचा हरीशदचा भाग

वनोद्देश — राजाचा एक भाग

वर (वि) — श्रेष्ठ

वरादा (वि) — गुदर माझ्या अस

वरात्रा

वरीष्ठ (वि) — श्रेष्ठ

वत्सलम्—माडाची साल हेच वत्स

वशित्—वशी—यति

वसनम्—वस्त्र

वशित् (पुं.)—घोडा

वासव—इन्द्र

वासित्—वसिष्ठाचा मुलगा

विदुष्यमाण (वि + दृष्—जर्मणि कर्त. पा.

वि.)—ओढला जाणारा

विमद—भाटण

विचक्षण.—वाहाणा मनुष्य, विद्वान्

विभीषित (वि.)—त्रीव गेलेला, मेलेला

वि + वृ (१ प. प.)—देणे, हवानी

करणे

विद्विष्ट (पुं.)—घट्ट

विधीत (वि.)—स्वच्छ, धुतलेला

विपत्ति (स्त्री.)—संघट, मारु

विपरीतता—उलट स्थिति

विपश्यः—बदल

विप्रतिपन्न (वि + प्रति + पद्—क. मू. पा.

वि.)—गोपटलेटा, परस्परविपक्ष

विमद.—ऐश्वर्य, संवत्ति, मरमराट

वि + प्राप् (१ आ. प.)—चकारणे,

सोमने

विमार्गणम्—शोध

वि + गृन् (६ प. प.)—रिचार करणे,

वाटणे

विशाम्—भोक, ग्राह

विश्वं (वि.)—फिफ्ट रंगाचा

वि + श् (१ उ. प.)—संश्लेषणे,

प्राप्तने

विलोपित (वि + लुप्—प्र. क. मू. पा.

वि.)—नाश केलेला,

विरिध—जगदेव

विलम्बनम्—विरंथ, खोळ्या

विश्वमनं (पुं.)—देवाचा काळगीर

विद्यापति (पुं.)—राजा

विपण्य (वि + पद्—क. मू. पा. वि.)—

सिख

विशंत (वि.)—वेशुद

विमृश (वि + लृप्—क. मू. पा. वि.)—

पसरलेला

विहाय (वि + हा—स्वयन्त अन्त्य) —

टाहल, सोडून

वीचि. (पुं. स्त्री.)—राट

वीर्यम्—पराक्रम, शौर्य

वीर्य (स्त्री.)—बेल

वृक्षोदर—भीम

वृत्त (वृ. क. मू. पा. वि.)—निवडलेला,

वेडलेला

वृत्ति (स्त्री.)—उपजीविका

वृत्त—राक्षसाचे नाव

वृद्धजनः—संघर

वेगनम्—नसुती

वेगनः—अग्नि

वोढम् (वर—वृद्ध अन्त्य) —प्राण

वरपदाधिति, उदरपदाधिति

वदनीन (वि + वद + नी—क. मू. पा.

वि.)—जरीगा केलेला, वर केलेला

वदनीनम्—पद, दुःख

व्यसनम्—संकट

व्याहत (वि + आ + ह-क. भू. धा. वि.)—बोललेला

व्योमन् (व.)—आकाश

श

शंसित (शंस-क. भू. धा. वि.)—

सांगितलेला, स्तुति केलेला

शङ्कित (शङ्क-क. भू. धा. वि.)—

भ्यालेला

शक्त —इन्द्र

शठ —रुपाड, धूर्त मनुष्य

शतवृत्त (अव्यय)—शमर वेळा

शतक्रुत (पु.)—इन्द्र

शरणम्—रक्षण, आसरा

शरण्य (वि.)—रक्षण करण्यास योग्य,

आश्रयास योग्य

शरद् (स्त्री)—शरदऋतु, पावसाळा

शराङ्ग —चन्द्र

शापिन् (पु.)—वृक्ष

शाळ्यम्—४ वाडी, टक्काजी

शार्दूल —वाघ

शालिवनम्—शाली धाम्याचे शेत

शिवाहतम्—बोलेकुई

शिखिन् (पु.)—मोर, अग्नि

शिबि (पु.)—राजाचे नाव

शुक्र (वि.)—शुभ्र

श्वेन —बहिरा सवाणा

धीमन् (वि.)—सौन्दर्ययुक्त, संपत्तियुक्त

धेष्टिन् (पुं)—व्यापारी, नाणी

घ

घट्चरण—भुंगा

घण्ड—घडम्—समूह, समुदाय

च

चटव (सम् + चृ-क. भू. धा. वि.)—

आच्छादिलेला, झाकलेला

चर्चीन (सम् + ची-क. भू. धा. वि.)—

एकहून झालेला

सम् + हृ (३ प. प.)—अर्पण करणे,

आहुति देणे

चक्राक्षक —मार्गे न परतणारा बौद्ध

चक्राश (वि.)—सारखा

चक्रधम्—युद्ध

चक्रधाम—युद्ध

चक्रम (वि.)—अत्युत्तम

चक्रधम्—साधर्म्य

चक्रवाच् (वि.)—घुरे बोलणारा

चक्रसन्ध (वि.)—वचन पाळणारा

चक्रवाचिन् (पु.)—अजुंनावें नाव

चक्र (१ प. प.)—गळून जाणे, धोर

चक्रणे

चक्र (न.)—गमा

चक्रस्त (सम् + च्रम्-क. भू. धा. वि.)

—भ्यालेला

चन्द्रीकित (सम् + दीप्-क. भू. धा. वि.)

पेटविलेला

सम् + घा (३ उ. प.)—जोडणे

एन्धानम्—जोड़ने

३ ग्नि (उ.)—तह

सन्निवृष्ट (सम् + नि + वृष्ट - क. भू. धा.)

(वि.)—जबज असलेला

सन्निपात—एकत्र होणे, समुदाय

सन्निप (वि.)—सदस्य

सन्निहित (सम् + नि + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—जबज ठेवलेला

सन्नि—सन्नि

सन्निपट—एक प्रकारचा नृम

सन्नि (वि.)—सन्निपट समलेला, (उ.)—

न्यायाधीश सदस्य

सन्नि (वि.)—सारखा, न्यायी

सन्निभ (अव्यय)—एकदमच

गमरम्—सुद्ध

गमरम्—सौख्यचा धरण (श्लोक पुरा)

कल्याणकारीता दिलेला)

गमा (स्त्री, बहुवचन)—वर्ष

गमा + धा (३ ड. ५)—जोड़ने,

गमाधान करणे, एकाग्र करणे

गमा + धा (५ ड. ५.)—सादले,

आपटादणे

गमा + धा (२ व. ५.)—धीर धरले

गमा + धा (गम् + आ + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—एकत्र वेळेवेळे, प्रांगण

गमुनिव (गम् + उन् + धा - क. भू. धा.)

(१)—एकत्र जमलेला, वरचढलेला

गमुनिव (गम् + उन् + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—बाहेर टाकणे

समुद् + धा (६ प. ५)—बाहेर टाकणे

सम्बोध्य (सम् + बुध्य - प्र. - त्यन्त

अव्यय)—उपदेश करून

सम्भार—सवारी

सम्भ्रान्त (सम् + भ्रम् - क. भू. धा. वि.)

—गोंधळलेला, धावरलेला

सम् + मन् (१० आ. ५)—एकत्र

विचार करणे

सर्वमात्र—एकविसता

सरित् (स्त्री)—नदी

सरित्—पानी

सस्यम्—धान्य

सहिम (वि.)—घडीने पुढे

साक्षात् (अव्यय)—प्रत्यक्ष

साक्षिन् (पु.)—साक्ष्यापरा, साक्ष देणारा

सादनम्—घर

साध् (५ प. ५)—साध्य करणे,

मिळविणे

साम्प्राम् (अव्यय)—हल्ली, (वि.)—

योग्य

साह-रम्—तत्त्व, गमनार्थ

सारस—सवळा

साधम् (अव्यय)—अधुन दोघ्यांना भांड

मीमन् (स्त्री)—सीमा, मर्यादा

सुवन—सौभाग्य

सुपसु (वि.)—अधुन सवळा

सूक्ष्म—दुष्ट

मेव (वि.)—मेव-क. भू. धा. वि.)—

अन्तराल, अन्तराल

मेव—मेव, मेव

सौम्य (वि.)—शान्त स्वभावत्वा
 स्फुटिका—स्पर्श
 स्फुट (वि.)—शुभ्र, शुद्ध
 स्वन—आवाज
 स्वाद—रसि, चव
 स्वैरम्—(अव्यय)—हल्ल, यथेच्छपणे
 सू (स्त्री)—यन्त्रांतील पत्नी

ह
 हन (२ प. प.)—छार मारणे
 हय—घोडा
 हव्यवाह् (पुं.)—अग्नि
 हरि—विष्णु, इन्द्र, बानर, सिंह
 हा (३ प. प.)—सोडणे, त्याग करणे
 हिमाञ्च (पुं.)—चन्द्र
 हुतभुज् (पुं.)—अग्नि

भाग तिसरा-मराठी पाठ

(संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१-संस्कृत भाषान्तराकरितां सूचना

पहिल्या पुस्तकामध्ये साध्या वाक्यानील शब्दांची रचना कशी असली पाहिजे हे सोदाहरण दर्शविलेले आहे. त्याचप्रमाणे दोन साधी वाक्ये च-वा या उभयान्वयी अव्ययानांनी कशी जोडतां येतात हेहि दाखविलेले आहे. आता संयुक्त व समिध वाक्याची रचना कशी करतात हे पाहू

१ मी घरी गेलों कारण मला बरे नव्हतें—अहं गृहम् अगच्छम् यतः
अहम् अस्वस्थः आसम् । किंवा अहं गृहम् अगच्छम् । अहं
हि अस्वस्थः आसम् । किंवा अहम् अस्वस्थः आसम् । अतः
अहं गृहम् अगच्छम् ।

राम हुपार आहे परंतु तो अभ्यास करित नाही—रामः चतुरः धर्तते
किन्तु-परं-परन्तु सः अध्ययनं न करोति । किंवा रामः चतुरः
अस्ति । स तु अध्ययनं न करोति ।

वरील वाक्याच्या भाषान्तरावरून 'यत-हि-अत' व 'किन्तु-पर-परन्तु-तु' या उभयान्वयी अव्ययानांचा संयुक्त वाक्ये जोडण्याकरिता उपयोग होतो हे दिसून येईल.

२ रामा व. १४ वर्षे वनात राहून असे दशरथ रामाला म्हणाला—
हे राम त्वं चतुर्दश वर्षाणि वने वस इति दशरथः रामाय
अकथयत् ।

मुलानी आईबापांनी आज्ञा पाळावी हे योग्य आहे—बालाः पितरौ
अनुरुध्येरन् इति युक्तं मयाति । किंवा एतद् युक्तं यद् बालाः
पितरौ अनुरुध्येरन् ।

एकमेनावरोबर भाणू नका असा उपदेश करून म्हाताऱ्याने प्राण सोडला—परस्परं सह मा विवदध्वम् इति उपदिश्य वृद्धः प्राणान् अत्यजत् ।

आता आपण वागेत जावे असा विचार करून तो मनुष्य निघाला—
अधुना उच्चारं गच्छेयम् इति विचार्य सः नरः प्रस्थितः ।

बरील वाक्यातील मनात आणलेल्या विचारदर्शक वाक्यानंतर अथवा तोंडात उच्चारलेल्या वाक्यानंतर ‘इति’ हे अभ्यस्य जोडलेले आहे. याच अर्थी उच्चारलेल्या वाक्याच्या आरंभी ‘यद्’ हेहि जोडतात

३ ज्या मित्राबरोबर मी पुण्यळ दिवस राहिलो तो ह्या—येन सह अहं चिरं न्यवसम् तद् एव इदं मित्रम्—स. एव अयं ध्यस्यः ।
ज्याच्या मदतीने अजुनास जय मिळाला तो वृष्ण कदंबाचा प्रमुख होता—यस्य साहाय्येन अर्जुन. जयम् अलभत सः कृष्णः ।
यादधाना प्रमुखः ।

ज्या देवीच्या प्रसादाने कवि काव्ये करतात त्या सरस्वतीला नमस्कार असो—यस्या. वृषया कवय. काव्यानि रचयन्ति तस्यै सरस्यै नमः ।

बरील समिध वाक्यातील ग्रीक याक्यात ‘यद्’ या अवधी सर्वनामार्थी अव्ययक विभक्तीचे रूप जोडलेले आहे व मुरय वाक्यात त्याचा पूर्वगामी शब्द जरूर त्या विभक्तीत जोडलेला आहे. रावधी सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द यांमध्ये ‘लिङ्ग व वचन’ साम्ये ऐतय असलेच पाहिजे, विभक्तीत असेल अवधा नसेल

४ जेव्हा मी घरी गेलो तेव्हा मित्राला भेटलो—यदा अहं गृहम् अगच्छम् तदा अहं मित्रम् अपश्यम् ।

जोंपरंतु देहात सामर्थ्य आहे तोंपर्यंत मनुष्याने पैसा मिळवावा—याद्यत् शरीरे शक्तिः विद्यते तावत् एव नरः धनं चिन्देत ।

जर तुम्ही माथे म्हणणे ऐकाल तर तुमचे कल्याण होई—यादि यूपं मम घनं शृणुयात् तर्हि युष्मार्यं कल्याणं भवेत् ।

जरी त्याने पुण्यळ अभ्यास केला तरी त्याला रत्न मिळते नाही—

यद्यपि सः बहु अव्ययनम् अकरोत् तथापि तेन यशः न प्रातम् ।

ज्या रीतीनें तुम्ही माझ्याशी वागाल तसे मी तुमचें रक्षण करीन—यथा यूयं मयि व्यग्रहरेत तथा अहं युष्माकं रक्षणं कुर्याम् ।

बरील मिश्र वाक्यानील मीन वाक्यात 'यदा, यावत्, यदि, यद्यपि व यथा' या सवधी क्रियाविशेषण अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे व मुख्य वाक्यात याच्याच जोडीच्या 'तदा, तावत्, तर्हि, तथापि व तथा' या अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे.

५ तो मनुष्य या बेळी घरी गेला असेल—अनेन समयेन सः नरः गृहं गतः भवेत्—भविष्यति ।

आता त्यानें परीं गेलेंच पाहिजे—अधुना तेन गृहं गन्तव्यम् एव ।

तो मनुष्य बहिरा असावा—असलाच पाहिजे—तेन नरेण यधिरेण भवितव्यम्—भाव्यम् ।

त्याज गाता येतें—सः गतुं शक्नोति—समर्थः ।

तो रक्षण करण्याला योग्य आहे—सः रक्षणाय अलम्—योग्यः ।

अर्जुनाला वृष्णाच्या मदतीनेच जयद्रथाला मारता आले—

वृष्णास्य साहाय्येन एव अर्जुनः जयद्रथं हन्तुं शक्तः अभवत् ।

तो कधीहि खोटे बोलणार नाही—सः न कदापि असत्यं वदेत्—भूयात् ।

तो मुलगा जाण्याच्या वेतात होता—सः बालः गन्तुम् उद्यतः—

गन्तुमनाः—गन्तुकामः—गमनोत्सुकः वा आसीत् ।

बरील मराठी वाक्यामध्ये विरतिराज्या काळातील विरतिराज्या तऱ्हेची विधेयें आलेली आहेत. त्याचें भाषान्तर वर दर्शविलेल्या पद्धतीप्रमाणें केले पाहिजे.

६ (अ) राजाज जमस्कार करून व शत्रूकडील बातगी सारून हेर स्तब्ध राहिला—राजानं प्रणम्य शत्रुघातो च तस्मै निवेद्य चारः तूर्ण्यी स्थितः ।

सर्व स्केमर सीतेचा शोध करून घडून जाऊन मादति विरहित

पर्वतावर विथान्ति घेता ज्ञाला—अखिलायां लङ्कायां सीताम्
अन्विष्य श्रान्तः च भूत्वा मारुतिः चित्रकूटे व्यश्राम्यत् ।

(आ) बडिलाना न सागता मुलगा खेद्यावयास गेल—जनकाय अकथ-
यित्या चाल. फ्रीडितुं गत. ।

केणालाहि न विचारता त्या मुलाने वाट शोधून काढली—कमपि
अपट्टा स. चाल मार्गम् अन्वेष्यत् ।

(इ) त्या मुलाला घडा वाचताना मी पाहिले—पाठे पडुन्त तं बालम्
अहम् अपश्यम् ।

तो मनुष्य फिरत फिरत मुबईत आला—इतस्ततः सञ्चरन् एष
स. नरः मुग्धापुरीम् आगत ।

समनाच स्वरूप यथार्थपणे न ओळखल्यामुळे दुष्ट त्याचा छळ करतात—
सता यथार्थ स्वरूपम् अजानन्तः खलः सान् पीडयन्ति ।

‘अ’ मध्ये एकाच कर्तृपदार्था जोडलेल्या शैवटच्या निर्येशिवाच अन्य निर्या
बद्दल त्यजन्त अन्वर्थे जोडलेली आहेत, ‘आ’ मध्ये त्यजन्त अव्ययार्थी
नकारार्थी रूपे त्याचा पूर्वी ‘अ’ जोडून तयार केलेली योजलेली आहेत व
‘इ’ मध्ये वर्तमानकालकाचक धातुसंभिताचा वसा उपयोग करता येतो हे
दाखिले आहे

७ (अ) पाठेत राज्ञा ज्ञात्वा मुळे काटसरू देवळात राहिले—मार्गे एव
सञ्जाताया राज्ञ्या प्रयासिन. देवालये अवसन् ।

(आ) अशा रीतीने विचार करता करता सव दिवस निघून गेला—एषं
विचारयत् नरस्य-एष विचारयति नरेअखिलः दिनाधधि-
ध्यतीतः ।

(इ) रत्नवाल्मीक पाहता असताना मुद्दा चोरानी रातवाच्यात प्रवेश
पेश—पश्यत. अपि रक्षन्स्य चौरा. प्रासादं प्रविष्टाः ।

(ई) ते दोन इस कासवाला आकाशातून नेत असताना शोकानी ओसड
बली—हं साम्याम् आकाशमार्गेण नीयमाने कूर्म जनेः
महान्नीलाहलः वृत्त. ।

- (३) हरिणात्ता धरण्याकरिता राम गेला असता रावणानें सीतेला पळवितो—
 मृगग्रहणाय गते रामे रावणः सोताम् अपाहरत् ।
 (क) झोपळा जळत्यामुळे शेतकरी निराधार झाले—दग्धेषु उडजेषु
 कृषीबलाः अनाथाः अमवन् ।

बरीच वाक्यामध्ये दोन दोन निष्ठा आहेत व त्यातील पहिली निष्ठा दुसऱ्या
 निष्ठेच्या वेळ दर्शविते व त्या दोन्ही निष्ठांची कर्तृपदे भिन्न आहेत. म्हणून गीण
 निवेदकाल 'ददा-यावत्' या अव्ययानी युक्त वाक्ये न येऊन 'सति सप्तमी
 दिवा सत पथी' योजून भाषान्तर केले पाहिजे विशेष माहिती स. वाच्यरचना
 पाठ ११ मध्ये पहा.

- ८(ख) मुरा व दु रा बांधटे लक्ष न देता मनुष्याने कर्तव्य करावे—मुरा-
 दुःखे अगणयित्वा नरः कर्तव्यम् आचरेत् ।
 देव, पक्ष व विप्रर यांनी धीरामावर पुष्पवृष्टि केली—देवयक्षविप्रराः
 श्रीरामे पुष्पवृष्टिम् अकुर्वन् ।

- (ग) मरणाच्या भीतीने मनुष्याने रणाङ्गणातून पळून जाऊ नये—मृत्यु-
 मयेन नरः रणाङ्गणात् न पलायेत् ।
 अर्जुनासारखा बांडा निरव्या—अर्जुनसमः योधः विरलः ।
 विनव्यात भट्टाविलेच्या घोषटाला स्वातन्त्र्य प्रिय असते—पञ्चर-
 नियदस्य शुषस्य स्वातन्त्र्यं प्रियं भवति ।
 विश्वामित्राच्या तपश्चर्येची इन्डाला भीति वाटली—इन्द्रः विश्वा-
 मित्रतपसः भीतः ।

- (६) वर्षाप्रमाणे शुभ वगळे आरादात उडतात—दिमशुभ्राः पलाशाः
 आवातो ड्यन्ते ।
 अगृताप्रमाणे मधुर बोलणे सर्वांना आवडते—अमृतस्यादु घनं
 सप्रेम्यः रोचते ।
 निष्ठाच्या वरणाच्या वस्तूंची भक्त पूजा करितात—धिष्ठाः
 चरणवस्ते भक्ताः पूजयन्ति ।
 घट शात, स्वच्छ पाणी व मधुर पांढे यांनी प्रसादाचा धर्मविहार

होतो—शीतपवनः निर्मलजलं मधुरफलानि च पथिकश्रमं
परिहरन्ति ।

- (६) रावणाच्या माहेन अयोध्येला आलेल्या रामाचे प्रपेने स्वागत पेलें—
अयोध्यां निवृत्तं हृतरायणं रामं किंवा रावणं हृत्वा अयोध्यां
निवृत्तं रामं प्रजाः अभ्यनन्दन् ।

पुत्राच्या वधाची बाता ऐकून आरवणाच्या मातापितृयात्री शोक गेला—
श्रुतपुत्रघघघातौ—पुत्रघघघातौ श्रुत्वा आरवणस्य पितरौ
व्यलपताम् ।

मुलाला बरोबर वेळून बाप बगेंत गेला—सपुत्रः जनकः किंवा
पुत्रेण सह जनकः उद्यानं गतः ।

रस मुसलेले पळ कोणी खात नाही—शुष्करसं फलं न कोऽपि
भक्षयति ।

तपश्चाहपा घन ज्याच्याजवळ आहे त्याला विषयापासून श्रास
होत नाही—तपोधनान् नरान् विषयाः न पीडयन्ति ।

- (७) रामानपळ मारुति उभा राहिला—मारुति उपरामम् स्थितः ।
शांस्मानुमार ईश्वराची पूजा करावा—यथाशास्त्रं नरः देवं पूजयेत् ।
दर दिवशी मनुष्याने स्नान करावे—प्रतिदिनं नरः स्नायात् ।

परील अ मध्ये द्वन्द्व समास, आ मध्ये तत्पुरुष समास, इ मध्ये कर्मधारय
समास, ई मध्ये बहुव्रीहि समास व उ मध्ये अव्ययीभाव समास शोधलेले आहेत.
संस्कृत भाषान्तरामध्ये वाग्य ठिकाणी समास वसे येतावे हे बरील उदाहरणावरून
समजून घेईल ज्यास्त माहिताकरिता स वाक्यरचना पाठ २२ ते २४ व स.
भाषाप्रदीप पु २ पाठ ११ पहा—

- ९ (१) तो मनुष्य श्रीमान् आहे एवढेच नव्हे तर तो बुद्धिमान्ही आहे—
न केवलं सः नरः धनियः वर्तते अपि तु बुद्धिमान् अस्ति ।

- (२) दरिद्रा मनुष्याचा सगळ पुरवळी परत दुष्टाची नसे—चरं ददित्तेण
नरेण सद्गतिः न पुनः खलेन ।

(३) शिवाजीचा एकेक योद्धा शत्रूचा पराभव करी, तर मग सर्वजण मिळून किती ज्यास्त करीत असतील बरं ?—शिवनृपस्य एकः अपि योधः शत्रुं पराजयत किमुत-किं पुनः-किमङ्ग-किमु-योधसमूहः ।

(४) आपण विद्वान् आहां हें वचूळ परंतु तरीसुद्धा आपल्याला विनयानें वागलें पाहिजे—कामं मयान् विद्यायान् तथापि भवता विनयेन एव व्यचर्तव्यम् ।

(५) वारा इतका जोरानें वाहात होता की पुष्कळ शाळे उपटली गेली—
घायुः तथा घेगेन अथहस् यथा यहवः घृक्षाः उन्मूलिताः ।

वरील पांच वाक्यांमध्ये 'न केवलं-अपि तु, वरं-न, किमु-किमुत-किं पुनः-किमङ्ग, कामम्-तथापि, तथा-यथा' या अव्ययांचा त्या त्या वाक्यात अर्थानुरूप उपयोग केलेला आहे. वरील वाक्यांसारख्या रचनेच्या वाक्यांचें भाषान्तर करतांना योग्य त्या अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो.

संस्कृत भाषान्तराला उपयुक्त वशा सामान्य सूचना इत दिलेल्या आहेत. निरनिराळ्या कारकांचा, कारकांचा व धातुसाधितांचा संस्कृत भाषान्तरामध्ये कसा उपयोग करतां येईल हें सं. वाक्यरचना या पुस्तकांत त्या त्या विवक्षित पात्रांत दाखविलेले आहे.

२-मराठी वाक्यसमूह व उत्तरे

१

१ रामाने रावणाला मारिल कारण त्याने सीतेचा अपहरण केला. २ मुग्धीवाने धानराना गीतेच्या श्रोधार्य पाठविले कारण त्याने रामाजवळ तसा ठराव केला होता. ३ सगळे शिपाई रणकणातून मागे परतले कारण सेनापति कीर्तही दिलेना. ४ रामाने सीतेचा त्याग केला परंतु प्रजेला हे आवडले नाही. ५ गाक्षा मित्र मला वाटेत भेटला परंतु तो मजबबल ही बातमी केल्या नाही. ६ कैकेयाने रामाला वनात पाठविले परंतु भरताला हे आवडले नाही. ७ मनुष्याने कोणताही धंदो करावा परंतु सधोटी सोडू नये. ८ वाटसर वडाच्या सावळीत वसले कारण त्याच प्रकाराने ते चकले होते.

२

१ प्रसूतिमालापर्यंत शबुन्तला मासेकडे राहू दे असे पुरोहिताने दुष्यन्ताला सांगितले. २ मनुष्याने सरटाने वेळी आपल्या धान्यवास साहाय्य करावे हा मनुष्यधर्म आहे. ३ उद्या सभाळी माझी तुझ्यातून सुटून होईल असे केदाला वाटले. ४ पुढच्या क्षणी काय घडेल हे कोणालाही सांगता येत नाही. ५ दुर्जनानी सजनाचा शोध करावा हा त्याचा स्वभावच आहे. ६ आपण जागेत हवा साण्याकरिता आऊ या असे मुलें बापाला म्हणाली. ७ आजपासून वेळेवर साळेत ये असे शुकरी म्हणाले. ८ उच्च शिक्षणावरिता इंग्लंडला जावे असे हर्षा सुप्यळ सोनाना वाटले.

३

१ ज्या लोकांना शत्रूचा पराभव केला त्यांना राजाने बक्षिसे दिली. २ ज्या नरसिंहाने हिरण्यशिपूना वध केला त्याला नमस्कार करो. ३ ज्या

परमेश्वराने हा यष्टि निर्माण केला त्याची शक्ति अगाध आहे ४ ज्या शाळेत
पायले शिक्षण मिळते त्याच शाळेत पुष्कळ हुषार विद्यार्थी जातात ५ जो
सत वर ताका टेवात नाही तो उपहासाचा पात्र होतो ६ जो मनुष्य
दुःस्वभावाच्या दबावाचा हाव धरतो त्याला मनाचे स्वास्थ्य मिळत नाही ७ ज्या
देशातलं लोक उद्योगां असतात तो देश जगात प्रसिद्धास येतो ८ ज्या
मुलास यष्टीस मिळाले तोच हा हुषार मुलगा

४

१ जेव्हा राम अदाय्यस परतला तेव्हा सव सौखीना आनंद पाव
२ जेव्हा दधान पुष्कळ पाऊस पडल तेव्हा सगळीकडे सुवसा द्याव
३ जोंपर्यंत शत्रु नवळ आला नाहा तोंपर्यंत आपण लज्ज्यास तयार बाल
४ जोंपर्यंत मनुष्यानवळ पैसा असता तोंपर्यंत त्याचे समोवना
५ जर कदाचित् सूर्य पश्चिमेला उगवेल तरच सज्जनाचे बालगे
बदलेल ६ जर मनुष्य पाप करणार नाहा तर त्याला कशाचेहि भय वाटणार
नाही ७ मनुष्याला कामात अपयश मिळाले तरी त्याने प्रयत्न सादर नस
८ जरि तू भग्न होऊन गेलस तरी मी तुला कधीहि विमणार नाही
९ मनुष्य जसा प्रयत्न करतो तसे त्याला फळ मिळते १० ज्या रीतीने
तुला धन मिळाले त्या रीतीने सर्वांना मिळणार नाही

५

१ कर्नात योल्याच्या येतात होते म्हणून मुलास गप्प राहिल
२ मुदीवाच्या मदीनेच रामाला लक्षा निक्ता आली ३ तो मनुष्य चोर
असाचा असे वाटते ४ ज्ञान हुषारी आपल्याला अभ्यास केलाच
पाहिजे ५ मनुष्य वरील या वेळेस या काळास गेलो होतो ६ येने
मिळविण्याचाय ना पण परतणार नाही असे मुलास म्हणाला ७ मला
लिहिता पाचता यत्ने असे मोठ्याने ध्याताय नाहिजे ८ दबावाच भय
मिळाले पाहिजे ९ जे शिक्षण जाण

१ हात पाय धुऊन व ईश्वराकडे नमस्कार करून मनुष्याने जेवावे
 २ रातवाड्यातून निघून व अरण्यात जाऊन घुवाने ईश्वराचे प्यान वळे
 ३ मुलावर न रागावता थापाने त्याच्या धमा केली ४ वाटेत न थापता
 यात्रेकरू द्वारकेला गेले ५ रात्रा घरात शिरताना शिपायाने थोरला पकडले
 ६ माडांना पाणा घालताना दुप्पटाने शुकुन्तलेला पाहिले ७ गोष्ट पेकता
 पेकता मुले झापी गेली ८ वानराच्या मदताने रामाने लक्ष्मी जिंकली,
 रावणाला मारले, बिभीषणाला राज्यावर उरविले व पुष्पक विमानात बसून
 अयोध्येस परतला

१ अघित क्षणभंगुर असल्यामुळे मनुष्याने पुण्य मिळवावे २ सूर्य
 अस्ताचलावर उतरला तेव्हा सव लाक घरी परतले ३ सूर्य प्रकाशत
 असताना दिवा निरुपय गा असतो ४ वृक्ष तोडला असता बेसीनी
 कोणाचा आश्रय करावा ? ५ युद्ध चालू असता सव लोक विन्तादुर
 असतात ६ हत्ती धिक्कल्यानंतर अकुशाबद्दल वाद करतात ७ सेनापति
 दिसेनासा झाल्यापरोबर शिपाई सैराबिरा धावू लागले ८ परीक्षा संपल्या
 वर मुले रोवू लागली

१ जयापजयाची पत्ता न करता अनुमाने शुद्ध केने २ ब्राह्मण, क्षत्रिय,
 वैश्य व शूद्र यांची वर्तवणे मनुस्मृतीत वणन वेळगी आहेत ३ हाडवर
 पिनलेही फळे मद्यासारखी मोठे लागतात ४ मनुष्यरूपी पशु गवत
 खात नाही हे पशूचे साम्य होय ५ कायगृहाने द्यासलेल्या थोराने आपली
 मुटका करवत ६ हातात तलवार घेतलेल्या वीराने शत्रूने शार उडविले
 ७ कमळासारखे डोळे असलेल्या मुंगला पाहून सर्वास आनंद झाला
 ८ काळ्या मेढामुळे आकाश मयकर रूप धारण करते ९ ईश्वराची

ज्याला मदत आहे तो कोणाच्याही भोत नाही, १० रस्त्याजवळ एक विष्णूचें सुंदर देऊळ होतें. ११ दररोज सकाळीं मुलांनीं क्रमानुसार बडोळ माणसांस नमस्कार करावा.

९

१ मनुष्यानें दुसऱ्यास ज्येष्ठं नाम देऊ नये इतकेंच नव्हे तर त्याला मदतहि करावी. २ एक सदुशी मुलगा पुष्कळ निर्गुणी मुलांहून बरा. ३ रामाच्या धनुष्याच्या हुकारानें मुळां विजे नाहींशी होत असत, मग बाणाच्या वपांवागे कितो ज्यास्त होत असतांल बरें? ४ आपण शूर आहो हें बघूळ, परंतु पुर्वाशिवाय शत्रूचा पराभव होणार नाही. ५ आठसात दिवस घातविण्यापेक्षां उपयोग करणें बरें. ६ अर्जुनाने एकमात्रसे असे बाण सोढले कीं शत्रूचें सैन्य त्यांनीं झाडून गेलें. ७ एसा मनुष्यानें हि हे काम होणें शक्य आहे, मग दहा असल्यावर काय विचारवें? ८ परमेश्वर भक्ताला मदत करतो पचढेंच नव्हे तर त्याच्यासाठीं बऱ्या सोसतो.

प्राचीन काळीं अद्वाक्षि नवाचा एक नाकर आपल्या घन्याच्या घरातून पळाला कारण त्याचा यना त्याला फार क्रूरतेने वाचव्या रानात बराच बळ तो हिडला व यन्त्यामुळे एका रिकाम्या गुहमध्य आपला काही बळाने त्याने एका सिंहाचा गनना ऐकला त्याला आपल मृत्युच नवळ आला असे वाटले म्हणून तो फार भ्याला इतक्यात वा सिंह दु खाने ओरडत हळु हळु येताना दिसला ता त्याच्यानबळ आला व आपला उचवा पांथ वर धरून उभा राहिला अद्वाक्षिनात त्या पांथात एक काटा पाहिला म्हणून त्याने ता ओढून काढला तेव्हा तो सिंह आनंदान नाचू ल गला ता सिंह अद्वाक्षिनास भिन घनला पुढे अद्वाक्षिनाला वाधणाच्या शिपायांनी त्याला पकडले व त्याला सिंहाच्या पिंन न्यात साठ्यात आल परंतु सिंहाने त्याच्यावर चढप घातली नाही व तो त्याच्यानबळ स्वस्थ उभा राहिला अद्वाक्षिनानेहि वा सिंहाला अडवले हा चमत्कार पाहून अद्वाक्षिनाला माकळ करण्यात आले व नंतर तो सिंहाला घेऊन दूर निघून गला

धारा नगरात सिंगुल नवाचा राजा राज्य करीत होता त्याला म्हातारपणी भोज नावाचा मुलगा झाला जेव्हा तो पाच वर्षांचा झाला तेव्हा त्या वृद्ध राजान आपल राज्य मुन नावाच्या आपल्या भावाला दिले व त्याला मुलाचे रक्षण करण्यास सांगितले पुढे राजा वारल्यावर मुजान मुख्य प्रधानाला दूर वरून दुनयारा त्याच्या चागी नेमले पुढे एक ब्राह्मण राजसभेत येऊन म्हणाला की मी ज्योतिःशास्त्रपारंगत आहे तेव्हा राजाने त्याची परीक्षा करण्याकरिता त्याला आपले पूर्वचरित्र वणन करण्यास सांगितले त्या ब्राह्मणाने सन गाटी घरावर सांगितल्या राजा सतुष्ट झाला व त्याने राजपुत्र भोज सभे माग्य वणन करण्यास त्यास सांगितले तेव्हा ब्राह्मण म्हणाला की मान हा स्वकरच राजा होऊ न पुण्य वर्षे राज्य करील हे ऐकून मुजाला विपाद वाटला व त्याने भोजाला मारण्याचा प्रयत्न केला परंतु माझा प्रयत्नाने तो नाबला पुढे मुजाला पक्षात्ताप झाला व त्याने भावाला राज्यावर बसविले व आपण तपधर्मेकरिता वरण्यात निघून गला

पूरी सुनेतु नावाचा प्रसिद्ध महायज्ञ होता. त्याचें आचरण शुद्ध होतें. त्याला मूल नव्हतें म्हणून त्यानें मोठें तप केलें. तपश्चर्येनें सगुष्ट होऊन कप्रदेवाने त्याला ताटका नावाची मुलगी दिली. तिला हजार नागांचे बळ होतें. ताडण्याबल्येंत प्रवेश केल्यावर त्यानें तिचा विवाह जम्मुपुत्र सुन्द याच्याशीं लावला. तिला पुढें मारीच नावाचा मुलगा झाला. सुन्द मेल्यानंतर ताटका आपल्या मुलासह भास्ति ऋषींना साध्याकरिता त्याच्यावर चाल करून गेली तेव्हा अगस्त्य ऋषींनी मारीचाला राक्षस हो असा शाप दिला. त्याचप्रमाणें ताटकेलाहि वू मनुष्य खाणारी व बैदव स्वरूपाची स्त्री हो असा शाप दिला. तेव्हा ताटका एखासी होऊन अगस्त्याच्या आधमाला फार नास देऊ लागली म्हणून विश्वा मिनाच्या सुचनेप्रमाणें रामानें ताटकेला मारली.

एके दिवशीं नरेंद्र आपल्या सोबत्यासह ध्यान करण्याचा सैक खेळत होता. गोव्याच वैद्यत तो डोळे मिटून व मास कोंडून ईश्वराचें ध्यान करू लागला. इतक्यात एक नाग पूत्कार करीत त्याचेनवळ आला. त्यागुळे ती मुलें भ्याली त्यानी आपापल्या जागा सोडून 'साप, साप' म्हणत पळ बाढला. परंतु नरेंद्र मान आपल्या जागेवरून हाटला नाही घरातील मंडळीस ही हकीकत समजली तेव्हा सर्व माणसे घाबत तेथें आली. पाहतात तीं नरेंद्राचे मस्तकावर फडा काढून उभा असलेला साप दिसव्य नरेंद्र डोळे मिटून तसाच बसला होता. नरेंद्राचें मूळ नांव अकर असें होतें व तो या वेळीं खरोखरच शैकरासारखा सोमंत होता साप मोठा होता म्हणून त्याचे नवळ जाण्यास कोणाहि धरला नाही. योज्याच वेळत नरेंद्राचें ध्यान संपलें व तो साप तेथून निघून गेल असा रीतीनें नरेंद्राचा प्राण बचावला तेव्हां हा मुलगा सामान्य मुलगा नसून ईश्वराचा आवडता आहे अस सर्व लोकांत वाटलें हाच नरेंद्र पुढें विवेकानन्द या नावाने प्रसिद्धीम आला

कृष्णाची भार्या दमिमणी हिने शंकराच्या प्रसादाने प्रसुम्नाला जन्म दिला. शम्भर नावाच्या राक्षसाला समजले की हा प्रसुम्न आपल्याला ठार मारणार, म्हणून त्याने जन्मानंतर सातव्या दिवशीच त्याला पळविले परंतु त्याचा आह्लाद-दायरु येव्हा पाहून त्याने त्याला मारले नाही, व काय होईल ते होवो या विचाराने त्याने त्याला समुद्रात टाकून समुद्रातील एका मोठ्या माशाने त्याला गिळले. दुसऱ्या दिवशी कोळ्यांनी मासे पकडले त्यात तो मासासि होता त्या कोळ्यांनी तो मोठा मासा शम्भराला नजर केला जेव्हा त्या मासाचे पोट फाडले तेव्हा त्याच्या पोट तून सूयासारखा तेजस्वी मुल्ला बाहेर आला. तेव्हा शम्भराने त्याला आपल्या खाच्या स्वाधीन घेत व मुलाप्रमाणे त्याचे पोषण करावयास सांगितले पुढे मोठा झाल्यावर प्रसुम्नाने शम्भराला द्वन्द्वयुद्धाचा घोषाविले व त्याच्याशी बराच वेळ लढून त्याचे शिर उडविले नंतर तो आपल्या आईचापाकडे परत गेला.

गोकुळाजवळ यमुनेच्या डोहात कालिया नावाचा एक महाविषारी सर्प होता त्याच्या विपारी श्वासाच्या स्पर्शानेच प्राणी मरत ! तेव्हा काहीतरी कारणाने कालियाचा नाश होवा म्हणून श्रीकृष्णाने एक युक्ति बोजली. आपल्या सवागव्याना घेऊन डोहानजवळच तो बेंडने येऊ लागला. एकाने तो बेंड इतक्या जोराने पेंडला की तो डोहात पडला तेव्हा सर्पाचा विरस झाला श्रीकृष्णाने सांगितले की पावह नका, डोहातला बेंड मी आणता व नंतर आपण पुन्हा येऊ या, धम्ये घोलून सर्व सवगडी नको नको म्हणत असताना कृष्णाने डोहात बुडा मारला तेव्हा पाण्याच्या खळबळीने कालियाने डोकें वर बाढले व कृष्णाला जोराने वेडले ही बातमी नद, यशोदा व इतर सर्व यादवानी नळली तेव्हा ते सर्व फार शोक करू लागले श्रीकृष्णाने आपले शरीर पुगविण्यास सुरुवात केली तेव्हा ते सहन न होऊन कालियाने कृष्णाला भोकळे केले कृष्णाने चटकन त्याचे डोम्यावर उडी मारली व तो नाचू लागला.

त्यामुळे कालिका मरणोन्मुख झाला व त्याने कृष्णाची क्षमा मागितली. कृष्णाने त्याला जीवदान देऊन ते ठिंमण सोडून जाण्यास सांगितले.

१७

विवेकानन्दांनी वैदिक धर्माचे महत्त्व सर्व जणभर प्रस्थापित केले व नंतर ते जन्मभूमीस परतले. याच वेळी हिंदुस्थानात पत्तर मोठा दुष्काळ पडला. गरीबच नव्हे तर सधन लोक सुद्धा पटापट मरू लागले. मनुष्य हा परमेश्वराचे स्वरूपच होय ही भावना ज्याच्या मनात दृढ होती त्या विवेकानन्दांनी एक साक्षात्प्रेमसा स्वापिली. त्यांनी लोकांचवळ पैसे मागितले व अशा रीतीने सेवा करण्यास सुरुवात केली. हे काम करत असताना त्यांची प्रकृति खालावली. परंतु ते अशेरान धर्म करीत ते म्हणत 'ईश्वर हा प्राणिमात्राचे ठिकाणी भरला आहे. तेव्हा मला त्या परमेश्वरानाच सेवा करण्याची संधि मिळाली आहे. ती मी का गमावू ?' अशा रीतीने त्यांनी पुष्कळ परोपकार केला व हजारों लोकांचे प्राण वाचविले. ते आपल्या शिष्यांस असा उपदेश करीत की तुम्ही कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा न धरता परोपकार करीत राहा. हाच मोक्षाचा सुलभ मार्ग आहे.

१८

भारतीय शुद्ध संपत्त्यावर युविष्टिराला वाटले की युद्धात बांधवांना मारून आपण वार पाप केले म्हणून पापाचे परिमार्जन करण्याकरिता म्हास व कृष्ण यांनी त्यास अधमेध करण्यास सांगितले. तेव्हा रिकामा खाजिना द्रव्याने पूर्ण करण्याकरिता पाण्डव धन जाणण्यात निघाले. महादेवाच्या रूपाने ते जेथे पाण्डव पडत फिरले इकडे अभिमन्यूची बायको उत्तरा ही गरोदर होती. ती योग्य वेळी प्रसूत झाली. परंतु जन्मलेला मुलगा उपजतच मेलला होता. हे पाहून मुद्रा, कुन्ती व इतर स्त्रिया शोक करू लागल्या. ते पाहून श्रीकृष्णाने आपल्या अलौकिक सामर्थ्याने त्या मृत मुलाला निवत केले. हाच मुलगा पुढे

परीक्षित म्हणून प्रसिद्ध झाला पाण्डव द्रव्याच्या राक्षि घेऊन परत येतात तोंच त्यांना पराक्षिताच्या जन्माची ह्काकत समजला तेव्हा त्याचा आनंद पोटात मायेनासा झाला व त्यानीं अश्वमेधाची जोराने तयारी केली

पाण्डव अज्ञातवासात असताना त्यांना आळशून काढण्याकरिता कौरवांनी हेर पाठविले होते परंतु काष्ठाग्राहि त्याचा पत्ता लायेना तेव्हा भाय्म द्राण व विदुर याच्याशिवाय इतरांना तू मेलू असाव असे वाटले विराटाचा शत्रू व कौरवांचा मित्र सुशर्मा याने जसा विचार केला की कीचक मारला येला आहे, तेव्हा विराटाचे धन व गाई चोहून आणण्यास हा बळ बरा आहे म्हणून त्याने कौरवांचे साहाय्याने विराटावर स्वारा करी दोन्हा पक्षांचे मोठे युद्ध होऊन विराट राणा शत्रूच हातीं सापडला हे पाहून कृतघ्नतेचा दाप दाखवण्याकरिता सुविष्टिराच्या सूचनेवरून आम पुढे झाला व त्याने शत्रूचा पराभव करून विराटाचा सुटसा केली एकडे असे चालले असता दुर्योधनाने विराटाच्या गाई पळविल्या तऱ्हा रात्रपुन उत्तर शत्रूबरोबर स्पर्ध्यास निघाला तेव्हा बुद्धनट्या वपात असलेल्या अजुनाने त्याचा सारघा होऊन कौरवाचा पराभव केला

मिरवाई हा मारवाडच्या राजाचा मुलगा हिचे लग्न मवाटचा राजा कुमार याच्याशी झाले हा विष्णूची एकनिष्ठ भक्ता होती तिच्या सासूला हे आवडत नसे म्हणून तिने तिला राजवाड्यातून हाकवून दिले ती निघाला तेव्हा तिच्या नवऱ्याने तिला काही द्रव्य दिले होते ताने ते सव गोरगरावांना देऊन टाकले, आणि स्वतः भिवारणाप्रमाणे राहू लागली अति सौंदर्य अप्रतिम होते तिचा आवाज मधुर होता त्यामुळे तिचे मनन एकून पुष्कळ लोक कृष्णाचे भजन करू लागले असा रात्रने पृदावनापासून द्वारकपर्यंत ती भजन करीत हिंडली तिची हा धर्मात्मिक शक्ति व सद्गतेन पाहून तिचा पति राणा कुमार याच मन पाण्डले व त्याने तिला परत घरी आणविले तिचे मन प्रसन्न व्हाव म्हणून त्याने

अन्त पुरात श्रीकृष्णाची मूर्ति स्थापन केली एवढा बऱ्हाकडून आलेला विषावा पेला तो प्यार्ल. परंतु त्यामुळे ती न मरता कृष्णाची मूर्ति काढी पडली. हा चमत्कार पाहून तिथ्या नापाला पश्चात्ताप झाला

२१

पूर्वी प्राग्ज्योतिष् नावाच्या देशावर नरक नावाचा बुर राणा राज्य करीत होता. त्याने सर्व देवाना नासविला तेव्हा त्यानी नरकासुराची दुष्ट कृत्ये कृष्णास सांगितली तेव्हा श्रीकृष्ण सारंगामेसह प्राग्ज्योतिषास गेला तेथील सर्व कित्ते फोडून श्रीकृष्णाने पाषाणाने शस्त्र बाणविला त्या आवाणाने नरकासुराचा प्रघात पुर नावाच्या राक्षस जागा झाला व त्रिशूल घेऊन कृष्णाबरोबर लढण्यास आला तेव्हा कृष्णाने गदेंने त्रिशूल मोडून त्याला ठार केले म्हणून कृष्णाला सुरारि तिया सुरभिद् असे म्हणतात नंतर नरकासुराच्या इतर सेनापतांना त्याने वनसदनास पाठविले तेव्हा स्वतः नरकासुर हत्तीवर बसून लढण्यास आला गडगदने नरकासुराच्या हत्तीचा व सेन्याचा पराभव केला तेव्हा खडबडलेल्या नरकासुराने निरनिराळी आयुधे कृष्णावर फेकली, पण ती सर्व कृष्णाने मोडली व सुदर्शन चकाने नरकाचे शिर उडविले नंतर त्याच्या मुलाला सिंहासनावर बसवून कारागृहात ठेवलेल्या १६००० क्षियांना कृष्णाने सोडविले

२२

विदर्भ देशाच्या भीष्मक राजाची मुलगी रुक्मिणी ही फार सुंदर व सद्गुणी होती शैवनावस्थेत जेव्हा तिने प्रवेश केला तेव्हा भीष्मकाने श्रीकृष्णाशी तिचा विवाह करण्याचे ठरविले परंतु निष्ठावा द्वेष करणाऱ्या तिथ्या आज्ञाला ते आवडले नाही त्यानं जेदि देशचा राजा शिशुपाळ झाला तिला देव्याने ठरविले कारण तो कृष्णद्वेषी होता हे पाहून भयभीत जालेल्या रुक्मिणीने श्रीकृष्णाला एक पत्र पाठविले तेव्हा श्रीकृष्ण सूर्योदयापूर्वी वृष्टिजनपुरास गेला तो देतो त्यापूर्वीच सवे पाहून ध्वज, पताका व तोरणे यांनी सुशोभित झाले होते व जेदि देशचा राजा शिशुपाळ तेथे आलेला होता भीष्मकाने श्रीकृष्णाला राहाण्याकरितां नगरा-

बाहेर एका कागेंत जागा दिली. ओळखाच वेळ्यात छविमणी व तिच्या भैत्रिणी तेथेंच अम्बिकेच्या दर्शनाला आल्या. देवीची पूजा करून छविमणीने इश्टे तिकडे नजर केरली तेव्हा तिचा हेतु ओळखून श्रीकृष्णाने तिला एकदम पळविला

२३

विदर्भ देशात सायरेय नावाचा राजा राहात असे त्याचें राज्य बळकविण्याकरिता सात्व देशाचा राजा दुर्धर्ष याने कुण्डिनपुराला वेढा दिला. सात आठ दिवस लढल्यानंतर सत्वरथ मारला गेला तेव्हा सात्व राजाचे शिपाई राजवाण्यात शिरले राजवाण्यातील सर्व उत्तम अस्कार व रत्ने त्यांनी चोरून नेली राणी शीलपती गरोदर होता ती दाढ काळोखात घरातून बाहेर पडली व रात्रभर आरण्यात फिरत राहिली सनाढी तहानने व्याकूल होऊन ती एका खच्छ तळ्यातील पाण्या प्याली तितक्यातच ती प्रसूत झाली तिने मुलाला एका परसीवर निजविलें व ती वळ घुण्याकरिता तळ्यात उतरली. इतक्यात एका मुसरीने तिचे पाय पकडले व तिला पाण्यात ओढले त्यामुळे ती मेली तें मूल रडू लागलें, तेव्हा जयकळ असलेल्या ऋषींच्या आभ्रमातून एक तापसी आली व तिने त्या मुलाला उचळून आभ्रमात नेलें अशा रीतीने तें मूल वाचलें.

२४

दुष्यन्त नावाचा फार शत्रु राजा होऊन गेला. तो शिकारीसाठी अरण्यांत गेला होता तो एका हरणभर बाण मारण्याच्या बेतांत होता परंतु तें हरीण कण्व ऋषींच्या तपोवनातील होतें. म्हणून कण्व ऋषींच्या शिष्याने मोठ्याने ओरडून विनंति केली की "हें आश्रमात्तास हरीण आहे, त्याला मारू नका, आपलें शस्त्र निरपराण्याचा मारण्याकरिता नाही तर पीडिताचें रक्षण करण्याकरिता आहे" हें बोलणें ऐवून दुष्यन्ताने बाण सोडला नाही तो रयातून खाली उतरला व ऋषींच्या शेटण्याकरिता आभ्रमाकडे निघाला. त्या वेळी कण्व ऋषि माध्याह्न घानाकरिता मालिनी नदीवर गेले होते म्हणून त्याच्या मानसेल्या कन्वेने, शत्रुत्तलेने, दुष्यन्ताचे स्वागत केलें तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून राजाला आनंद

झाला. तेव्हा त्याने तिच्या मैत्रीणीला तिचे जन्महस्त विचारिले. तिचा जन्म क्षत्रियकुलात झाला आहे हे ऐकून त्याने तिच्याशी गान्धर्व विधीने विवाह केला.

२५

सीतास्वयंवराचे वेळी रामाने शंकराचे धनुष्य घेतले. म्हणून परशुरामाला राग आला. विवाहविधि आटपून दशरथ राजा सर्वासह अयोध्येला जात असता वाटेन त्याला जमदग्नीचा पुत्र परशुराम याने अडविले. त्याने रामाला म्हटले, 'रामा, तू शंकराचे धनुष्य मोडून पार मोठी कीर्ती मिळविशीस व सर्वांनी तुझी स्तुति केली. आता तू या दुसऱ्या विष्णुधनुष्याला बाण जोड, म्हणजे नंतर मी तुझ्याशी द्वन्द्वयुद्ध करीन.' हे ऐकून दशरथ राजा शोकानुल होऊन हात जोडून म्हणाला, 'हे परशुरामा, माझ्या मुलाना अभय दे.' परंतु परशुरामाने ऐकिले नाही. तेव्हा रामाने वैज्य धनुष्याला बाण जोडला व तो म्हणाला, 'हे वामदेवन्दा, हा माझा बाण मर्त्य जाणार नाही. आपण ब्राह्मण आहात म्हणून आपल्यास मारता येत नाही. परंतु आपले सामर्थ्य व आपण मिळविलेले उत्तम शोक याचा मी नाश करतो.' तेव्हा परशुराम म्हणाला, 'गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे मी मरेन्द्र पर्वतावर निघून जातो. तेव्हा तू आतां बाण सोड.' रामाने त्याप्रमाणे वैज्यवर परशुराम मरेन्द्र पर्वतावर निघून गेला.

३-विस्तृत टोपा

- १ शोधार्थ—अन्वेष्टुम्, अन्वेपणाय । ठराव—समयः । मार्गेष्वरतर्गे—
नि+घृत् (१ आ. प.) । कोठेहि दिशेना—अदृश्यः अमवत् ।
सषोटी—अञ्जुता, सत्यता । वाटसरु—पान्यः, पथिकः, अध्यगः ।
यकले होते—ध्रान्ताः अमघन् ।
- २ तुरग—कारागृहम् । कैदी—यन्दिन् (पु.) । पुट्ठ्या क्षणी—
क्षणान्तरे । घडणे—आ+पत् (१ प. प.) । शोह वरणे—टुह्
(४ प. प.) । हपा खार्णे—घातम् आसेष् (१ आ. प.) ।
- ३ ताबा ठेवणे—नि+यम् (१ प. प. नियच्छति) । हाव धरणे—लुभ्
(४ प. प.) ।
- ४ मुवत्ता—सुभिक्षम् । आपण तयार असलें पाहिजे—अस्माभिः सज्जैः
भवितव्यम् । बदलणे—चल् (१ प. प.) ।
- ५ गप्प—स्तब्ध (वि) । घनी—स्थामिन् (पुं) ।
- ६ ध्यान करणे—धै (१ प. प.), चिन्त् (१० उ. प.) । यावणे—
वि+रम् (१ प. प.) । पाणी घालणे—जलं वि+तृ (१ प. प.),
सिच् (१ उ. प. सिञ्चति-ते) । शोपी गेली—मुक्ताः, अरघपन्,
निद्रिताः ।
- ७ क्षणमगुर—क्षणिक, क्षणिक, नदधर (वि.) । उत्तरणे—अप+तृ
(१ प. प.) । दिवा निरुपयोगी असतो—दीवेन न किमपि प्रयो-
जनम् । तोंडला—छिन्न, लून (४ मू. भा. वि.) । सैरावता—
इतस्ततः । पळू खाले—प्राद्वयन्, पलायन्त ।
- ८ रस्त्याजबळ—उपमागाम्, उपरध्यम् (अव्ययीभाव स)
- ९ निक्षी ज्मास्त—किमुत्, किपुनः । एन्सारणे—अचिरतम् (अव्यय) ।
- १० पिरावयास जाणे—व्यायामार्थं चर् (१ प. प.) । दीनवाण—दीन,
आर्त (वि) । निषाडे होते—उद्धूत (क. मू. भा. वि.) । नजर पेंकणे

—द्यष्टिं क्षिप् (६ उ. प.) । वृद्धत असलेली स्त्री—(जले) निमज्जन्ती स्त्री । नावाप्रमाणे—यथामिधानम् । पोहणे—प्लु (१ वा. प.), तृ (१ प. प.) । कपडे बाढणे—वासांसि दूरीकृ । मीं फार आमारी थाहे—भृशम् अनुगृहीता अस्मि । घसरणे—स्खल् (१ प. प.) ।

११ त्याला कूरतेने वागवी—सस्मिन् कूरतया व्यवहारत् । रियामी गुहा—रिका-अन्यात्ता गुहा । काटा—कण्टकः । शठप घालणे—आभि+ङु-घाच् (१ प. प.) । पिजरा—पञ्जरः । भोवणणे—आभि+ङा (१ उ. प.) ।

१२ पाय कपांवा—पञ्चदशदेशीयः (वि) । दूर करून—दूरीकृत्य । पक्षात्पाप जाला—अनुशयान्वितः अमवत्, अनुततः जातः ।

१३ नाय—गजः । तिवा विवाह खबरा—हेन तां पर्यणाययत् । बाल करून जाणे—अभि+ङु । वेठप स्वरूपाची—धिरूपाकृतिः । नास देणे—घोड् (१० उ. प.) ।

१४ सोबती—स्यस्यः । ध्यान करण्याचा कोळ खेळणे—समाधिप्रीडया मीड (१ प. प.) । सोब्याच वेव्यत—अधिरात् पद्य, अल्पेन पद्य कालेन । मिळणे—नि+मील् (१ प. प.) । सोंडणे—नि+ट् (७ उ. प.) । पणा बाहून उभा असलेला—उक्षुप्तपणः (सर्प) । धपणे—धृप् (५ प. प.) ।

१५ जन्म देणे—प्र+सृ (२ वा. प.), जन् (प्र.) । काय होईल ते होणे—यन्द्वायि तद् भवतु । मिळणे—ग्रस् (१ प. प.) । नगर करणे—उपायनम् इय अपेय । स्थापन करणे—हस्ते नि+क्षिप् (६ उ. प.), हस्ते समर्पेय । इन्द्रयुद्धात्त कोलायिते—इन्द्राय आह्वयत ।

१६ ओह—जलाशयः, हुड् । मद्याविपारी—साम्रविपः (सर्प) । बिरस होणे—क्षिप्रतां गम्, निष्प्रसाहतां गम् (१ प. प.) । घुडी मारणे—आत्मानं क्षिप् (६ उ. प.) । रावळ—शोमः, विलोडनम् । वेडणे—परि+वृ (५ उ. प.), परि+खच् (७ उ. प.) । पुगविणे—आ+घ्ना (१ प. प.), आ+घ्यै (१ वा. प. प्रत्यय-आप्पादयति) ।

मरणोन्मुखा—आसन्नमृत्युः (वि), सुमूर्खः (वि) । जीवदान देणे—
सर्जीवं मुच्य (६ उ प) ।

१७ दुष्प्राज्ञ—दुर्भिक्षम् । खालावणे—अव+सद् (१ प प) ।
प्राणिमात्र—सर्वे प्राणिनः । सन्धि—समयः । समानणे—हा
(३ प प) । अपेक्षा न करिता—अनपेक्ष्य, निष्कामतया ।

१८ परिमार्जन करणे—प्र+मृज् (१ प प), क्षल् (१० उ प) । रिक्ता
खनिना—रिक्तः कोपः । खणणे—खन् (१ प प) । गरीदर—
आपन्नसत्त्वा, गर्भिणी । उपनतय—जन्मत. पय । आनद पोटाव
मानेनासा क्षाला—प्रहर्ष आत्मनि न प्राप्तवत् । तयारी करणे—
सम्भारान् कृ (८ उ प)—वि (५ उ प) । जोराने—खोत्साहम् ।

१९ ओलरणे—अभि+क्षा (१ उ. प) । हेर—चार. । पत्ता लावणे—
निघासस्थलं ह्य (१ उ प) । बेल बरी आहे—युक्तोऽयं समयः,
अनुकूलोऽयं कालः । स्वारी करणे—अभि+यम् (१ प प) ।
टाळणे—परि+हृ (१ प. प) । पुढे होणे—पुरतः भू, सजः
भू (१ प प) ।

२० शास्—श्रद्ध. (१) । हाकविणे—निः+सृ (प्र) । गोरगरीब—
दीन, अनाथ, दरिद्र (वि) । वेऊन टाकणे—पि+तृ (१ प. प) ।

भिकारीण—भिक्षुकी दरिद्रा, अविज्ञाना । भजन—ईशस्तुतिः ।
भजन करू लागणे—भक्तिम् आ+रम् (१ आ प) । ईश्वरनामस्मरण
करीत हिंदू—ईशनामस्मरणं कुर्वती अन्नमत् । पालवणे—
परि+वृत् (आ प प्र) ।

आणवणे—आ+नी (१ प प प्र) । वाळी पडणे—क्षयाम्बं गम्
(१ प प) । पद्यात्ताप होणे—अनुशयान्वितः भू (१ प प) ।

२१ राज्य करणे—शास् (२ प प), ईशू (२ आ प) । निष्—दुर्गम् ।
पोडणे—मिद् (७ प प) । वाजविणे—घ्या (१ प. प) । जागा
होणे—प्र+चुष् (४ आ प) । पाटवणे—प्र+इप् (४ प. प प्र),
प्र+हि (५ प. प) । खळवेल—प्रक्षुब्ध (वि) ।

- २२ तिनें यौवनावस्थेत प्रवेश केला—सा यौवनावस्थाम् अस्पृशत् ।
 देणे—प्र+दा (३ उ. प.) । पठविणे—अप+ठ् (१ प. प.) ।
- २३ पद्यकावणे—घलात् अह् (९ उ. प.) । वेडा देणे—परि+घृ
 (५ उ. प.), परि+रुध् (७ उ. प.) । करवी—शिला । निजविणे—
 स्वप् (३ प. प. प्रयोजक) । उतरणे—प्र+विश् (६ प. प.) । सुसर
 —नक्रः, मकरः । ओढणे—आ+कृष् (१ प. प.) ।
- २४ शिखर—मृगया । बाण मारण्याच्य वेतात होता—शरं प्रक्षेप्तुम्
 उद्यतः—शरं प्रक्षेप्तुमनाः आसीत् । वितंति करणे—प्र+अर्ध्
 (१० आ. प.) । निरपराधी—निरागस्, निरपराध (वि.) । मारणे
 —प्र+हृ (१ प. प.) । पीडित—आर्त (वि.) ।
- २५ नोडणे—भङ्ग (७ प. प.) । काटपूत—समाप्य । भडविणे—प्रति+
 रुध् (७ उ. प.) । धनुष्याला बाण जोडणे—धनुषि घातं सन्ध्या
 (३ उ. प.) । भ्रमय देणे—रक्ष् (१ प. प.) श्रै (१ आ. प.) । ऐवणे
 —अनु+मन् (४ आ. प.) । इयर्थ जाणे—निष्फळतां यम् (१ प. प.) ।

‘य आणि व्’ ही पुढाल स्वरात मिळून त्याचें पूर्णाक्षर होतें किंवा त्याचा लेप होतो

मोदामहै आनन्देन—मोदामहायानन्देन—मोदामहा आनन्देन ।

कलौ इति—कलाविति—कला इति ।

व्यंजनसन्धि

११ अन्य ‘म्’ पुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर हातें रामम् अपश्यत् — राममपश्यत् ।

१२ अन्य ‘म्’ पुढें कान्तेंहि वर्गव्यंजन आल्यास ‘म्’ चा अनुस्वार होतो किंवा ‘म्’ महल पुढाल व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें पुष्पम् पश्यात—पुष्प पश्यति—पुष्पमपश्यति ।
यत्नम् कशति—यत्न कराति—यत्नङ्करोति ।

१३ अन्य ‘म्’ पुढे क, ख, ग, घ, ङ व ह, छ, ज, झ वण आले तर त्याचा अनुस्वार होतो व क्, ख्, ग् ही व्यंजन आला तर त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिकयुक्त क्, ख्, ग् हाता मित्रम् दासति—मित्र शसति ।
मित्रम् लोचनाभ्याम्—मित्र लावनाभ्याम्—मित्रे लोचनाभ्याम् ।

दाप्—दाक्ष्याच्या श्रेवटी येणाऱ्या ‘म्’ चा अनुस्वार वरून नव ‘म्’ च लडावा

१४ इत्य ‘न्’ पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दाप् स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर हातें व पूर्वी ह्रस्व स्वर असल्यास ‘न्’ चे द्विव्य होतें वृक्षान् उदकेन—वृक्षानुदकेन परंतु एतस्मिन् उद्यान—एतस्मिन्नुद्याने ।

१५ अन्य ‘न्’ पुढें च्, छ् ट, ठ, त व क् ही व्यंजनें आली तर ‘न्’ चा अनुस्वार व विभग हाता व विसर्गाचा ‘च्, छ्’ पूर्वी न् होतो, ‘ट, ठ,’ पूर्वी प होता व ‘त्, थ्’ पूर्वी म् होतो ग्रामान् चरति—ग्रामा चरति—ग्रामाश्चरति ।

१६ इत्य ‘न्’ पुढें ल् आल्यास ‘न्’ चा ‘अनुनासिकयुक्त न्’ होतो अवदन् लोका—अवदह्लोका ।

- १७ अन्त्य 'नृ' पुढे ज, झ, ञ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'नृ' वा 'जृ' होतो.
देशान् जयति—देशाञ्जयति ।
- १८ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून इतर वर्णव्यंजन असून त्याचे पुढे स्वर मित्रा मृदु व्यंजन आले तर अन्त्य व्यंजनावृत्त त्याच वर्णाचे तृतीय व्यंजन येते.
वनात् आगच्छति—वनादागच्छति । नगरात् यदिः—नगराद्दिः ।
- १९ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून इतर वर्णव्यंजन असून त्याचे पुढे अनुनासिकाने आरंभ झालेला शब्द आला तर अन्त्य व्यंजनावृत्त त्याच वर्णाचे तृतीय व्यंजन मित्रा अनुनासिक येते. मात्र तो पुढील अनुनासिक-युक्त शब्द प्रत्यक्ष असल्यास अनुनासिकच होतो.
अपश्यत् मण्डलं—अपश्यद्मण्डलं मित्रा अपश्यन्मण्डलम् । परंतु मृद् + मवः (घटः)—मृन्मयः (घटः)
- २० 'त-वर्गाची व्यंजने आणि सृ' याचा आणि 'ख-वर्गाची व्यंजने आणि नृ' याचा संधि होतांना त् वरत नृ, द् वरत नृ, ध् वरत नृ, न वरत नृ आणि सृ वरत नृ असे परक होतात.
प्रासादात् जने—प्रासादाद् जने—प्रासादाज्जनेम् ।
अस्मिन् दात्री—अस्मिन्दात्री ।
- २१ 'शृ'ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याहि वर्णाचे अनुनासिकावाचून इतर व्यंजन आल्यास आणि 'शृ' पुढे स्वर, अन्त्य स्वर, अनुनासिक मित्रा इ शसल्यास 'शृ'चा विकृताने 'छृ' होतो.
तस्मात् दात्रीः—छम्पाच्छात्रीः किंवा तस्माच्छात्रीः ।
गृहात् शयः—शयच्छयः मित्रा गृहाच्छयः ।
- २२ 'त-वर्गाचे व्यंजन आणि नृ' याचा 'त-वर्गाचे व्यंजन आणि पृ' याच्याशी मन्त्रि होतांना त् वा ट्, द् वा ड्, ध् वा ढ्, न् वा ण् व न् वा प् आता परक होतो.
गृहात् डम्ने—गृहाद् डम्ने—गृहाडुम्ने ।
- २३ 'नृ' पुढे 'लृ'ने आरंभ होणाऱ्या शब्द आल्यास 'नृ' वा 'लृ' होतो.
अपश्यत् लोकान्—अपश्यत्लोकान् ।

- २४ कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यन्तानुद्धे कठोर व्यन्त आल्यास, मागील व्यन्तानुद्धे त्याच वर्गाचे पहिले व्यन्तन येते विपद् पंडयति—विपत्पीडयति ।
- २५ 'ह्' ने आरम्भ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यन्त आल्यास 'ह्' बदल विकल्पाने मागाल व्यन्तगाच्या वर्गाचे चौथे अक्षर येते धनिसाद् हरति—धनिसाद् हरति किंवा धनिसाद्हरति ।
- २६ 'छ्' च्या पाठामागे ह्रस्व स्वर, 'मा' हे निपधार्थी अव्यय आणि 'आ' हा उपसर्ग आल्यास छ् ला 'च' हे व्यन्त पाडतात, आणि 'छ्' च्या पूर्वी इतर दास्य स्वर असल्यास 'च्' विकल्पाने पाडतात
 रुक्ष+छाया-रुक्षच्छाया । मा+छेदय-माच्छेदय । आ+छादयति आच्छादयति । परतु लक्ष्मी+छाया-लक्ष्मीच्छाया किंवा लक्ष्माच्छाया ।

विसर्गसन्धि

- २७ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढे क्, ख्, प् व फ् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा बदल हात साधी
 युक्ष फलति । राम पयति । शनैः स्वनति ।
- २८ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढे ट्-छ, ट् ट व त्-च् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा अनुक्रमे श्, प् व स् होतो
 पान्थ चरति—पान्थश्चरति । नाविषा तरन्ति—नारिसास्तरन्ति ।
- २९ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढे श्, प् व स् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा बदल होत नाही अगवा अनुक्रमे श्, प् व स् होतो
 राम शसति—राम शसति किंवा रामश्शसति ।
- ३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ किंवा मृदु व्यन्त' आले तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागाल 'ज' मध्ये मिळून त्याचा 'ओ' हातो, व पुढाल 'अ' चा नियम ८ प्रमाणे अवग्रह होतो
 राम अस्ति—राम उ + अस्ति—रामोऽस्ति ।
 राम गच्छति—राम उ + गच्छति—रामो गच्छति ।

- ३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो.
 रामः इच्छति—राम इच्छति ।
- ३२ 'रा व एर' यांच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नि. ३० प्रमाणे सन्धि होतो.
 सः-एयः अस्ति—सोऽस्ति-एयोऽस्ति । परंतु
 सः-एयः गच्छति-इच्छति—स-एय गच्छति-इच्छति ।
- ३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढे कोणताहि स्वर अथवा गूढ व्यंजन आले तर विसर्गाचा लोप होतो.
 बालाः गच्छन्ति-इच्छन्ति—बाला गच्छन्ति-इच्छन्ति ।
- ३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय स्वर असून पुढे स्वर अथवा गूढ व्यंजन आले तर विसर्गाचा 'र' होतो
 बाणैः अरिम्—बाणैर् अरिम्—बाणैररिम् ।
 गुरुः गच्छति—गुरूर् गच्छति-गुरुर्गच्छति ।
- ३५ विसर्गावद्दल आलेन 'र' अथवा मूढना 'र' यांच्यापुढे 'र' ने आरंभ झालेला शब्द आळा तर मागील 'र' चा लोप होतो व पूर्वीचा स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो.
 हरिः रक्षति—हरिर् रक्षति-हरी रक्षति । हरेः रय-हरेर् रय-हरे रय ।
 प्रादूर् रमते—प्राप्ता रमते । पुनर् रयार्—पुना रयार् ।
- ३६ 'मोस्' या अव्ययापुढे स्वर किंवा गूढ व्यंजन आले तर 'म्' बदल आलेल्या विसर्गाचा लोप होतो.
 भोः इह—भो इह । भोः गच्छत—भो गच्छत ।
- ३७ अन्त्य 'स्' पुढे कोणतेहि अक्षर येवो वा न येवो तरी त्याचा विसर्ग होतो.
 गच्छामस्—गच्छामः ।
- ३८ अन्त्य 'र' पुढे कोणतेहि कटोर व्यंजन आल्यास अथवा कोणताहि वर्ण न आल्यास 'र' चा विसर्ग होतो
 प्रातर् कात —प्रातः कात । पुनर्—पुनः ।